

**ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ**

„L'Ukraine“, revue des études de l'Ukraine, sous la direction de M. Hrushevsky
Sommaire voir verso

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ПІД РЕДАКЦІЄЮ
АКАД. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Кн. 4

1925

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ACADÉMIE DES SCIENCES d'UKRAÏNE—SECTION HISTORIQUE
„L'Ukraine“, revue bimestrielle des études de l'Ukraine,
sous la direction de M. Hrushevsky, président de la Section

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ОРГАН ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ АКАДЕМІЇ
(б. Українського Наукового Товариства в Києві)
ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ
акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

1925
книга 4

КИЇВ
Закінчено книгу 30 квітня

Загального числа
книга 14

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Дозволяється випустити в світ.

Неодм. Секретар Академії Наук. акад. **А. Кримський.**

30 квітня 1925 р.

В і д Р е д а к ц і ї.

Дві річниці многоважного, світового значіння виглянули до нас сього року з примраку минулого, і як то часом буває—ставши поруч себе досить випадково, вони підчеркнули своє споріднення—органічний, генетичний звязок, що лучив їх в історичнім розвитку подій, але не уявлявся досить ясно через своє хронологічне віддалення.

1825—1925, століття невдалого перевороту, піднятого поміщицькою ліберальною інтелігенцією для перетворення старої Росії з феодальної, поміщицької деспотії в конституційну республіку: перша серйозна проба пересадження принципів великої французької революції на російський ґрунт.

1905—1925, двадцятиліття вістуня Великої Східньо-Європейської Революції, в котрій з-під запізненних конституційних, ліберально-демократичних планів тої-ж інтелігенції ясно і виразисто проглянули риси соціальної революції—вимоги нових соціальних клас—пролетаріату і незаможного селянства.

Сі два моменти мабуть мало ким мислилися в такім тіснім прагматичнім звязку, як коли вони стали перед нами як дві ювілейні дати, і раптом освітілися в нашій свідомості як дві фази, як два крайні моменти—початок і кінець ліквідації феодального ладу, що відкривала дорогу новим, соціалістичним формам продукції, соціального ладу і політичного устрою.

А тут, на Україні, нагадавши реальні умови і форми, в котрих відбувались сі рухи—як тут до кожного революційного почину чіплялись пекучі завдання національного визволення, а кождий революційний почин для свого здійснення був неминучо змушений відкликатись до сих національних нот,—ще раз стверджують вони. сі дві річниці, що при існуванні нерозв'язаної національної проблеми ні один взагалі соціальний клич не міг зреалізуватись, не звязавшись з національними вимогами поневолених, і навпаки—національна програма тоді тільки знаходила під собою твердий ґрунт для своєї реалізації, коли звязувалася з соціальними та економічними домаганнями робучих верств. А коли вона робила се у нас, на Україні, то при наявності сильного національного ферменту, політичні та соціальні домагання виростали тут на національних дріжджах так високо, як не могли піднятись в інших областях. Національні постулати, органічно з'єднавшись з соціальними й політичними домаганнями поневолених верств, ставали такою руховою силою, що цілком бентежили всіх тих, хто привик легковажити національні мотиви самі в собі. Наявність хронічного, задавленого, не розв'язаного своєчасно і через те ускладненого, глибоко наболілого національного питання, що в'їдалося у всі сфери соціального та економічного життя мас, робило і робить Українську землю ґрунтом особливо податним і

сприятливим для всякого революційного діла. Таким вона показала себе в 1825 і 1905 роках, давши революційними рухами свої власні, особливі революційні засоби, мотиви і сили. Таким яскравим революційним огнищем вона зіставатиметься, очевидно, далі, доки се національне питання не буде вповні розв'язане для в сеї української маси в цілості: і для тих українських земель, які ще зістаються по-за межами Української Радянської Республіки.

Донедавна історіографія наша мало займалась сим столітнім процесом, що від проб збунтовання селянських мас в інтересах конституційних, ліберально-буржуазних планів веде нас до соціалістичної робітничо-селянської республіки нинішнього дня. І матеріал був мало приступний, і наукова організація справляла досліди й інтереси в інші сторони. Нині й партійні, й державні, й громадські організації, ІстПарт, ЦентрАрхів, Дослідчі Катедри, Академія Наук з своєю Історичною Секцією, наукові товариства й редакції часописів—повели енергійну працю як раз в напрямі розвітлення сього многоважного процесу: рішаючого не тільки для Східної Європи, але повного далекосяглих наслідків для Західного і Східного Світу. Се почин дуже цінний, що заслугує як-найбільш енергійного і всебічного підпертя.

Найближчим завданням мусить бути всебічне освітлення і глибше проаналізування сього процесу. Відповідний синтез прийде пізніш: для нього ще мусить бути чимало зроблено, мусить бути пророблений не тільки величезний, раніш не використовуваний і не приступний матеріал, але і те, що було зроблено раніш для освітлення сього столітнього процесу, повинно піддатись переглядові, в залежності від нового розуміння його рухових сил. Великі зрушення останніх літ відслонили нові сторони в розвою життя навіть попередніх століть, не то що останніх десятиліть, та обгострили око історика на їх дослід, так що й старий дослідник мусить продовжувати свою роботу в багатьом по новому—рахуючися з спостереженнями, даними переживаннями останніх літ.

Редакція „України“, бажаючи послужити розбудженню загального інтересу до можливо всестороннього освітлення сього недавнього минулого й дружньому єднанню в сій роботі широких кругів робітників-дослідників, присвячує сю книжку подіям 1905 року, вибравши де-що, що ілюструє страйковий рух робітництва, революційний рух селянства, конвульсії реакційних сил, відбиття сих подій в свідомості сучасної інтелігенції і в літературній творчості найбільш чутких та талантовитих спостерігачів нашого життя.

Щоб не переривати при тім загальних відділів часопису—не спиняти біжучої наукової роботи, і так обмеженої доволі тісними рамцями, прийшлося поставити доволі обмежені розміри сьому виборові, та перенести де-що до дальших книжок. Та редакція сподівається, що і в таким вигляді воно послужить поставленій меті—розбудженню широкої, живої і плідної праці над висвітленням сього многобічного, складного, глибоко захоплюючого і многоважного в своїх наслідках процесу останніх десятиліть.

1905 рік.

20 років відділяють нас від 1905 року, і за ці два десятиліття в соціальній будові європейських та по-за європейських держав зайшли дуже глибокі та важливі зміни. Надто значні вони в краях Східної Європи, на землях колишньої тюрми народів—Російської Імперії, тепер—іменем та правом революції—Радянської Федерації.

Події останнього неповного десятиліття, що пройняті напруженим класовим змаганням, своїм гігантським розміром і постановкою до реального здійснення тих прагнень, що про них тільки мріялося, як про здійснені в далекому майбутньому,—сповнили нас, сучасників їх, новими так сильними й глибокими враженнями, що близькі порівнюючи події попереднього десятиліття позабулися в нашому уявленню, перестали нас хвилювати, одійшовши в те минуле, що його можна лише спокійно досліджувати.

Але думка дослідника-історика буде звертатися до так близької і так далекої від нас епохи з бажанням там знайти, коли не генезис, то натяк на початок нового процесу, що привів кінець-кінцем до революційних перемог нашої доби.

В 1905 році один з визначних західно-європейських марксівських публіцистів писав, що боротьба російського пролетаріату одухотворяє пролетаріат Західної Європи, примушує його бути активнішим і збільшує його революційні настрої та гартує його революційну волю.

Ми тепер по двадцятьох роках з недовір'ям можемо прочитувати цей голос безпосереднього враження від російської революції, бо в історичній перспективі інакше її оцінюємо.

Революція 1905 року в Росії була запізненим фактом ліквідації рештків феодального та старо-кріпосницького ладу і переходу на рельси промислово-капіталістичного розвитку. Ювілейні дати нинішнього року—1825 і 1905 роки—виступ декабристів на початку ХІХ ст. і революційна боротьба початку ХХ ст.—являються початками і кінцем одного соціального процесу.

Декаристи ідеологічно провіщають наближення нової буржуазної Росії, в 1905 році соціальний організм Російської держави хоче остаточно напруженням своїх сил і волі скинути з себе довговічне і архаїчне для ХІХ ст. ярмо феодально-монархічного укладу й організувати вже на ділі, цілком конкретно буржуазну Росію.

Але великою помилкою було-б виходячи з того, що російська революція 1905 року є революція буржуазна, шукати зразків для неї в буржуазних революціях хоч-би Західної Європи.

Шлях якої революції глибоко своєрідні через те, що кожна революція одбувається за конкретних умовин даної країни, що коріняться в своєрідностях соціально-економічної структури її; а крім того, революція в усякій країні укладається так або інакше і в залежності від того економічного та соціального тла, що складається міжнародними відносинами дано епохи. Буржуазна революція, скажім, Франції на переломі ХVІІІ

та XIX вв., проходила зовсім не в такому економічному, соціальному та політичному оточенню, в якому проходила російська буржуазна революція 1905 року. Російська революція була запізненою революцією. Фактично Росія вже давно пірнула у вир капіталістичного розвитку, але аграрний характер країни, відсутність доброї класової виучки та організованості в російській буржуазії, неподолана ще сила старого дворянства — аграріїв і т. д. задержували політичну силу в руках аграріїв та бюрократії, а справжня буржуазія була відтиснена від можливості виявити себе активно в політиці. А тим часом в Західній Європі—Англія налічувала два, Франція—одно століття, інші країни по-над 50 років з того часу, як в цих країнах буржуазія доходить або до повного політичного панування, або до значної частини командних висот в політичному житті.

Промисловий капіталізм успів розвинути до найвищих форм свого розвитку, намічається нова стадія капіталістичного розвитку, що є разом і апогей його і агонія, та стадія, що її було формульовано Гільфердінгом та Леніним, як епоху фінансового капіталізму або імперіялізму.

І російська буржуазна революція проходить в умовах саме цієї все-світньої соціальної кон'юнктури.

Розуміється, що це кладе свою глибоку печатку на російську революцію, творить її своєрідність та одмінність від буржуазних революцій інших країн. Соціолог-історик, що захотів-би систематизувати всесвітні революції, познаходив-би багато спільного в революції 1905 року в Росії з буржуазними революціями Європи. Побачимо ми і підготовчу ідеологічну роботу в Росії, що створює в сфері політичних вимог—лібералізм, конституціоналізм, а подекуди навіть і республіканство; помітимо однаковий характер участі селянської маси, що нею користується буржуазія в боротьбі з своїм класовим противником—дворянством; навіть дрібніші аналогії впадуть нам в око, як от революційні настрої буржуазної молоді студентства і його велика участь в революційній боротьбі і т. д. Окремі риси, допіру зазначені, ми побачимо однаково і в XX ст. в Східній Європі і в попередні століття—в Європі Західній. В буржуазних революціях 48 року в Європі ми зустрінемося з новою соціальною силою—пролетаріатом, що напочатку, виставляючи наївні і безпосередні, мовляв Маркс, лозунги своїх класових домагань, прочищає дорогу організованій і усвідомленій класовій боротьбі пролетаріату наступних часів.

Основною своєрідністю російської буржуазної революції було те, що, одбуваючись в умовах напруженої боротьби пролетаріату, російська революція мусіла в великій мірі увібрати в себе не тільки буржуазні класові прагнення, але й самостійні пролетарські, в соціалістичний колір окрашені, домагання. Іншими словами кажучи, роблячи оцінку революції 1905 року в Росії, ми ролю пролетаріату в ній повинні мислити, як потужну силу, що веде свою класову лінію і в своїй боротьбі ставить вимогу не тільки на сьогоднішній день, але і на можливий завтрашній день політичних відносин, якби буржуазія опанувала політичну владу. Многобарвний в національному відношенню пролетаріат Росії зумів в 1905 році створити такі установи і організувати такі вчинки, що ясно знаменували собою стихійне зростання соціалізму в пролетарських масах і виразно накресливали волю пролетаріату до ведення своєї політики, що мала-б керувати його класовою боротьбою. Вкажемо на такі події, як всеросійський залізничний страйк, грудневе повстання московського пролетаріату, скликання Ради робітничих депутатів і т. д. І ці події виразно мусять сказати, що в епоху буржуазної революції пролетаріат Росії далеко не являється помічником і слугою ліберальної буржуазії в її боротьбі з монархією, бюрократією та дворянством, а йшов стихійно-політичним і

вже не наївним шляхом, як французький пролетаріат 1848 року, за відомою класичною характеристикою Маркса. Російський пролетаріат, не маючи навіть міцних традицій організованої класової боротьби, маючи пролетарську (тоді соціал-демократичну) партію, що налічувала всього менш десяти років свого існування, класовим почуттям розібрався в складній ситуації і зрозумів, що в умовах загальної кон'юнктури завирюха, що її здійснює революція, може і мусить породити кінець кінцем велику бурю пролетарської революції. Пролетаріат Росії вступає з 1905 р. в героїчний період своєї боротьби, і ретроспективно дивлячись на цю боротьбу, ми повинні сказати, що триумфи пролетарських перемог нашої доби свій початок мають в змаганнях пролетаріату в революцію 1905 року. В історії творення соціалістичного ладу дати 1905-1917 р. таки набирають для нас нового, глибокого значіння. Це початок героїчної боротьби і триумфальне, переможне її закінчення.

Спеціально для України 1905 рік приніс так само дуже багато. З часів Драгоманова вже в соціалістичних українських колах національне визволення українського трудящого населення звязували з політичним розкріпаченням Росії, з зміною соціальних та політичних відносин, що може статися в наслідок сподіваної революції. Проблема соціальної та політичної перебудови Росії була вже підпорядкована на початку ХХ століття в великій мірі завданням пролетаріату, але моменти—аграрний та національний мусіли стати надзвичайно важливими моментами в революційній творчості, бо перевага селянського населення в Росії і аграрний характер її, так само, як і різнобарвність населення Росії, штучно сполучених під єдиною і неділимю самодержавною егідою,—глибоко проходили в життя Росії, і перед революцією вставало відповідальне завдання розв'язати ці питання. Революція 1905 року почалася, як аграрна революція. Її провісниками були селянські заколоти на Україні року 1902 (Полтавщина, Харківщина). І вся вона проходила в супроводі селянських „ілюмінацій“, аграрних розрухів.

Буржуазна революція не зуміла використати селянські розрухи. Селянство ясно бачило, що не лібералізм кадєтів дасть їм землю, і в масі своїй зіставалось бунтівниче настроєним і виявляло своє незадоволення, аж поки дужа рука реакції не придушила протести селян. Та-ж реакція по кількох після революції роках утворює свого проекта опанувати селянством, штучно допомагає організовуватись „хозяйственным мужичком“, але така вже невблаганна логіка соціального процесу—ця допомога тільки оформляла внутрішні антагонізми села, проводила виразніше його диференціацію й одсівала незаможницько-батрацькі елементи, гартуючи їх волю до революційної боротьби, вже не тільки з поміщицтвом, але і з „хозяйственным мужичком“, що в спілку вступав з реакційним дворянством.

Відповідно до нових процесів на селі мінялася ідеологія української інтелігенції, що раніше всю свою політичну та національну програму базувала на недиференційованому селянстві. Українське село переставало бути таким, як закріпилося воно в уяві українського інтелігента по художніх зображеннях Шевченка та Нечуя-Левицького. Нові мотиви в літературі про змагання спролетаризованого селянства (Коцюбинського) та про український пролетаріат (Винниченка) були відбитком появи нових програмових політичних концепцій.

Радикальна українська інтелігенція в добу першої революції з молодим запалом б'є по поміркованому, мрійницькому українофільству старшого покоління, але сам радикалізм дрібно-буржуазного офарблення зістається праворуч від тих соціалістичних течій, що все буйніш і буйніш розвиваються на українському ґрунті.

1905 рік становить межу, від якої починаючи, українство, як громадський рух, жвавіш розшаровується, виразніш відбиває класові прагнення різних груп українського населення.

Революція 1905 року, як ми казали, аграрного питання не могла розв'язати не тільки з причин реакції, але і з тих причин, що соціальні процеси диференціації села вибухом народніх мас тільки намічалися й оформлювалися. 1905 рік дає початок внутрішній боротьбі на селі, а 1917 рік її закінчує, заокруглюючи добу двох революцій.

Так само не розв'язала й розв'язати не могла революція 1905 року питання національного.

Воно ставилося здебільшого, як проблема знищення централістичної системи в конституційній державі, але така постановка крила в собі протиріччя, бо з таким розв'язанням національного питання одкидався момент визволення трудящих мас.

Широкі трудящі маси зіставалися в великій мірі байдужими саме до цієї постановки питання. Але те глибоке соціальне заворушення народніх мас, що його викликав 1905 рік, направило думку і практику роботи по шляху інтенсивного шукання синтезу проблеми національної з соціальним визволенням.

Майже п'ятнадцять років тяжкої революційної й ідеологічної підготовки треба було затратити на те, щоб у процесі революційної творчості знайти бажаний синтез, з'єднати розв'язання національного питання з класовими і вселюдськими задачами пролетаріату.

Зокрема в нашу добу українське питання стало питанням визволення трудящого села, його революціонізування, його спілки з революційним пролетаріатом міста.

За двадцять років з часу першої російської революції Україна багато пережила, пройшла складну і багатозмістовну дорогу соціального розвитку, в огні революційних боїв змінилася, загартувалася, сягнула велетенським кроком вперед. Але в досліді історика наша доба зв'язується з тою. Покоління молодих революціонерів і вождів першої революції підчас другої стали також її провідцями, і їх досвід багато допоміг для організації скаламученого моря соціальної боротьби.

Епоха „між двома революціями“ була часом підготовки, теоретичного обміркування і революційних спроб, що в 1917 році перейшли в велике революційне діло.

Запізнена буржуазна революція в Росії, одбувшись в умовах все-світньої боротьби пролетаріату з буржуазією, так і не скінчилась буржуазним тріумфом. Недолугій російській буржуазії так і не вдалося вповні взяти владу до своїх рук, відібравши її від дворянства. Російська буржуазія не зазнала радощів останньої перемоги над „старим ладом“, як це було в інших краях. Невблагана історія судила російській буржуазії виступити в боротьбу тоді, коли вже йшла акумуляція соціальної енергії й політичної потенції пролетаріату в Росії, і буржуазна, по календарю соціальної необхідності, революція стала віщуном революції соціальної.

З селянських рухів.

На Чернігівщині 1905 року ¹⁾.

22-го лютого 1905 року начальник чернігівського губерського жандарського управління телеграмою повідомив шефа жандармів, що „орловський и курский губернаторы уведомили, что на границе Глуховского уезда под Севском крестьяне грабят и жгут имения. Губернатором приняты меры к недопущению беспорядков в Черниговской губернии. Вызваны две сотни казаков“ ²⁾). Ось перша звістка офіційного характеру про той величезний і по своїй інтенсивності і по території аграрний рух селянства, що раптом охопив значну частину північних повітів Чернігівщини. Цей рух, власне кажучи, виник по-за межами Чернігівщини. За відомостями жандарського управління і різних судових матеріалів, розпочався він у сумежній Орловській губернії, де по словах начальника Черн. жан. губерні. управл. „сравнительно задолго“ перед цим заворушенням „замечалось брожение, которое благодаря отсутствию заблаговременно принятых мер и слабости, проявленной надлежащими властями“, перейшло згодом в „открытые беспорядки“ і набрало навіть організованих форм, при чому „толпа“ як пише він до шефа жандарів від 15 березня, „следуя на подводах, числом около 100—120, производила разгром и сожжение частных имений и заводов, заранее намечая пункты, куда они направлялись, и оповещая об этом владельцев и соседних жителей и этих последних призывали к разграблению. Были случаи, что иногда даже путем угроз заставляли их являться для этой цели. Повидимому, как первоначальное брожение, так и переход к активным беспорядкам, произошло не без участия политической агитации. К этой мысли приводит то обстоятельство, что при разгроме оставили нетронутой собственность мелких ремесленников, рабочих; слухи о каких то являвшихся ранее подозрительных лицах, а также указания на постановление революционного комитета“ ³⁾). Але яка-б не була генеза цього аграрного руху, яких-би розмірів і форм він там не прибрав, факт той, що він, зрештою, досить хутко перекинувся і в сумежні північні повіти Чернігівщини. Місцева адміністрація Глухівського і Новгородсiверського повітів, хоч і знала про ці селянські заколоти в Орловській губернії, але спочатку не звернула належної уваги. Причиною цього був, мабуть, загальний неспокійний настрій як у шарах селянства, так і робітництва, і то не тільки в межах Чернігівщини. Російсько-японська війна підрізала і без того розхитаний стан як державного економічного життя, так і зокрема селянського. Різні податки і систематичне збільшення їх на потреби війни, мобілізація найкращих робітників у сем'ї, а також побори живого реманенту (худоби й коней) для тих самих військових потреб—усе це негативно вплинуло на господарство селян, особливо незаможних його елементів, обезкровило його і в значній мірі спричинилось до економічної кризи. Такий стан утворив надзвичайно сприятливі умови для поши-

¹⁾ Стаття подається як скорочений витяг із студії „Селянські рухи на Чернігівщині на початку ХХ стол.“, над котрою працює автор.

²⁾ Арх. Черн. Губ. Жанд. Упр. д. 1905 р. № 20, ч. I, л. 33

³⁾ Ibid., л. 35—40.

рення селянського руху на економічно-аграрнім тлі і на Чернігівщині. Отже не дивно, що селянський рух, що виник по-за межами Чернігівщини, так хутко перекинувся й сюди. Селяни великими натовпами, спочатку в Глухівським і Новгородсіверським повітах, а потім і по інших, приходили в маєтки і заводи великих та й дрібних землевласників, забирали все, що лише попадалось в руки,—різні продукти: хліб, сало, цукор, сільсько-господарський реманент для власного вжитку, пашу для годівлі худоби та інше. „Вообще“,—каже свідок Яцковський на процесі, який виник після руйнації Михайлівського хутора Терещенка,—„громили сначала забирали из всех зданий бывшие там вещи и продукты, а затем поджигали. Увозили все, что попадалось под руку: сахар, мебель, одежду, посуду и т. п., ничего не щадили. Чего нельзя было взять, то уничтожали каким бы то ни было образом“¹). Налякані чутками поміщики і фабриканти разом із адміністрацією економії та заводів і частиною службовців розбігалися ще перед погромами (як у хут. Михайлівському). Вся ця паніка поміщиків і місцевої влади, брак якого-б то не було опору і репресій утворювали дуже сприятливі умови для дальших акцій селянства. В наслідок цього економічно-пригнічена, затуркана й зубожіла людність інстинктивно, може навіть несвідомо й неорганізовано цілими селами виходила й брала активну участь в експропріаціях різного майна і збіжжя в поміщицьких маєтках, то-що. Селянський рух, одже, прибрав масового, стихійного характеру протеста проти соціальної нерівності й економічного гніту. Це визнали навіть офіційні представники влади, про це саме свідчать і різні судові вироки. Так підчас процесу „168“ у справі руйнації Михайлівського хутора, суд прийшов до висновку: „что открытое расхищение и истребление экономии с сахарным заводом Терещенко произошло на почве как тяжелого хозяйственного положения крестьян, так и столь же тяжелой экономической зависимости их от местных землевладельцев и что ближайшим поводом к возникновению беспорядков являлась пропаганда злонамеренных лиц, стоявших вне настоящего дела, воспользовавшихся печальным положением крестьян для своих политических целей“. І дійсно, найголовнішим бажанням селян-повстанців було—поліпшити свій економічний стан, визволитись від економічної залежності поміщика й експлоататора-заводчика, налагодити своє власне господарство, збалансувати бюджет через надбання якоїсь десятини землі. Тому й на судових процесах селяни один за одним з відчаєм заявляють: „я не имею куска земли, а помещики имеют землю и живут себе вольно... я сам первый начну разбивать и громить“²), або „помещики лежат да пьют чай, а бедный народ работает на них, гниет“³). Отже всі ці селянські виступи на аграрному ґрунті на Чернігівщині, що досягли як по інтенсивності так і по обсягу великих розмірів, по суті мали одну причину. І такою причиною була економічна незабезпеченість селянства, не дивлячись на значний розвиток продукційних сил як промисловости, так і сільського господарства.

Починаючи з кінця ХІХ століття тут в поміщицьких маєтках по-являються сільсько-господарські машини, які чим далі, тим більше починають розповсюджуватись і витіснити старе хліборобське приладдя. Таке систематичне збільшування машин (особливо молотарок) у сільському

¹) Київський архів „Дело о погроме Михайловского хутора“ 1905 р. т. І, л. 74.

²) Київський архів „Дело о погроме Михайловского хут.“ 1905 р., т. 8 (цитата із вироку суда).

³) Архів канц. Черн. Губерн. д. секр. стола „О волостном старшине А. Пилюпенко и писаре г. Ревенко“, л. 7.

господарстві Чернігівщини спричинилося в де-якій мірі до скорочення потреб у робітниках, а звідциль і до погіршення їх економічного стану.

Повна незабезпеченість землею, натуральне господарство, яке разом з тим свідчило й про низький культурний рівень селянства, відсутність технічного прогресу, постійні недороди, а звідциль брак засобів до існування, хронічне напівголодне життя з одного боку, а з другого зріст капіталізму в сільському господарстві,—все це викликало в селянина пекучу згагу до землі, розвивало в ньому ненависть до пана, що володів нею, безжалісно експлуатуючи в своїх інтересах малоземельного і безземельного хлібороба. Ці явища економічного порядку і були тою межею, яка гостро відокремлювала поміщиків і куркулів від незаможного елемента села, вони-ж утворили й протилежність їхніх класових інтересів.

Тепер, коли ми безпосередньо перейдемо до оцінки причин селянського руху, то мусимо констатувати, що вони були подвійного характеру: перша й найголовніша причина, внутрішнього порядку—економічна криза селянства в зв'язку з занепадом селянського господарства на Чернігівщині на початку ХХ століття, і друга, зовнішнього порядку—це загальне незадоволення селянства в зв'язку з Російсько-Японською війною і „преступная“ агітація різних революційних партій, причина другорядна. Селянський рух 1905 р. був природним і неминучим, як наслідок кризи селянського господарства, та й зародився він на економічному ґрунті. Починаючи з третьої чверти ХІХ століття на Чернігівщині помічається інтересне явище. Земельні участки такі, що або ніколи не оброблювались (цілина), або ті, що до цього часу лежали перелогами, починають інтенсивно розроблюватись; площа орної землі (оранки) систематично збільшувалась. Цьому сприяли з одного боку збільшення населення і лишки робочих рук, а з другого поширення емкості, як унутрішнього, так і зовнішнього ринку. Не кажучи вже про інтенсивний попит на збіжжя і різні сільсько-господарські продукти зовні, навіть унутрішній ринок не міг уже цілком задовольнитись. У зв'язку з цим розпочинається інтенсивна мобілізація земельних фондів і концентрація їх у руках великих землевласників. У великій мірі спричинилась цьому і та загальна кон'юнктура, що утворилася в зв'язку з економічними змінами не тільки в селянському господарстві. Кінець ХІХ і початок ХХ стол. відзначається інтенсивним розвитком промислового капіталізму: збільшується зріст тяжкої індустрії, сильно поширюється мережа залізниць, і розвивається експорт різного збіжжя та взагалі вивозна торгівля. Все це, розуміється, не могло не відбитись на сільському господарстві. Зріст промисловості й торгівлі потягли за собою збільшення потреб у хлібі, а поширення залізниць утворило сприятливі умови для його експорту, а все разом призвело до зросту хлібної продукції. Але збільшувати продукцію хліба можна було або через збільшення засівної площі і більш доцільну експлоатацію земельних фондів, або-ж шляхом заведення інтенсивного господарства. В кінцевому результаті прибутки й від інтенсивного господарства—мало чим відрізняються від екстенсивного. Але все-ж великі та й дрібні землевласники з якоюсь жадобою накинупалися на нерозроблені земельні участки, сподіваючись після їх експлоатації чималих прибутків. Але надії їх були марні, бо майже всі ліпші землі було використано вже перед тим, а ті землі („невдобні“), що залишились були, остільки непридатні для ріллі, що хіба лише повертали вкладений на оброблення їх капітал. У результаті все-ж виявилось 1877 р. — року дослідження над розподілом земельної власності та залюдненням місцевостей,

велике збільшення засівної площі (ріллі) і поруч зменшення площі лісів та сіножатів.

Але для з'ясування причин економічної кризи селянства для нас являється актуальним розв'язати питання: як були розподілені земельні фонди Чернігівщини—ці найголовніші чинники економічного добробуту селянина, і в якій мірі вони задовольняли різні верстви населення губернії¹⁾. Земельна власність за даними перепису 1877, 1887 і 1905 р.р. розподілена була на Чернігівщині по найголовніших її категоріях так:

Площа в десятинах:

	1877 р.	1887 р.	1905 р.
I гр. (приватні землі)	1.632.381	1.752.752	1.825.624
II „ (надільні землі)	1.883.037	2.049.077	2.329.209
III „ (казен., удільні і ин.)	290.016	281 968	229.424
	<hr/>	<hr/>	<hr/>
	3.805.437	4.083.797	4 384.257 ²⁾

цеб-то головну масу земель по перепису 1905 року 53,1⁰/₀ або більш ніж половину всієї площі складала селянські надільні землі; більше ²/₅ чи 41,7⁰/₀, належала приватним власникам; а решта 5,2⁰/₀ площі знаходилось в розпорядженні казни, церкви, монастирів, міст та інших установ.

Порівнюючи ці статистичні дані 1905 р. по величині площі головніших трьох груп з такими-ж даними 1887 і 1877 р.р., побачимо, що в 1905 р. I група (приватного землеволодіння) збільшилась проти 1887 р. на 4,2⁰/₀, а проти 1877 р. на 11,8⁰/₀. II група (селянські надільні землі) збільшилась проти 1887 р. на 13,7⁰/₀, а проти 1877 р. на 23,7⁰/₀. Нарешті III група (землі казені, церковні й інші) зменшилась проти 1887 р. на 18,6⁰/₀, а проти 1877 р. на 20,9⁰/₀. Проте розподіл земельної власності по окремих повітах Чернігівщини по згаданих категоріях землеволодіння виглядає трохи инакше. Так земель I групи (приватне землеволодіння) в Глухівському повіті нараховувалось в 1905 р. 58⁰/₀ всієї площі, в Козелецькому—50,1⁰/₀, в Новгород-Сіверському—50⁰/₀, в Мглинському—49,7⁰/₀, в Стародубському—49,2⁰/₀, в Городнянському—48,6⁰/₀, в Сосницькому—48⁰/₀, в Конотопському—42,4⁰/₀, в Остерському—22,6⁰/₀, в Суразькому—26,1⁰/₀ і т. и. II групи (надільних земель) доходив від 38,1 до 70,9, при чому найбільше земель цієї категорії було в повітах Суразькому—70,9⁰/₀, Борзеньському—67,6⁰/₀ Крелевецькому—61⁰/₀, Ніжинському—60,6⁰/₀, Чернігівському—58,7⁰/₀, Новозибківському—57,2⁰/₀, Конотопському—54,8⁰/₀, Остерському—54,7⁰/₀ Найменший відсоток був у Глухівському повіті—38,1⁰/₀.

Отже, вже з цієї схеми видно оскільки нерівномірно розподілені були землі не тільки по окремих основних групах чи категоріях що до їх власників, а, навіть, і зокрема землі кожної групи по окремих повітах. Так в північних повітах Чернігівщини помічається найбільший відсоток земель приватних (I—ї групи), а в південних—надільних (II—ї групи). Особливо помітна така різниця в Глухівському повіті, де на 58⁰/₀ землі I групи—земель в більшості поміщицьких,—припадає лише 38,1⁰/₀ земель надільних (селянських).

1) На жаль Чернігівська губернія не може похвалитись ґрунтовними статистично-економічними даними над розподілом земельної власності. Статистичні досліді, що проводились тут в 1877 і 1887 р. не відзначаються своїми удосконаленими методами дослідження. Статистиками де-що було не взято до уваги, праця, як і в 1905 р. провадилась наспіх, багато матеріалів залишилось невикористаними і в результаті—чимало помилок і неточностей. Останній перепис, який було переведено в 1905 р., дав кращі наслідки. Але все ж за браком інших більш точних відомостей, ми в дальшому висновки 1905 р. будемо порівнювати із статистичними даними дослідів 1877 і 1887 р.р.

2) Велика різниця (15,2⁰/₀) в сумі загальної площі землі між 1877 і 1905 р.р. виникла в зв'язку з неточним переведенням перепису земельної власності в 1877 р., що про нього я вже згадував.

Отже й не дивно, що аграрний рух не тільки виник в цьому повіті, а й поширювався як і в Суразькому з особливою інтенсивністю.

Що ж до розподілу земельних фондів населення Чернігівщини, то й тут помічається явище дуже несприятливе для економічного розвитку селянства. З одного боку кількість землі в селян в 1905 році порівнюючи з 1877 р. в загальній сумі начеб-то й збільшилась; набули більшу кількість землі й різні селянські громади і товариства; сільське господарство селян отже начеб-то мало поліпшитись, — але-ж фактично економічний стан селян не тільки не поліпшав, а навпаки погіршав. Причини такого ніби-то на перший погляд ненормального явища були, і досить серйозні. Для з'ясування їх передусім поглянемо як розподілялись земельні фонди на Чернігівщині поміж окремими станами людности і то лише землі індивідуальні, це-б-то такі, що належали окремим особам — власникам їх.

	% володінь.			
	в загальній площі		в площі приватної власности	
	1877 р.	1905 р.	1877 р.	1905 р.
дворян	35,5	18	82,8	43,2
селян	1,4	9,1	3,2	21,7
купців	3,8	3,1	9,0	7,4
міщан	1,1	2,3	2,6	5,6
інших	0,9	1,1	2,0	2,7

Отже як бачимо, найбільша кількість землі індивідуальних власників в 1905 р. як і раніше належала поміщикам-дворянам. В їх розпорядженні було 789,4 тис. десятин, що складали 18% всієї площі губернії, 43,2% приватної власности і більш ніж половину, власне 53,6% землі, що знаходилась в індивідуальній власности. За ними йдуть селяни. Вони розпоряджали кількістю в 396,6 тис. десятин або половиною площі дворян, а потім купці, що мали 135,4 тис. десятин або 6,9% всієї приватної власности і міщани (101,5 тис. десятин, або 6,9% всієї приватної власности). Інші стани володіли 40,3 тис. десятин.

І в 1905 р. як і в 1877 р. поміщики-дворяни займали отже перше місце серед індивідуальних власників. Але тоді, як 28 років тому назад власність їх складала 35,5%, цеб то більше ніж $\frac{1}{3}$ всієї площі Чернігівщини і 82,8% або більше $\frac{4}{5}$ всіх приватно-власницьких земель, — тепер в їх розпорядженні було лише 18% всієї загальної площі, або 43,2% в площі приватної власности. Друге місце після дворян в 1877 р. належало купцям. Вони розпоряджали площею землі, яка дорівнювалась 9% всієї приватної власности; землі-ж інших станів населення своїми розмірами були дуже незначні, між тим як в 1907 році селянське землеволодіння займало після дворян друге місце на Чернігівщині і складало більш ніж $\frac{1}{5}$ всієї приватної власности (21,7%) і біля $\frac{1}{10}$ загальної площі 9,1%.

Але для нас цікаво, як-же розподілялась індивідуальна земельна власність по окремих повітах Чернігівщини, поміж окремими станами населення і який відсоток у загальній площі, а також і в площі приватного землеволодіння складали землі окремих станів напередодні аграрних рухів. Про це дає поняття комбінована мною таблиця із статистичних даних, узятих із „Статистики землевладення 1905 г.“¹⁾.

¹⁾ Подаючи таблицю зазначаю, що верхній рядок після назви кожного повіту показує % землі кожного стану в загальній площі губернії, а нижній в площі приватного землеволодіння.

П о в і т и .	Дворяни.	Духовні особи.	Купці.	Міщани.	Селяни й козаки
Чернігівський . . . . . {	19,1	0,5	0,8	0,9	7,8
	50,9	1,3	2,1	2,5	20,7
Борзенський . . . . . {	16,6	1,1	2,6	3,5	2,7
	53,8	3,5	8,3	11,3	8,8
Глухівський . . . . . {	27,6	0,3	2,7	0,9	6,9
	47,7	0,5	4,7	1,5	11,9
Городнянський . . . . . {	19,3	0,3	4,9	2,7	14,9
	39,8	0,5	10,0	5,5	30,7
Козелецький . . . . . {	12,6	0,3	0,5	0,6	32,1
	25,2	0,7	0,9	1,1	64,1
Конотопський . . . . . {	18,4	0,3	2,5	1,2	17,3
	43,2	0,8	6,0	2,8	40,9
Кролевецький . . . . . {	18,4	0,6	1,8	1,5	3,3
	53,6	1,7	5,3	4,2	9,6
Мглинський . . . . . {	26,0	0,9	4,4	2,5	9,6
	52,4	1,7	8,9	5,1	19,5
Новгор.-Сівер. . . . . {	24,2	0,5	3,3	2,6	8,2
	48,3	1,1	6,9	5,2	16,3
Новозибківський . . . . . {	12,2	0,2	4,6	7,5	6,5
	33,0	0,6	12,4	20,1	17,5
Ніженський . . . . . {	19,5	1,0	1,5	1,6	2,7
	55,6	2,7	4,3	4,7	8,0
Остерський . . . . . {	6,3	0,4	0,8	0,7	6,8
	27,8	1,9	3,7	3,0	30,1
Сосницький . . . . . {	18,5	0,6	3,3	3,1	3,9
	38,6	1,2	6,8	6,5	8,1
Стародубський . . . . . {	21,5	0,5	5,6	3,8	9,6
	43,6	1,0	11,4	7,8	19,5
Суражський . . . . . {	11,2	0,0	5,2	1,0	4,4
	42,9	0,2	20,1	3,7	16,7

Аналізуючи дану таблицю, можна бачити, що індивідуальне землеволодіння селян характеризується ще до розподілу його площі по окремих повітах великою нерівномірністю (від 2,7% до 31,1%). Так в Козелецькім повіті воно займає 31,1% загальної площі, в Конотопському—17,3%, в Городнянському 14,3%, а приміром в Борзенському і Ніжинському повітах тільки по 2,7%. Тим часом, як у дворян % в середньому доходить до 19 або й 20, а по окремих повітах значно вищий: в Глухівському повіті дворянське землеволодіння (індивідуальне) доходить до 27,6%, в Мглинському—26,0 %, в Новгород-сіверському—24,2% і т. ин.

Далі, коли ми перейдемо до другої категорії земель І-ої групи, земель громадських та різних товариств, то й тут ми зустрінемося з інтересним явищем. Вся ця категорія земель розподілена була поміж селянськими громадами та різними товариствами (селянськими, міщанськими, селянсько-міщанськими, торгово-промисловими та инш.). Правда, найбільшою кількістю землі володіли селянські громади: кількість такої землі доходила в 1905 році до 143,3 тисяч десятин і складала 3,3% всієї площі губернії і 7,9% приватної власности; иншим громадам належало

лише 10,5 тисяч десятин. Із товариств на першому місці стояли також селянські, в розпорядженні котрих було 156,3 тисяч десятин (3,6⁰,0 всієї площі і 8,6⁰% приватної власности). Кількість земель інших товариств була незначна, і то торгово-промислові товариства, порівнюючи з цими останніми, мали найбільше землі—39,4 тисяч десят. (0,9⁰% площі всієї губернії).

Взагалі-ж коли додати до всіх цих громадських та товариських земель індивідуальну власність селян і міщан, то побачимо, що вони розпоряджають площею в 800,624 дес., яка перевищує площу всіх дворянських господарств і складає 43,9⁰% земель приватної власности. Але всі ці громадські та товариські землі розподілені були по окремих повітах далеко нерівномірно. В одних повітах ⁰% їх більший, а в других менший. Найбільший ⁰% селянських громадських земель в Глухівському повіті, де він доходив до 18,9 всієї площі; в інших же повітах він дуже незначний, так як і відсотки земель селянських товариств.

Взагалі ж коли ми візьмемо всі землі приватного землеволодіння і проаналізуємо всі статистичні дані що до розподілу її по окремих категоріях, то побачимо, що із 15 повітів Чернігівщини дворянське землеволодіння стоїть на першому місці в 10, хоч правда, воно не складає особливо високого відсотку: так в Ніженському він доходить до 55,5, Борзеньким—53,8, Кролевецьким—53,6 і т. ин.

Після перепису 1905 р. виявилось, що індивідуальних приватних володінь на Чернігівщині нараховувалось 64,492 і розпоряджали вони площею в 1.472.232 десят. Отже в середньому кожде володіння мало 22,8 десят., хоч знов таки по окремих повітах цифра ця мала великі варіації від 75,1 десят. в Новозибківському повіті до 9,7 десят.— в Козелецьким. Цей момент знов таки яскраво доводить оскільки порівнюючи нерівномірно розподілені були земельні фонди на Чернігівщині хоч би тільки й самого приватного землеволодіння.

З другого боку та-ж середня цифра (22,8 десят.) для всіх видів індивідуальних володінь різко відмінялася для кожного з них окремо. Так по найбільшому розмірові володінь окремі стани знаходились в такому порядку:

Середній розмір володіння	чужоземців	315,9 дес.
" "	" дворян	101,4 "
" "	" купців	97,2 "
" "	" міщан	14,8 "
" "	" інших станів	18,3 "
" "	" духовних осіб	12,9 "
" "	" селян	8,7 "

Ще більша різниця помічалася в окремих повітах, де середній розмір приміром дворянських володінь доходив від 59,3 десят. до 317 дес.; при чому найбільший такий середній розмір землі припадав на дворянські землеволодіння в Суразьким повіті (317.1 дес.), як також і на володіння купців (390 десят.).

Що-ж до земель міщан і селян, то й тут середня цифра по окремих повітах губернії дуже відмінна:— в міщан від 5,6 десят. (в Кролевецьким повіті) до 84,9 десят. (в Новозибківским), а в селян від 5,9 дес. до 33 дес. в тих-таки повітах. Отже й тут, як бачимо, спостерігається той факт, що існували володіння особливо селянські й міщанські, які далеко не були забезпечені потрібною для сільського господарства кількістю землі. Ми в даній роботі не будемо докладно наводити цифрові дані що-до розподілу цієї землі по окремих станах (це-б-то, яка кількість володінь у них була, скільки з них було дрібних, середніх і великих, як

також не будемо їх класифікувати), бо це входить в план ширшої нашої роботи. Розподілюючи ж індивідуальні володіння на окремі види: дрібні—до ста десятих, середні—від ста до тисячі десятих і великі—по над тисячу десятих, можна бачити: 1) що головна маса володінь, більше $\frac{9}{10}$ загальної кількості їх, володіння дрібні і що вони обіймають 36,3 $\frac{0}{0}$ всеї площі приватного землеволодіння, 2) що середні володіння, не дивлячись на незначну скількість їх (2,8 $\frac{0}{0}$) займають майже таку площу (35,1), як і дрібні володіння і 3) що крупних володінь було дуже небагато (183 або 3 $\frac{0}{0}$ всеї кількості їх), але вони охоплювали все-ж таки 28,6 $\frac{0}{0}$ всеї площі індивідуального землеволодіння. Отже відсоток дворянської землі, як бачимо, досить високий. Правда, порівнюючи з 1877 р., кількість землі, а особливо земель дворянських, значно зменшилась, але зате середній розмір їх значно збільшився. Що-ж до індивідуальних власників різних станів, то велика більшість їх, за статистичними відомостями (80 $\frac{0}{0}$), були дрібними власниками. Дрібні володіння духовенства, міщан, селян складала трохи не 100 $\frac{0}{0}$ загальної кількості їх (96,6—98,8 $\frac{0}{0}$); дрібн-ж володіння дворян, купців та чужоземців доходили від 83,3 до 85,8 $\frac{0}{0}$. Решта ж володінь були середні та великі.

Що до площі, яку займала та чи інша категорія володінь, то тут помічається та сама картина. Дрібні володіння дворян та купців займали дуже незначну площу землі що доходила ледве до 15,7 $\frac{0}{0}$ і 12,3 $\frac{0}{0}$ всього індивідуального землеволодіння. Решта земель поділялась поміж середніми та великими господарствами. Навпаки, в міщан незначна кількість землі була власністю великих володінь (13,4), решта-ж землі належала дрібним та середнім власникам (46,5 і 40,1 $\frac{0}{0}$ всього індивідуального землеволодіння). Землі-ж селян у великій більшості (79,8 $\frac{0}{0}$) належать до дрібних володінь.

Ось ті дані для всеї губернії, якими розпоряджає статистика 1905 р. Чернігівщини. Зокрема ж по повітах відсоток володінь хитається:

	по кількості	по площі
дрібних	від 88 $\frac{0}{0}$ до 99,5 $\frac{0}{0}$	від 16,4 $\frac{0}{0}$ до 73,1 $\frac{0}{0}$
середніх	„ 0,4 $\frac{0}{0}$ „ 11,9 $\frac{0}{0}$	„ 13 $\frac{0}{0}$ „ 51,8 $\frac{0}{0}$
великих	„ 0,1 $\frac{0}{0}$ „ 1 $\frac{0}{0}$	„ 6,6 $\frac{0}{0}$ „ 48,7 $\frac{0}{0}$

Таким чином Чернігівщина характеризується великим розвитком дрібного землеволодіння; особливо це торкається південних її повітів. Повіти Новозибківський, Стародубський, Суразький і Чернігівський відзначаються середніми володіннями, а Новгородсверський, Суразький, Мглинський, Сосницький та Глухівський—великими.

Взагалі треба сказати, що порівнюючи з 1877 р. видно, що за останні 18 років в розподілі індивідуального землеволодіння виникли чималі зміни. Кількість володінь збільшилась на 70 $\frac{0}{0}$, зате середній розмір площі кожного з них зменшився більш ніж удвоє. Таке збільшення володінь особливо помітне в селян. І тоді, коли в селян володіння збільшились майже в 2 $\frac{1}{2}$ рази, в духівництва і чужоземців на 23 $\frac{0}{0}$, в купців на 8 $\frac{0}{0}$ —в міщан і дворян, навпаки, вони зменшуються і в результаті збільшився середній розмір. Момент з економічного боку об'єктивно інтересний, але разом з тим він же тягне за собою зміну соціально-економічних відносин поміж окремими групами населення. В звязку з цим помічається певна класова диференціяція. В більш заможних селян і середняків, а особливо у поміщиків зростають апетити на землю і тут-же починається за неї шалена боротьба. В результаті всього на Чернігівщині, земля переходить в руки зворотливих і економічно сильних осіб дворянського, купецького та й селянського походження. До речі треба сказати, що пе-

реписи 1877 і 1905 р. р. показують, що відсоток приватної власності (земель, як ми бачили, в більшості поміщицьких) ще так великі в часи першого перепису, на протязі останніх 28 років на Чернігівщині значно зменшився. Таке зменшення пояснюється тим, що в зв'язку з капіталізацією сільського господарства малоземельна частина дворянства не могла витримати конкуренції з великими землевласниками, зубожіла і *volens nolens* примушена була спродувати свої землі чи тим же таки дворянам-поміщикам, чи навіть економічно сильнішій частині селянства, яке порівнюючи з великими землевласниками можна занести до категорії дрібних вододільців. Але аналізуючи групу власників приватного землеволодіння і зачислюючи частину з них (селян) до категорії „дрібних“ землевласників, ми далеко не збираємось кваліфікувати цю категорію селян як незаможницьку. Називаємо їх так, розуміється, лише умовно, порівнюючи з великими землевласниками. Насправді ж вони уявляли з себе ні що інше, як заможну економічно сильну частину селянства, Це по сучасній термінології — куркулі.

І коли ми й зупиняємось на цій частині селянства, то лише для того, щоб більше і яскравіше виявити економічний стан (власне забезпечення землею) дійсно незаможного селянства, яке до речі експлуатовалося не тільки великими землевласниками, а й цими куркулями. І дійсно стан цієї (незаможної) частини селянства був прямо таки катастрофічний. В першу голову вона була мало, або й зовсім не забезпечена землею. Після реформи початку 70 років ця частина селян одержала так звані надільні землі. Ці наділи по кількості десятин вже тоді були далеко неоднакові, а з плином часу різниця між наділами становилась ще більш різною.

Надільних земель на Чернігівщині за даними перепису 1905 року було 2.329.209 десят. або 53,1% всієї площі; порівнюючи ж із 1877 р. площа їх збільшилась на 23,7%. Розподілена вона була на передодні селянських рухів поміж різними видами попереднього стану селян так:

	Громади.		Двори.		Площа.	
	Кількість	в % загальної кількості	Кількість	в % загальної кількості	десятин	в % загальної площі
Селян бувших власницьк. . .	2.675	60,2	180.146	49,1	882.792	37,9
„ „ державних . . .	1.763	39,6	186.677	50,8	1.441.357	61,9
„ „ удільних . . .	10	0,2	546	0,1	955	0,0
Землі, що належали селянам інших повітів	—	—	—	—	4.105	0,2
Разом . .	4.448	100	367.369	100	2.329.209	100

Таким чином кількість селянських дворів на Чернігівщині розподілялась поміж селянами бувшими державними (50,8%) і бувш. власницькими (49,1%) майже по половині; селяни ж удільні мали дуже незначну кількість дворів, всього лише 0,1%. Але зате площа надільних земель селян бувш. державних значно більша (61,9% всієї площі надільної землі) ніж селян власницьких (37,9%), а звідділя логічно й забезпеченість кожного двора була неоднакова. Отже стан нерівномірності наділів, що утворився після звільнення селян від кріпацтва фактично залишився в силі й напередодні революції 1905 року. В середньому на

кожний двір припадало надільної землі по 6,3 десят., але для окремих категорій селян цифра ця далеко не підходила. Так на 1 двір у бувших державних селян припадало 7,7 десят., власницьких 4,9 десят., а удільних лише 1,7 десят., а в повітах і тим більше в окремих волостях та селах цифра ця ще більше була відмінною. Таким чином, не дивлячись на ніби-то порівнюючи значний середній розмір площі на двір, особливо коли прийняти до уваги ще й куплену чи іншими шляхами придбану землю,—все ж на Чернігівщині було дуже багато селян, середній розмір наділу котрих був значно менший, аніж був для цілої губернії чи навіть і повіту. Про це яскраво свідчать статистичні дані 1905 року, які для характеристики подаємо:

П о в і т и .	Кількість дворів, що мають надільної землі на 1 двір.					Всього дворів до 5 дес.	Загальна кільк. наділ. землі цієї групи (до 5 д.).	Скільки припадає в середньому на 1 двір.	До 5 десятин на 1 двір не хватає.
	До 1 дес.	Від 1 до 2 дес.	Від 2 до 3 дес.	Від 3 до 4 д с.	Від 4 до 5 дес.				
Чернігівський . . .	166	382	2.715	1.581	3.439	8.283	28.764	3,5	12.651
Борзенський . . .	709	850	2.228	2.055	1.282	7.124	20.484	2,9	15.136
Глухівський . . .	29	384	812	1.174	3.552	5.951	22.819	3,8	6.936
Городнянський . .	1.264	732	2.056	2.891	2.853	9.796	29.629	3,0	19.351
Козелецький . . .	521	1.081	3.632	4.501	776	10.511	30.606	2,9	21.949
Конотопський . . .	3.928	1.556	3.061	2.315	2.061	12.921	29.796	2,3	34.809
Кролевецький . . .	1.529	1.276	1.579	1.887	2.294	8.565	24.097	2,8	18.728
Мглинський . . .	453	329	477	1.968	11.384	14.613	62.625	4,3	10.440
Новогор.-сіверськ.	—	231	687	1.233	5 167	7.318	30.738	4,2	5.852
Новозибківський .	2	90	288	1.521	4.317	6.218	26.481	4,3	4.609
Ніженський . . .	438	4.410	5.519	1.147	2.987	14.551	37.774	2,6	34.981
Остерський . . .	286	865	539	936	600	3.226	8.377	2,6	7.753
Сосницький . . .	104	1.474	1 523	3.430	6.089	12.620	44.934	3,6	18.166
Стародубський . .	15	31	2.418	2 106	3.924	8.494	32.274	3,8	10.194
Суразький	121	2	54	2.711	11.423	14.311	61.990	4,3	9.565
В губернії	9.615	13.693	27.588	31.456	62 150	144.502	491.390	3,4	231.120

Наведена таблиця отже наочно свідчить,—оскільки мало було забезпечене селянство Чернігівщини землею. В губернії нараховувалося 144,502 двори тільки таких, що мали по 5 десятин землі на двір. Норма за мала для селянського господарства, тим більш, коли прийняти до уваги й той факт, що в селянських господарствах Чернігівщини практикувалась трьохпільна система хліборобства, а до того ж вживались і примітивні сільсько-господарські знаряддя. При загальній же кількості землі в цій категорії селян 491.390 десят. пересічно припадало на двір тільки 3,4 дес., а по окремих повітах, волостях та селах і менше. Таке селянське господарство особливо тут, на Чернігівщині, де ґрунт не плідючий, мало значіння хіба лише підсобного промислу. Головний же заробіток ця категорія селян здобувала від наймів поденних та строкових, а також від різних промислів. Взагалі це була категорія селянської бідноти. Для них хліборобство не було головною базою, як це було для категорії селян, що мала більше землі.

Ще в гіршому стані знаходились такі селянські господарства (двори), які мали по де-кілька родин. Така група спролетаризованого селянства (до речі значна по своїй кількості) не мала будь-якої господарської фізіономії, вона лише постачала дешевого робітника в панські економії та

цукроварні. Мізерний економічний стан, постійне напівгольне животіння не дозволяли їй сидіти й на місці. Вона завжди, а особливо в літній сезон, ходила на заробітки до Катеринославщини, Херсонщини, Таврії, заповнювала собою всі панські маєтки й заводи і продавала за безцінок свою робочу силу. Ця частина селянства й була тим найголовнішим резервом, звідки черпались революційні сили, що довгий час знаходились в пстєнції і тільки в 1905 році вибухли з такою величезною силою.

Друга частина селянства, що мала від 5 до 10 десятин надільної: землі на двір, виключаючи чотири повіті (Городнянський, Мглинський, Конотопський та Ніжинський), порівнюючи з першою, трохи більша. Так на Чернігівщині надільної землі було за даними 1905 року:

до 5 десят.	на двір	144.502	дворів	або	39,3 ⁰ /о	всєї	кількості	їх	(367.369)
від 5 до 10 д.	на двір	186.527	"	"	50,8 ⁰ /о	"	"	"	"
більше 10 "	"	36.340	"	"	9,9 ⁰ /о	"	"	"	"

Але економічний стан і цієї групи селян був далеко не задовольняючий. Господарства носили характер якогось продовольчого типу. Вони не могли задовольнити всіх потреб селянина як і не давали можливості установити якийсь сталий бюджет. До 90⁰/о таких господарств на Чернігівщині особливо в північних повітах були дефіцитні. Отже не дивно, що й ця частина селянства, щоб здобути засоби до існування й збалансувати свій бюджет, примушена була знов таки йти обробляти з копи панську землю, жати за сніп хліб, або працювати в наймах по різних панських фольварках та заводах. Все це, розуміється, в великій мірі відбивалось на стані власного господарства. В погоні за куском хліба селянин не міг віддавати для свого господарства ні потрібної кількості часу, ні праці. Робота (виготовлення ріллі, засів, уборка то-що) в ньому в більшості переводилась, так би мовити, позачергово. В звязку з цим воно не тільки не давало значних прибутків, а часом навіть, переводючи на гроші, не повертало й тих сум, які на нього витрачали. Більше того, на Чернігівщині в розпорядженні таких селянських господарств було чимало земель, що не повертали навіть зерна в тій кількості, що витрачалось при засівах. В результаті така ситуація приводила до того, що більша частина подібних господарств не тільки першої групи (до 5 десят. на двір), а й другої, поволі занепадала, а потім і зовсім завмерла. І тоді землі їх переходили або-ж до рук поміщика, коли вони знаходились поруч із його ланами, або-ж найбільше до селян — куркулів, чи по нашій умовній кваліфікації „дрібних“ індивідуальних власників. Мобілізація земельних фондів великими поміщиками та куркулями селянами й перехід до їх рук земель зубожілого, спролетаризованого та незаможного селянства були нормальним явищем на Чернігівщині вже за де-кілька років до аграрної завірюхи. Але особливо інтенсивно така мобілізація переводилась напередодні революції 1905 року.

Третя група селян, в розпорядженні якої було більш як 10 десятин землі на двір, була дуже незначна. В посіданні її, як ми вже згадували, було всього лише 36.340 дворів (9,9⁰/о всєї кількості їх), але з площею землі в 57.077 десят., отже пересічно десь коло 16 десятин на двір. Норма ця, особливо порівнюючи з першою категорією селян (до 5 десятин), що мали на двір в середньому тільки 3,4 дес. — значно більша.

Такі господарства вже не тільки задовольняли свої потреби що-до споживання, а в вищих своїх групах значну частину своїх продуктів вивозили на продаж, являючись уже як господарства типу товарового. Ця категорія селян на Чернігівщині користувалась не тільки власними силами в господарстві, а мала й поденних робітників, особливо в часи уборки хліба; вона-ж мала й вільні кошти, на які скуповувала землю,

чим далі збагачувалась за рахунок інших категорій і перетворювалась здебільшого в сільську буржуазію.

Отже, як бачимо, із трьох категорій селянських господарств забезпечена була землею пересічно задовольняюче лише третя. Тільки вона мала змогу розвивати своє господарство, обзаводитись новим мертвим і живим інвентарем і економічно зміцнюватись. Для двох інших категорій, особливо для першої, ті клаптики землі, що припадали на родину відо-гравали ролю хіба лиш додаткового промислу. Та пересічна цифра в 3,4 десят. (I катег.) в губерніяльному масштабі, з великими варіаціями по окремих повітах і постійними тенденціями до зниження, розуміється, могла тільки служити хіба лиш за норму до голодної смерті, особливо коли взяти до уваги низьку якість ґрунтів взагалі на Чернігівщині, включаючи може пару південних повітів.

Нарешті третя група земель Чернігівщини була в розпорядженні: казни, церкви, монастирів, міст та різних установ. Всього такої землі було 229.424 десят., або 5,9⁰/₀ всієї площі. Але по окремих повітах вона розподілялась дуже нерівномірно. Так, приміром, в Остерському повіті нараховувалось її 79 тисяч десятин або 22,7⁰/₀ всієї його площі, а в Козелецькiм лише 4 тис. д. або 1,3⁰/₀ його площі. Порівнюючи із даними 1877 р. кількість її зменшилась на 60.592 десят. Коли-ж розпочалася революція, то місцева влада на підставі „высочайших манифестов“ бажаючи задовольнити „наиболее нуждающихся крестьян“, спромоглася виділити з цього фонду 15 тис. десятин і величню оголосити, що вона мовляв може продати для них, додаваючи до цього й ті 8 тисяч десятин, що були в запасі „Крестьянского банка“. Але все це ні до чого не привело. Такі урядові подачки не могли задовольнити розбурханого селянства й воно почало забирати їх без викупу.

Але перед нами повстає питання: чи мали яке значіння землі III групи для селянського господарства Чернігівщини, чи впливали на нього і коли так, то в якому саме напрямкові?

Як я вже згадував, землі ці належали майже виключно казні, монастирям, церквам, містам та різним установам. Частина площі їх, за даними перепису 1905 р., знаходилась під ріллею, але друга й більша частина була покрита лісами, сіножатями та іншими угоддями. Розуміється, орну землю цієї групи не обробляли сами власники (включаючи хіба лиш землі монастирські, де працювали манахи та й то в дуже незначній кількості); в дійсності вони або-ж віддавались в оренду, або-ж селяни брали й засівали споловини, чи за сніп. Проте незможне селянство за браком коштів в оренду таких-земель брати не могло. Йому залишалось тільки жати за сніп. А коли таку землю й орендували, то тільки або селяни середняки, в котрих було чим заплатити власникові за землю, або поміщики. Таким чином селянин-незможник і тут знаходився в безпорадно-скрутному стані. Не маючи певної норми власної землі, він не міг взяти її і в оренду, навіть по більш приступній ціні (до речі орендна ціна на землю у власників III групи завжди була нижча, ані-ж у поміщиків). Але ще гірший стан утворювався, коли такі землі попадали в руки не просто орендарям, а орендарям-лихварям, які всіма силами й способами старались стягнути, яко мога більший відсоток з селян на закладені ними (лихварями) капітали.

Отже економічний добробут селянина-незможника аж ніяк не ставав ліпшим від того: чи то його хату оточували поміщицькі, чи монастирські та казенні лани; він був в однаковій мірі об'єктом експлоатації в одних і в других власників цих земель.

Не міг такий селянин-незможник скористатись в достатній мірі і

із лісів, сіножатів та пасовиськ з перших тому, що за браком коштів він не мав змоги доцільно експлуатувати їх для себе, а з других, — з тої простої причини, що не мав чого пасти на тих вигонах та лугах. Отже в результаті, ця третя група земель була для спролетаризованого та незаможного селянства власне кажучи мертвим капіталом. Ними користувались сільська буржуазія, великі землевласники або капіталісти орендарі.

І треба зазначити, що подібне явище мобілізації в різних формах земельних фондів згаданими групами населення не носило якихось спорадичних форм, навпаки, воно набрало систематичного характеру і його можна було спостерігати, майже, по всіх повітах Чернігівщини.

Отже аналізуючи стан землеволодіння на Чернігівщині можна бачити, що земельна площа була розподілена поміж окремими станами населення далеко нерівномірно. Найбільше були забезпечені землею дворяни, за ними йшли купці. В найгіршому стані були селяни. Тут зрештою дійшло до справжньої земельної кризи, що мала глибоке коріння ще в минулому. Тому й реформа 1861 р., що намагалась закріпити певні норми землеволодіння, що вже утворились до цього, не тільки не поліпшила справу, а навпаки погіршила. Чималий відсоток був таких селян, що одержали по „Положенню“ менший наділ чим у них було вже перед межуванням. Вже згідно з „Положенням“ норма ця була замала для селянства (від 2,75 до 4,5 десят. на душу), а з плином часу, із збільшенням населення, і в зв'язку з розвитком капіталістичного господарства норма ця систематично зменшувалась (та фактично вона й не доходила ніколи до 4,5 д. на душу, а припадала хіба лише на двір та й то рідко) аж поки дійшла в деяких шарах селянства майже до повного обезземелення. В наслідок цього між спролетаризованим і незаможним селянством з одного боку і середняцькими групами, чи так званого селянського буржуазією та великими землевласниками — з другого помічались великі суперечності, що згодом дійшли до непримиримої ворожнечі, до антагонізму, який напередодні революції 1905 р. досяг апогею.

Але для повного уявлення і всебічного з'ясування економічного стану селянства одних відомостей тільки про земельні наділи його було б замало. Для цього ми мусимо проаналізувати й деякі інші моменти й властивості селянського господарства і в першу голову — бюджет селянина, а також вияснити причини дефіциту більшості селянських господарств.

Одну з причин дефіциту селянського господарства ми вже назвали — це незабезпеченість його землею. Зважаючи на брак власної землі, велика частина селянства старалась, коли була якась можливість, придбати собі нові землі шляхом купівлі, оренди й т. и.

Але поки селянське господарство на Чернігівщині велось, так-би мовити, тільки для власних потреб і носило характер продовольчого типу, то в селянина все таки була, хоч будь-яка можливість придбати клапоть землі. Але починаючи з останнього десятиліття XIX і перших років XX ст. економічна кон'юнктура різко міняється й селянське господарство переживає тяжку кризу; зі зростом капіталізму в промисловості помічається виразна тенденція до капіталізації й сільського господарства.

Поліпшення умов збуту збіжжя та його експорту за кордон, привело до зросту хлібної продукції, інтенсивної експлоатації земель та збільшення засівів. Великі землевласники, купці й орендарі вже перестають думати тільки про задоволення своїх потреб; вони енергійно беруться за сільське господарство з метою як-найбільшої експлоатації земель, що були в їх розпорядженні, скуповують за безцінок нові й усякими способами

збільшують продуктивність праці на своїх землях. В першу голову такі господарства збільшили врожайність земель і набрали характеру товарового типу. І справді врожай збіжжя взагалі на Чернігівщині з капіталізацією сільського господарства значно зріс. Так десятина землі в останні часи давала різного збіжжя в пудах:

	1900 р.	1901 р.	1902 р.	1903 р.	1904 р.	1905 р.
Жита	44	50	65	49	65	54
Пшениці озимої	55,5	59,5	83	63	88	72
Вівса	45	38,5	58	49	69	54
Ячменю	52,5	45,5	65	58	74	56
Гречки	20	27,5	34	31	28	41
Гороху	46	32	60	35	72	56
Льону (зерна)	33	36	39,5	40	41,5	46
Коноплі (зерна)	24,5	34,5	39,5	41	29	44
Картоплі	517,5	515	622	519	521,5	558
Проса	60	69,5	71	59	42	75

Ця таблиця ¹⁾ отже наявно свідчить як поступово й систематично збільшувалась врожайність землі майже для всіх культур. Я не буду наводити цифрових даних про інші культури (городину, садовину та різні кормові трави) постільки вони відходять в мою ширшу роботу, але зазначу, що подібне явище—(збільшення врожайности з десятини) спостерігається й тут. В результаті такий зріст прибутків із десятини землі викликав заохочення поміщиків і капіталістів різних мастей і марок до хліборобства, а попит на хліб—до вкладання нових капіталів в сільське господарство. В наслідок цього продажні ціни на землю на Чернігівщині починаючи з 1860 років зросли майже в 5 раз. і то в губернському масштабі. В окремих-же повітах і волостях вартість десятини землі була значно вища. Досить того, що вже в губерніяльному масштабі в 1903 р. ціна десятини землі дійшла до 116 карб.

Орендні ціни за десятинау в карбов., починаючи з 1863 р., були такі: (подаємо за кожді 5 років) ²⁾.

1854—1858	18,47 карб.	1883—1887	54,33 карб.
1863—1867	18,27 "	1888—1892	52,38 "
1868—1872	21,97 "	1893—1897	71,79 "
1873—1877	26,15 "	1898—1902	88,59 "
1878—1882	31,60 "		

починаючи-ж з 1898 р. ціна на землю що-року підвищувалась так:

в 1898 р. десятина коштувала	71,05 карб.
" 1899 " " "	74,58 "
" 1900 " " "	85,65 "
" 1901 " " "	103,56 "
" 1902 " " "	106,85 "

Розуміється, зубожіле й економічно виснажене господарство селянина-незаможника при всій його незабезпеченості землею не могло угнатись за таким швидким зростом продажних цін. Воно втратило всяку надію на придбання її шляхом купівлі, не дивлячись на те, що в звязку з падінням земельної ренти дворяни-поміщики, купці, духовенство, то-що, які не провадили свого господарства, а здавали свої маєтки в оренду, або в найми,—в великій кількості спродували свої землі. Про те, оскільки інтенсивно провадились ці операції на Чернігівщині в останні роки,

¹⁾ Статистичні дані для неї я взяв із окремих книг „1900, 1901, 1902, 1903, 1904 і 1905 г.г. в С.-Х. отношени“ і скомбіновав по певних рубриках.

²⁾ Із „Матер. по статистике движ. землевладения в России“ вип. XIII, 1907 р.

свідчать статистичні дані департаменту „Окладных Сборов“ ¹⁾ Приведемо де-кілька цифр за різні роки. Так, приміром, продали землі:

	дворяни	духівництво	почесні громадяни	купці	міщ. й робітн. міста.	всього прод. в губерні.
в 1893 р.	46.854,2	927,1	1.983,9	4.410,6	1.451,9	63.272,8
„ 1894 „	46.703,1	709,5	875,1	5.070,1	3.404,9	70.994,8
„ 1895 „	46.167,4	304,7	1.549,9	6.230,0	3.196,4	61.628,3
„ 1896 „	22.221,3	972,8	300,1	4.226,3	1.617,5	37.605,5

Наведена й попередня таблиці отже наочно переконують оскільки, при інтенсивному зрості цін на землю, різні збанкrotовани землевласники (дворяни, духівництво, купці то-що) на Чернігівщині спродували свої землі. Найбільшу кількість продавали дворяни. Правда, частина з цих земель такиж і залишалась в руках економічно сильних дворян-конкурентів, але велика кількість переходила й до рук інших станів і в першу голову, як про це свідчать статистичні дані за „ті-самі роки, до замужнього селянства. Маючи певну норму своєї землі, ця група селян (куркулів) збільшувала свої наділи землями не тільки за рахунок спроторизованого селянства, а й збанкrotованого дворянства. Безземельна й малоземельна частина селян, розуміється, не могла набувати цих нових земель. В ліпшому разі для неї очевидно залишалась оренда поміщицької землі. І дійсно на Чернігівщині вона практикувалась селянами в дуже широких розмірах. Але для ліпшого уявлення цього явища я наведу статистичні дані із самого кінця ХІХ ст. для де-кількох повітів Чернігівщини, які яскраво характеризують стан селянського землеволодіння: відносини селянських дворів, що орендують землю, розподіл надільних земель, а також взаємовідношення орендованої землі до надільної і придбаної за гроші ²⁾.

Повіти.	Загальна кількість дворів.	Кількість дворів, що орендують землю.	У відношення дворів, що орендують землю до загальної кількості.	Селянське землеволодіння.			Всього орендованої землі без вигонів в десят.	У відношення орендованої землі до	
				Надільної землі.	Купленої десятин.	Всього надільної й купленої десятин.		Надільної.	Надільної і купленої.
Козелецький . .	19.005	8.584	45,2	?	?	229.846	20.038	?	153
Суразький . . .	20.206	8.619	41,3	155.194	?	194.857	19.407 ³⁾	12,5	9,9
Мглинський . .	15.684	9.207	58,7	91.415	?	145.598	24.024 ³⁾	26,1	16,5
Городнянський.	17.909	8.713	48,7	159.627	?	163.408	34.919	21,8	21,4
Кролевецький .	16.684	7.376	43,8	125.165	?	125.811	18.126	15,3	14,4
По 5 повітах із 15.	89.668	42.499	47,3	531.401	?	759.250	116.584	21,9	15,3

Отже тільки в 5 повітах Чернігівщини майже половина дворів (47,3%) орендувала землю й орендувала до речі з різних причин. Великі землевласники та купці з метою чисто спекулятивною, а селянство в більшість з метою задоволення елементарних життєвих потреб. Та й по своїй площі орендна земля досягла значних розмірів. Так в Мглинському повіті, як бачимо, вона доходила до 26,1% всієї надільної землі в повіті, а в Городнянському вона складала вже тоді 21,4% всієї надільної й купленої землі.

¹⁾ „Материалы по статистике движения землевладения в России“.

²⁾ Статистичні дані взяті із збірника статей під ред. А. А. Монуїлова—„Очерки по крестьянскому вопросу“, вип. II, ст. 182.

³⁾ Пашня.

Взагалі із земель поміщиків (що мали до 100 дес. землі) добра половина не розроблювалась силами власників, а здавалась в оренду. Головними орендарями поміщицьких земель були, розуміється, селяни і то в більшості середнього достатку. Низька продуктивність праці на своїй землі примушувала їх обробляти поміщицьку землю на дуже не вигідних умовах. В наслідок цього в селян Чернігівщини вже за декілька років до революції 1905 року утворився безвихідний стан: низька продуктивність праці не давала можливості через збільшення орендної землі поширити своє господарство, а форма дрібного господарства в свою чергу являлась непереможним стимулом до зниження продуктивності праці. Такий катастрофічний стан селянства й давав можливість землевласникам користуватися кавалками землі як оборотним капіталом, а лихварським, (спекулянським) кредитом зимою, як засобом до зниження заробітної платні.

Але крім згаданих двох причин (незабезпеченості землею й низької продуктивності праці), що примушували незаможного селянина брати в оренду панську землю на Чернігівщині, були ще й інші причини: це з одного боку урядові податки, які великим тягарем лежали на плечах незаможного селянина, а з другого—велике накопичення вільної робочої сили, що з огляду на слабкий розвиток промисловості не могла бути використаною. Все це разом і було найголовнішим стимулом, що спонукав селянство брати в оренду поміщицькі землі. І дійсно на Чернігівщині селяни примушені були брати землю не дивлячись на систематичне збільшення орендних цін. Орендні-ж ціни, як і продажні, також що-року дуже збільшувались. Нарешті справа дійшла до того, що в деяких північних повітах було чимало таких випадків, коли орендні ціни перевищували навіть прибутковість землі. І коли всеж незаможній селянин продовжував такі операції, то тільки через те, що обробляючи в більшості найману землю власною працею й не маючи—змоги де-інде прикласти своїх сил на більш вигідних умовах, він не брав до уваги, чи вірніше не доцінював тої власної праці, що вкладав у цю землю, а також через те, що на орендовану землю дивився як на джерело нового додаткового заробітку при основному занятті—господарюванні на власній землі.

І нарешті коли додаємо до цього ще й той момент, що на Чернігівщині розповсюджена була головним чином оренда однорічна (до речі дуже не вигідна з економічного боку для селянина), і що здача землі за гроші практикувалась дуже рідко (бо віддавалась за певну частину: $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{3}$ врожаю), то для нас стане зрозумілим, чому саме трапився такий сумний кінець в боротьбі поміщицько-капіталістичного господарства—з селянським продовольчим. Ця боротьба на Чернігівщині провадилась вже й раніше, але особливо гострих форм вона набрала з розвитком капіталізації сільського господарства в другій половині XIX ст. Головною причиною такої боротьби була незабезпеченість селянського господарства землею. Майже 50% всіх дворів знаходились в скрутному стані і примушені були отже орендувати землю у великих землевласників. А на такий землі, очевидно, могло провадитись або-ж капіталістичне господарство, що користується для одержання прибутків найманою працею, а бо-ж дрібне селянське господарство через продовольчу оренду, щоб-то таке, що провадиться виключно для задоволення елементарних потреб селянської сем'ї.

І цілком зрозуміло, що успіх такої боротьби залежав виключно від того, яка форма оренди візьме перевагу, щоб-то який тип господарства дасть землевласникові більшу ренту. Але вже навіть після теоретичної аналізи земельної ренти робиться безсумнівним той факт, що перемогу мало одержати капіталістичне господарство. Цьому сприяли різні фактори й у

першу голову та причина,—що до збільшення капіталістичної ренти вели не тільки господарства многоземельні, а й малоземельні та безземельні.

А на Чернігівщині цей останній фактор як-раз і відіграв значну роль в збільшенні капіталістичної ренти. Безземельні й малоземельні господарства, яких нараховувалось тут досить багато, ¹⁾ розуміється, ніяк не могли конкурувати з великими капіталістичними господарствами; земельна рента їх також відступала назад в порівнянні з рентою господарств капіталістичних. А при таких умовах, очевидно, і криза для дрібних господарств була явищем абсолютно неминучим. Питання полягало лише в тому, як скоро наступить вона в продовольчих господарствах різних категорій. Неоднакова економічна забезпеченість продовольчих господарств мусіла привести їх, очевидно, і до кризи в різні часи. І процес цей дійсно так і відбувся на Чернігівщині. Числені статистичні відомості, а також пояснення свідків і учасників на судових аграрних процесах після хвилювань глибоко переконують нас в цьому. Вже за де-кілька років до революції 1905 р. в безземельній й малоземельній частини селянства Чернігівщини утворився в повному значінні цього слова, безнадійно катастрофічний стан. А систематичне збільшення цін на хліб, зріст орендної і продажної платні за землю, упадок заробітної платні, зменшення попиту на робочу силу, криза продовольчої оренди й т. ин.,—цей стан ще більше ускладнював, загострював і приводив цю категорію селян до якогось божевілля. Такий стан селянства Чернігівщини звернув на себе увагу ліберальних кол громадянства і примусив їх підняти голос в оборону селян. В своїх виданнях вони почали писати замітки про тяжкий стан селянства Чернігівщини й подавати різні поради. Для характеристики їх і для вияснення до деякої міри економічного стану селянської людности я дозволю собі навести in extenso одну з них, що стосується як-раз Суразького повіту: „Почва Суразького уезда—читаємо в одній з них—большей частью настолько скудна, что еле-эле* оплачивает затраченный на нее труд земледельца. Суражский уезд не может даже пропитаться собственным хлебом, в большей части уезда селянам хватает своего хлеба до Филипповки, до Рождества, редко до ранней весны. А нужно сказать, что по меньшей мере половина уезда редко при том видит чистый хлеб,—костер, сивец, метлюг и другие сорные травы, растущие на подзолистых и вообще низких полях Суразьского уезда обильнее возделываемых растений, входят, как необходимый составной элемент, в хлеб суражского крестьянина всей северной и западной полосы уезда. „Этот суражский хлеб“ так мало по внешнему виду и запаху напоминает то, что обыкновенно называют этим именем, что крестьянин, живущий в более счастливых местностях, долго колебался бы прежде чем признал за хлеб эту странную, невыпекшуюся черно-серую массу... Но и такого хлеба не хватает. Недаром суражец говорит про себя: „Живем... живьем в ямку не полезешь“. А ведь кроме хлеба, есть еще и другие хозяйственные потребности, которые должны быть удовлетворены; есть, наконец казенные, земские и общественные сборы, которые обязательно должны быть уплачены.

„Источником для покрытия этого крупного дефицита в хозяйстве не может служить земля... Приходится искать заработка вне сферы земледельческого труда,—и вот в Суражском уезде развивается кустарничество, а главным образом—отхожие промыслы.

1) Коли розподілити всі селянські двори на 3 групи: I) з наділами землі до 5 десятин, II) від 5 до 10 дес., і III) більше 10 дес.; то перед 1905 р. до першої групи належало 40⁰/₀ загальної кількості дворів, до другої—60⁰/₀ і до третьої—10⁰/₀.

„Последние развились в уезде значительно сильнее; они, можно сказать, вдвойне ценны для населения: во-первых они дают суразькому селянину известный заработок, идущий на уплату податей и на разные хозяйственные потребности, во-вторых—они держат значительную часть населения продолжительное время вне дома и тем уменьшают дефицит в хлебе“. 1) Цей класичний опис отже яскраво свідчить, до якого жахливого стану дійшло незаможне селянство й то не тільки в Суразькому повіті, а всій Чернігівщині. Таке зубожіння було вже в кінці XIX ст., але чим далі воно поглиблювалось і захоплювало все ширші верстви селянства. Кінець XIX й початок XX в.в. не тільки не поліпили справи, але, навпаки, погіршили, утворивши з розвитком капіталістичної хлібної продукції безнадійний стан не лише для незаможного господаря, але і для більшості середняків. Поруч із зменшенням земельних наділів і зростом продажних цін, систематично збільшувалась орендна платня. Переціно десятина продажної землі в губерніяльному масштабі в 1900 р., приміром, розцінювалась на Чернігівщині в 103,56 карб., але землі для ріллі та й інші „удобні“ землі коштували значно більше. Про це свідчать відомості різних постійних кореспондентів із Чернігівщини до „Отдела сельской экономии и сельско-хозяйственной статистики М. Э. і Г. И.“. Так у виданнях цього „Отдела“ ми читаємо: „Отчетный год 2) замечательен, между прочим, тем, что продажные цены на землю—пише кореспондент із Конотопського повіту—поднялись до такой высоты, как еще никогда не было. Так, во многих случаях продажная цена поднялась до 350 руб. и выше за десятину. Столь сильное повышение цен на землю объясняется весьма многими причинами 3)“. По інших відомостях із Чернігівщини, „средняя продажная цена определяется в настоящее время в 200 руб. за десятину“ 4).

Але продажні ціни й далі продовжували зростати. Так напередодні аграрної завірюхи вони в деяких місцях дійшли вже до 525 карб. за десятину. По словам кореспондента Конотопського повіту „за последние а лет цены на землю очень сильно поднялись. Тогда как еще недавно з участки вблизи сел платили по 250—300 р., а за более отдаленные—по 200—250 р. за десятину, в настоящее время в первом случае земля продается по 400—525 р., а во втором—по 350—390 р. за десятину. Арендные цены также поднялись до 21—24 р. под озимый и до 18—20 р. под ярь за десятину“. 5) І як-раз великим гальмом до розвитку селянського господарства й було власне збільшення орендних цін. Для кращого уявлення такого зросту ми скористаємось даними Русова, які відносяться до кінця 80 й початку 90 р.р. В своїй праці 6) він подає такі середні ціни за десятину за різні роки: 7).

П О В І Т І:	Роки	Орендна ціна за десятину
Чернігівський	1877	2,80 карб.
Борзенський	1877	1,80—9,50 „
Новозибківський	1879	1,35 „

1) „Материалы по оценке земель Черниговской губ.“, т. IX, ст. 44.

2) 1901-й.

3) „1901 год в Сельскохозяйственном отношении“, ст. 217.

4) Ibid.

5) „1904 год в сельскохозяйственном отношении“ т. I, ст. 212.

6) „Описание Черниговской губернии“ т. I, ст. 416.

7) Таблицю змінили ми; орендні ціни подані по роках в хронологічному порядку. С. Г.

П О В І Т И:	Роки	Орендна ціна за десятину
Ніженський	1879	2,50—5,22 карб.
Козелецький	1881	4,18 "
Суразький	1882	1,75 "
Мглинський	1882	1,88 "
Стародубський	1882	3,55 "
Конотопський	1882	6,90 "
Остерський	1882	3,95 "
Городнянський	1883	2,43 "
Сосницький	1883	4,25 "
Н.-Сіверський	1883	2,76 "
Глухівський	1883	4,76 "
Кролевецький	1883	4,63 "

Аналізуючи дану таблицю, можна бачити оскільки, різнились орендні ціни в окремих повітах, навіть, за один і той самий рік. Так в 1882 р., при-міром, в Суразькому повіті десятина коштувала 1,75 карб., а в Коно-топському її розцінювалось в 6,90 карб. А коли ми порівнюємо ціни за вказані роки із цінами початку ХХ ст., то й побачимо, що вони сильно збільшились; в одних повітах в 2—3, а в деяких і в 10 разів. Процес збільшення цін в окремих повітах, очевидно, залежав від того, як сильно відчувався попит на землю.

Частково ми вже зазначили, що головними орендарями були селяни¹⁾. Але на Чернігівщині було багато орендарів-спекулянтів. Вони, наймаючи землю, вкладували свій капітал як орендну платню за декілька років напереді далеко ліпше орієнтувались у нових економічних умовах, ніж власник землі—поміщик. А захопивши великі маєтки, вони давали взятку землю в оренду селянам. Такі орендні взаємовідносини між поміщиком і селянином через капіталіста-орендаря, розуміється, були корисні для поміщика, але ж дуже не вигідні для селянина. Ці орендарі-капіталісти, отже, не являлись господарями, власниками землі, а лише комісіонерами. Тому всі зусилля вони прикладали на збільшення комісійних відсотків, щоб-то на збільшення різниці між тим, що їм дають орендарі-селяни, і тим, що сами вони платять власникові землі. Але оскільки платня власникові обумовлена певною згодою залишалась як величина постійна, то комісійний відсоток міг зростати тільки за умовою збільшення (в тій чи іншій формі) тієї частини, що одержував від орендаря-селянина сам комісіонер. Збільшуючи-ж цю суму, орендар цим самим робив послугу й землевласнику: після закінчення терміну оренди, останній вважав себе, очевидно, в праві присвоїти „улучшення“, зроблені „працею“ комісіонера і складав новий договір, але виходячи вже від одмінних умов спільщини. Орендареві доводилось починати справу вдруге й треба сказати, що накидався він на неї ще з більшою жадобою. Селяни на Чернігівщині досить добре розуміли таку роллю орендарів-комісіонерів, і через те більше всього й боялися, щоб „пан не посадив арендателя“. Траплялося, що й сами землевласники залякували селян, коли ці домагались якогось поліпшення, примарою таких орендарів і, треба сказати, завжди втихомирювали селян, бо страх перед такими орендарями був серед них остільки великим, що здебільшого вони погоджувались із поміщиком, припиняли свої вимоги й залишались фактично в перепредньому економічно-скрутному стані. Тип ко-

¹⁾ До речі, козаків, що складають значний відсоток населення Чернігівщини, за переписом 1905 року віднесено в категорію селян. Через те й ми, подаючи статистичні дані про селян, скрізь маємо на увазі й козаків та в більшості випадків і виділити дані про козаків не маємо жодної можливості.

місіонера орендара на Чернігівщині був дуже розповсюджений. В їхньому розпорядженні знаходилась велика кількість землі із так званих орендних фондів. Тому й не дивно, що звязавшись із цим „новим господарем“—комісіонером, селянин не тільки не збільшував у своєму господарстві продовольчої ренти, а, навпаки, часто примушений був виплачувати її за рахунок скорочення своїх засобів виробництва. Але таке скорочення не могло довго продовжуватись, і незаможній селянин примушений був кидати оренду. Але-ж багато було й таких господарств, що продовжували її й через це економічно виснажувались, приводячи свої господарства до крайньої вбогости, а потім і до цілковитої кризи. Яскравим зразком таких комісіонерів, з виразною тенденцією до експлоатації селянства на Чернігівщині, були бр. Терещенки, що орендували в багатьох повітах велику кількість земель із цукроварнями, гуральнями та цегельнями. Так у Глухівському повіті вони орендували чимало різних заводів, а між ними й цукровий у хут. Михайлівському, до якого належало більше 2000 десятин землі. За даними, ще 1882 р. в економіях „г. г. Терещенков“ не віддавалось „исполу ни пяди земли“.

Обробляли ці землі за сніп (10—12-й), з десятини (за уборку якої платили 1½ карб.) або-ж просто поденними робітниками з річної платнею в 50 карб., а в літні місяці найбільше шість карбованців, щоб-то по 20 коп. в день. Але характерний був ще один момент. У Глухівськiм повіті чимало економій, наймаючи робітників, навіть, на рік, виключали всі неділі й святочні дні, вимагаючи, щоб робітник відробив повністю 360 днів. Таким чином робітник, що не прогуляв ні одного робочого дня, все-ж мусив прослужити що-найменше, ще два лишні місяці (окрім 12), щоб повністю скористуватися річною платнею. В дні відпочинку робітник міг і не працювати, але в такому разі ці дні рахувались за прогульні. В великі свята не працювали, але знов таки їх рахували за дні прогульні. І характерно, що такі способи наймання робітників-хліборобів, чи точніш розрахунку з ними, практикувались на Чернігівщині не тільки в великих економіях Терещенка, кн. Лівена, бар. Мейендорфа, Кочубея, Храповицького, Красовського, то-що, а й у менших, як у Ф. Уманця. Правда, Шлікевич зазначає, що „мода пошла на такой наем сравнительно недавно“, але знов таки „введение этой моды—мовляв приписывается отлично управляемим хозяйствам г. г. Терещенков“¹⁾. Але те, що являлось в кінці ХІХ ст. „модою“ в початку ХХ—зробилось традицією. Розуміється, самі способи наймів де в чому відмінились, але по суті експлоатація залишалась такою самою безжалісною як і була, хоч, правда, в більш замаскованій формі. Про це яскраво свідчать скарги селян на судових процесах, що виникали після аграрних рухів, а також відомості різних кореспондентів Чернігівщини до органів преси та „донесення“ жандармерії з місць.

Розуміється, такі відомості не завжди були тотожними. Здебільшого освітлення певних подій і фактів робились різними особами дуже неоднаково з великими протиріччями в залежності від того, до якої соціальної групи належав свідок, кореспондент чи підсудний.

Так коли на процесі „163“ в справі Михайлівського хутора, на думку поміщика Попова „экономическое положение крестьян с. Сального“ (що приймали активну участь в руйнуванні цукроварні бр. Терещенків і взагалі в аграрних рухах) було „удовлетворительным“, бо мовляв „земля... хороша и дает хорошие урожаи, так что даже при многочисленности семейства хлеба бывает достаточно“ і далі продовжує „если же своего

¹⁾ „Материалы для оценки земельных угодий“ т. ХІ, Глухівський повіт, стор. 43—44

хлеба и не хватает для пропитания всей семьи, то крестьяне имеют возможность брать землю в аренду исполу у соседних землевладельцев на льготных условиях“,—то селяни ці самі моменти освітлюють не тільки не в оптимістичних тонах, а навпаки, в розпачливих, гнітючих. Незабезпеченість землею селянських господарств поміщики чернігівські взагалі не рахували „благоприятной почвой для развития беспорядков“, через те, мовляв, що „нужды между ними“ вони ніколи не помічали. Аграрний рух на їх думку, захопив „большею частью молодые слои населения“¹⁾, щоб-то молодь і то, мовляв, через те, що вони (особливо чоловіки) були „почти все грамотные“. Оренду землі с половиною, майже, всі такі свідки рахували за дуже вигідну для селян і на процесах завжди дивувались, що „крестьяне почему то добиваются еще более льготных условий“. Але в якому саме економічному стані знаходилось незаможне селянство Чернігівщини в дійсності, і якими саме „льготными условиями“ воно користувалось, беручи в оренду панську землю,—про це свідчать численні відомості селян в формі скарг на різних судових процесах. „Економія“ за словами Фурмана (одного із підсудних процесу „168“) „назначає всегда слишком дорогую цену за аренду лугов—15 руб. за десятину, при чем приходится еще, сверх того, свозить снопы с экономических полей, за что экономія платит очень мало—копеек 30—35 от копы, так что в общем аренда десятины луга обходится крестьянину рублей в 30, что для крестьян очень тяжело.“ Другий підсудний Дмитрієв на тому самому процесі заявив, що селяни просили „управляющего“ брати за оренду десятины лугу 15 карб., але з тою умовою, щоб він „не обязывал крестьян к работе“, але він на це не погодився і „заявил что если считать на деньги, то он и за 20 руб. не отдаст десятины, потому что нет расчета, и что если они не хотят в счет платы отрабатывать, то он лучше использует луга как пастбище для экономического скота; в виду этого два года тому назад много лугов осталось нескошенными. Обыкновенно экономія сдает луга в аренду с условием, чтобы кроме денежной платы за десятину луга сдать $\frac{1}{4}$ десятины ржи, скосить $\frac{1}{2}$ десятины овса и $\frac{1}{2}$ десятины экономического луга“. Отже крім орендної плати—15 карб за десятину, селянин-орендар мусив ще одробити за кожду орендовану десятину що-найменше на 15 карбованців (вижати $\frac{1}{4}$ десятини жита—5 карб., убрати $\frac{1}{2}$ десятини вівса—5 карб. 20 коп. і $\frac{1}{2}$ дес. лугу—4 карб. 80 к.) Таким чином одна оренда лугу коштівувала селянинові 30 карб. Пересічно десятина лугу давала 120 пудів сіна, або розцінивши на гроші, (рахуючи пуд сіна 30 коп.) це дасть в загальній сумі 36 карб. Коли ж відкинемо від цієї суми вартість уборки і доставки (4 карб. 80 коп. + 80 к.) що-найменше 5 карб. 60 коп., ми побачимо, що чистого прибутку селянин мав всього 40 коп. Сума аж занадто мізерна. Але це в ліпшому разі, а бувало й гірше. Поміщики, взявши добру орендну платню, всі зусилля прикладали, аби ще як-небудь стягнути з селянина зайвий карбованець, і для цього придумували різноманітні способи і причини. І одним із таких способів було введення штрафів за несвоєчасну доставку сіна. Явище це в великій мірі було розповсюджене на Чернігівщині і особливо широко практикувалось в економіях Терещенків. Воно в корені підтинало господарство незаможного селянина, бо крім прямого дефіциту від такої оренди, селянин досить часто після тяжкої праці мусив ще й доплачувати поміщикові, обезкровлюючи й без того свої зубожіле й виснажене господарство. Таке явище викликало в селян величезне обурення, яке на судових процесах виявлялось в формі численних скарг.

1) Київськ. архів: „Дело о погроме Михайловского хутора“, т. 8, л. 124.

Підсудний Д. Панченко на процесі в справі Михайлівського хутора скаржився, що „економия Терещенко отдає землю в аренду тільки под умовиєм уплати часті аренди деньгами, а остальної часті роботою. Если, например, положено отработать 40 десятин, то економия требует, чтобы их убрали в два дня, а если крестьяне не успеют, то с них вычитывают по 6 рублей с десятины и сена вовсе не дают; Ломленским крестьянам—далі оповідає він—приходилось убирать по 1500 коп экономического урожая причем за работу економия назначает по 10 коп. за копну; снопы заставляет вязать в пуд весом; земля у крестьян вообще плохая, так что прокормить не может“. 1) Але такі умови оренди спостерігались не тільки в економіях Терещенків, а в більшості великих землевласників Чернігівщини; вони-ж і були тими основними причинами, що привели селянське господарство до повного зубожіння й виснаження. В великій мірі ці орендні умови відбивались і на деяких поміщицьких господарствах, власне таких, які не оброблювали землі власними силами, а здавали всю в оренду. Таке явище спостерігалось в широких розмірах в Новозибківському повіті. За відомостями одного з кореспондентів „Вольного экономического общества“ в Новозибківському повіті в тому разі, коли не велось ніякого власного господарства, а вся земля здавалась в оренду селянам, помічався в господарстві „положительный регресс“, бо тоді, мовляв, вона ніколи „не удобряется, и с такой арендуемой земли доходу получается нуль“ і до речі, коли її й брали селяни, то лише для того „щоб було де скотині пройти“. Наслідком таких ненормальних орендних взаємовідносин і було зубожіння не тільки селянських господарств, а подекуди й поміщицьких. В результаті землі й цих останніх переходили до рук великих землевласників. Через це й економічний стан незаможного селянина-хлібороба ставав чим раз гірший, бо зі зростом і економічним зміцненням великих господарств систематично збільшувалась і експлоатація робочої сили в даному разі батрака і незаможника-селянина. Для характеристики умов праці на панській землі, в наслідок економічних ускладнень, я дозволю собі навести одну із кореспонденцій із Куршановичської вол., Новозибк. пов. (місця, де стихійний селянський рух набрав чи не найбільшої сили). Тут ми читаємо, що селяни обробляють землю на таких умовах: „взятую десятину под озимую рожь крестьянин сам обязан засеять своими семенами, вспахать своей лошадыю сжать и затем, у одних помещиков за взятую десятину обязан отработать еще день или два, да из сжатой десятины привезти половину полученного урожая помещику. Другие же ставят такие условия: крестьянин из полученного урожая обязан сам привезти помещику ту половину урожая, какую сам помещик выберет... да плюс еще одну копну из половины уже крестьянина, т.-е., если крестьянин, допустим, получит урожай в 8 копен, то он дает помещику 4 плюс еще одну копну из своей половины; и того 5 помещику, 3—себе. Копна при вымолоте в среднем дает 4^{1/2}—5 пудов; из трех копен он получит пятнадцать, минус 6—7 пудов на семена; остается 8-9 пудов в вознаграждение за весь его труд. Но это-каже корреспондент—в лучшем случае. Но так как те земли, которые арендуют крестьяне, никогда не удобряются, то там часто урожайность земли доходит до 3—4 копен и в лучшем случае до 6“ 2).

— Такі ненормальні економічні взаємовідносини між поміщиком і селянином-незаможником на земельному ґрунті довели цього останнього до

1) Київськ. арх. „Дело о погроме Михайловского хутора“, т. 8, л. л. 125, 126.

2) „Труды императорского вольного экономического общества“, 1908 р. №№ 4—5, ст. 381.

безпорадного й безвихідного стану, значно загострили й ускладнили класові суперечності не тільки поміж згаданими двома групами, а й поміж незаможником і так званою селянською буржуазією—куркулями. А систематичне економічне знесилення й зубожіння селянського господарства ці класові протилежності ще більше загострювали. Єдиний порятунком безземельне й малоземельне селянство вбачало для себе в придбанні землі; але ні купити, ні найняти її воно не мало ніякої змоги. Тому селянство Чернігівщини жило лише мріями про поділ панських земель, які ще більше розвивали класову зненависть і ворожнечу до поміщиків, так поширену на території Чернігівщини.

Щоб схарактеризувати такі загострені взаємовідношення дозволю собі навести витяг із „донесення“ унтер-офіцера черниг. губ. жанд. управ., де він, аналізуючи сучасний політичний і економічний стан Стародубського повіту, в своєму докладі до помічн. начальн. черн. губ. жанд. управл. вже після погрому Михайлівського хутора, власне 6 березня 1905 р. пише: „Почти во всем уезде в отношениях крестьян с помещиками по поводу земельных угодий наблюдается мало миролюбивых соглашений, а везде враждебные, иногда в том виноваты крестьяне, но чаще всего зависит от экономии, в особенности, где заведывают арендатор или управляющий; первые стараются по возможности извлекать больше пользы, а вторые, чтобы отличиться перед хозяевами, в таких случаях стесняют крестьян“¹⁾.

Такий, надзвичайно тяжкий економічний стан селянства (незабезпеченість землею, повну залежність від землевласників і надмірну експлоатацію його від цих останніх) нарешті мусіла визнати й урядова бюрократично-дворянська зграя. В своєму вирокові по справі Михайлівського хутора після детального в'яснення картини жахливого соціально-економічного й правового стану селян вона таки примушена була дійти до висновку про безнадійно-катастрофічне положення його в Глухівському повіті. Так в ряді причин, що привели до стихійних селянських заколотів і до погромів, а подекуди й повного знищення маєтків і заводів Терещенків, тут вказується між иншим і на причини чисто економічного характеру. „Люди“²⁾—читаємо ми тут—крайне бедные, имеют небольшие наделы в среднем около 2³/₄ десятины на ревизскую душу а, например, в селе Ломленке, Глуховского уезда, на 38 дворов приходится 32 десятины; многие же из крестьян и совсем надела не имеют, земля очень плохого качества (песок, болото и глина) так что своего хлеба не хватает, недостаток выгонов, отсутствие леса и лугов, пользоваться же владельческой землей на арендном праве было невозможно, так как почти вся земля обрабатывалась самими владельцами и если сдавалась под посевы, то худшая и притом исполу и с обязательством отработков в экономии, что делало также пользование экономической землей убыточным для крестьян. Только крайняя нужда и незначительный размер наделной земли заставляли крестьян брать землю на таких условиях у помещиков, притом, по словам подсудимых Даниила и Степана Панченков и Ивана Бѣкова, если положено, например, отработать в экономии Терещенко 40 десятин, то экономия требует, чтобы их убрали в два дня, а если крестьяне не успеют, то с них вычитывают по 6 руб. с десятины и сена вовсе не дают, снопы заставляют вязать в пуд весом и в случае во время работы ломается экономическая телега, то за это с возчика вычитывают рубль, при остановке же работ из-за дождя в течение часа, с рабочих вычитывают плату за полдня“.

1) Архів Черн. Губ. Жанд. Управл. д. 1905 р. № 20, ч. I, л. 62.

2) В Глухівському повіті. С. Г.

Тут же надibuємо ми відомості й про наслідки незабезпечености селян землею: „вследствие такого недостатка в земле крестьяне вынуждены были искать заработка путем отхожих промыслов, отправляются для этой цели на юг—в Одессу, Ростов на Дону, Ялту, Юзовские заводы а также прибегать к местным заработкам, какие давал сахарный завод в виде возки топлива, извоза сахара и работы на самом заводе. По возвращении же из отхожих промыслов крестьяне становились хуже в нравственном отношении: к старшим и к начальству относились высокомерно и нередко дерзко и не хотели уже заниматься земледелием“...

Ось такі економічні умови селянства, повторюю, примусили зрештою й бездушну капіталістичну зграю чернігівських поміщиків і дворян прийти „к несомненному заключению“, що селянський рух, нищення панських маєтків і заводів виник на ґрунті „как тяжелого хозяйственного положения крестьян, так и столь же тяжелой экономической зависимости их от местных землевладельцев и что ближайшим поводом к возникновению беспорядков явилась пропаганда злонамеренных лиц, стоявших вне настоящего дела, воспользовавшихся печальным положением крестьян для своих политических целей“¹⁾.

Але такі напружені відносини на економічному ґрунті існували на Чернігівщині не тільки по економіях та заводах Терещенків. Явище експлоатації й величезного визиску праці селянина властиве було майже всім тодішнім землевласникам, капіталістам і орендарям-комісіонерам. Більше того, на цей шлях ставала й селянська земельна буржуазія, різні багатії, середняки, то-що, що встигли не тільки затримати своє власне господарство від економічного занепаду, а ще й придбати нові землі від зубожілих селянських господарів, селянських громад та від збанкротованих поміщиків. Такий багатій (чи за сучасною термінологією—куркуль), маючи де-які вільні лишки від прибутків з свого господарства, отже, мав змогу забезпечити його інвентарем (живим і мертвим), і більш удосконаленими сільсько-господарськими знаряддями. З розвитком господарства він мав можливість поволі покінчувати і з первісною примітивністю господарювання й надавати йому більш організованих і культурних форм, тоді як всього цього бракувало господарству незаможного селянина.

Ми вже згадували, що основними недостатками селянського господарства були—незабезпеченість землею й тяжкі орендні умови. Але не меншим лихом для нього була несвоєчасна уборка хліба й слаба культуривація. Ці дві останні причини безперечно являються як наслідок двох перших. Характерно, що майже на всіх процессах як перед революцією 1905 р., так і після на Чернігівщині, особливо в північних її частинах, селяни завжди скаржилися, що „земля у нас плохая; своего хлеба у любого крестьянина хватает не более как на два месяца“ і що „при не большом у нас наделе, трудно прожить без постороннего заработка“. Про це саме свідчили й такі акули як „управляющий“ маєтками Терещенків—Рило, який на процесі казав: „надельная земля у крестьян очень плохая, главным образом пески, болота и глина; крестьяне земли не улучшают, а ходят в большом количестве на заработки“²⁾. І дійсно, незаможній селянин, щоб поповнити свій бюджет, мусив ходити на такі „зарботки“, на південь України, в економії місцевих чернігівських поміщиків, а почасті до тих самих куркулів. Власне-ж господарство через це залишалось без певного догляду; землю в більшості оброблялось не своєчасно; уборка хліба також переводилась тільки тоді, коли на еко-

¹⁾ Київськ. архів „Дело о погроме Михайловского хутора“, 1905 р., т. 8.

²⁾ Ibid., т. I, л. 300.

номічних землях її вже було зовсім закінчено. Все це, розуміється, катастрофічно відбивалось на селянському господарстві. До того-ж вживання удосконаленого сільсько-господарського приладдя й машин в селянському господарстві майже не практикувалось, а коли де й вживалось воно, то в дуже малій кількості. Головну роль тут відігравали: дерев'яний плуг, рало й борона. Незаможне селянство не могло користуватись із таких знарядь з причин самого різноманітного характеру: економічних, господарських, побутових і чисто технічних. В одних місцевостях топографічні умови не дозволяли вживати плугів, сіялок, то-що, в других—неможливість приставити їх через велике віддалення сільсько-господарських складів, в третіх—некультурність селянина ставала в перешкоді. В незаможних селянських господарствах важливою причиною була так звана „узкополосность“ полевих земель. Місцями вона доходила завширшки до 1 саж. І цілком зрозуміло, що про вживання в таких випадках удосконалених сільсько-господарських знаряддів і машин не могло бути й речи. На таких вузьких смугах із плугом не було де повернутися, не кажучи вже про кінні сіялки. До того-ж в більшості селянських господарств робочий скот безсилий і не здатний до тяжких польових робіт; робота в плузі йому не посила.

Але найголовнішою причиною малого розповсюдження удосконаленого сільсько-господарського знаряддя й машин в дрібних селянських господарствах на Чернігівщині була їх дорожнеча. Таке явище тим більше зрозумілим буде для нас, коли ми візьмемо до уваги мізерний стан сільсько-господарської промисловости на Чернігівщині та малоприбутковість земель селянських господарств. Через брак грошей та інших матеріальних ресурсів, селяни поставлені були в абсолютну неможливість набувати які-б-то не було сільсько-господарські знаряддя й машини. Для них, навіть, найбільш примітивні й дешеві знаряддя були неприступні. В результаті все це в великій мірі спричинялось до дезорганізації господарства незаможного селянина, до його систематичного й прогресивного занепаду. Збіднілий селянин поневолі примушений був спродувати свої клаптки землі в більшості тим таки куркулям, сплачувати різні борги й переходити в лави безземельного селянства. Селянська земельна буржуазія — багаті-куркулі, розуміється, з цього лише користали. По-перше такий процес зубожіння господарств незаможників сприяв концентрації земель в їхніх руках, а по-друге через те, що й сама земля д ставалась їм майже за безцінок: частина забиралась за невиплачений борг, а друга за невелику компенсацію.

Такі зміни в економічному житті приводили до дуже складних процесів на селі. Класові взаємовідносини з часом все більше ускладнялись і загострювались. Вже за де-кілька років до аграрних рухів село на Чернігівщині в класовому відношенні поділилось на де-кілька ворожих і економічно нерівних таборів: а) великих землевласників, капіталістів-орендарів, в) куркулів і с) селян незаможників. Правда, по часті експлоатації й визиску праці спролетаризованого селянства інтереси перших двох таборів чи груп 1) великих землевласників, капіталістів-орендарів і 2) куркулів -- сходились), але в основних питаннях сільського господарства в конкуренції як власників, покупців земель, орендарів, а також як конкурентів в хлібній продукції інтереси зазначених груп розходились. Безземельна-ж і малоземельна частина селянства, отже, фактично примушена була вести боротьбу як з одною, так і з другою групою. Пекуча класова зненависть виявлялась у цієї частини селянства в однаковій мірі як до поміщика, так і до куркуля. Ось чому з вибухом стихійного аграрного руху селянство накинuloсь не тільки на економію, заводи великих земле-

власників і капіталістів, а й на господарства куркуля будь він селянин чи козак. При певних розмірах землеволодіння походження не гарантувало їх від селянської стихії. Так в Конотопському повіті селяни не розбирались, вони йшли як проти великих землевласників, так і проти дрібних власників і навіть проти своїх селян, що мали 10—20 десятин. Проти останніх ще з більшою зненавистю. В м. Мокієвці, Ніженського повіту як і в Кролевецькому—рух був направлений як проти поміщиків дворян, так і проти заможних селян-куркулів; а в Редьківській волості, Чернігівського повіту „движение было направлено против всех даже маломальски зажиточных крестьян“. Взагалі треба підкреслити, що в північних частинах Чернігівщини в великій мірі селянський рух був направлений і проти заможних селян-куркулів, що жили окремими хуторами на купленій землі.

Ми вже згадували, що з розвитком капіталізму в сільському господарстві економічний стан господарства незаможного селянина підупадає. Селянське господарство не тільки продовольче, а й товарове не могло конкурувати з капіталістичним. Воно не мало змоги придбати ні певної кількості живого й мертвого інвентаря, ні прикупити чи винайняти який-небудь клапоть панської землі. А інтенсивне підвищення вартости хліба, зріст покупних і орендних цін на землю у всіх їх формах, упадок реальної заробітньої платні, безробіття—все це лише прискорювало процес конання дрібних селянських господарств на Чернігівщині. Валовий прибуток їх що-року зменшувався. Всі продукти дрібного господарства споживались або йшли на виплату податків та боргів. Процес економічного розкладу селянських господарств в звязку з цим невинно зростає, а дворянська поміщицько-капіталістична згряє через поширення спекулятивних операцій, лише прискорювала його, викликаючи цим самим серед селянських мас величезне обурення. Уряд, щоб запобігти такому вимиранню селянських господарств в загально-державному масштабі пустився в філантропію і вже в кінці XIX ст. почав вживати різних профілактичних заходів. Одним із таких заходів було засновання „Крестьянского Поземельного Банка“, що мав на меті—поліпшення стану селян в земельній справі. Але вся ця затія склалась ні на що інше, як на фальшивий маневр, замаскований зовнішньою, показною філантропією, через котру виразно показувались поміщицько-експлуататорські ікла, які лише чекали влучного моменту, щоб розтрити свого супротивника—дрібне селянське господарство, щоб потім напосістись і на середняцьке. Такі заміри до цього фактично й привели. Селянський банк на Чернігівщині так ухитрився повести свої операції, що в дійсності спричинився не до поліпшення добробуту селян і економічного зросту дрібних господарств, а навпаки, до погіршення й знесилення їх. Справа в тому, що коли селянин позичав гроші в банку для купівлі землі, то банк завжди цінував десятину нижче за її ринкову вартість, і через це саме селянин за куплену землю постійно примушений був доплачувати із своїх коштів. Ця різниця між оцінкою землі банком і ринковою її вартістю доходила іноді до дуже великих розмірів (50—80 і навіть 100 карб.). Але для характеристики я наведу один із таких кур'юозних моментів діяльності селянського банку на Чернігівщині. Так, коли селянин хотів придбати десятину землі в якого-небудь приватного власника, то до 3 листопада 1905 р. йому відпускав банк 105 карб., (за розцінкою банку), а в тому разі, коли той самий селянин за допомогою того самого банку купував у нього ж землю, то йому відпускалось 126 карб за десятину ¹⁾). Розуміється, така різниця

¹⁾ „Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству“ 1907 р. частина I.

була великим тягарем для незаможного селянина. Щоб купити землі селянин, отже, примушений був або ліквідувати частину інвентаря, або десь позичити грошей ще на стороні. Але цей спосіб не завжди вдавався. Дістати грошей незаможному селянину було дуже тяжко, а іноді й зовсім неможливо. Навіть тоді, коли це біднішому селянинові і вдавалося, то справа ще цілковито не розв'язувалась, бо йому після цього на протязі довгого часу доводилось виплачувати великі відсотки і то не тільки приватному кредиторіві, а й банкові¹⁾. Зрозуміло, що безземельний та навіть і малоземельний селянин з економічно підірваним господарством, що мало дефіцитний бюджет, справитися з цим з'явданням не міг. Маленький недорід чи якийсь инше лихо приводили його господарство до повної кризи; виплата платіжів припицялась, куплений клаптик землі банк відбирав і продавав з аукціону, а в селянина залишалась або ж одна хата з городом, або й зовсім нічого. Тоді як заможний селянин-куркуль, взявши на вільготних умовах позику в банкові, без особливого напруження вносив платню, розвивав своє господарство, обзаводячись новим інвентарем і разом з тим поволі поширював визиск і експлоатацію того-ж таки незаможника.

Таким чином Селянський банк допомагав поширювати свої володіння й зростати економічно лише селянам середнього й вищого достатку—і зовсім не пристосований був до боротьби з малоземелям. Куплені, а також і наймані землі в масі переходили до рук заможного селянства, а селянська біднота економічно виснажувалась, пролетаризувалась; малоземеля обгострювалось.

Таке явище особливо широких розмірів набирало на Чернігівщині на початку ХХ ст.

Як на одну з причин селянського руху 1905 р. ми вже почасті вказували—на дефіцитний бюджет дрібного господарства. Але, щоб в'яснити причини дефіцитності селянського господарства, треба мати хоч загальне уявлення: з чого саме складався бюджет чернігівського селянства (цеб-то з яких статей прибутків і видатків), і які власне групи селянських господарств були найбільше дефіцитними.

На жаль в науковій літературі немає спеціальних праць, які-б досліджували бюджети селянських господарств на Чернігівщині. Є, правда, декілька статтів і розвідок про стан селянського господарства, але ні одна з них не дає повного уявлення про бюджет селян різних груп. До того ж і об'єктом їх дослідження являється матеріал пізніших, післяреволюційних часів²⁾. Так, Г. А. Куценко в своїй праці про селянське госпо-

¹⁾ Для характеристики ми дозволимо собі й тут навести декілька цифр для порівняння діяльності Селянського Банку з Дворянським, щоб показати, оскільки і в цьому відношенні привілейована верства населення Чернігівщини була в ліпших умовах.

З початку заснування Селянського банку він стягував із своїх клієнтів (селян) за позику $5\frac{1}{2}\%$ росту і 1% на видатки на управління банком і на утворення запасного капіталу. 1895 р. $\%$ росту був знижений до $4\frac{1}{2}\%$, а стягування на видатки й управління до $\frac{3}{4}\%$. В той самий час Дворянський банк стягав із своїх клієнтів 5% росту і $1\frac{1}{4}\%$ на видатки, а з 1897 р. ріст був знижений до $3\frac{1}{2}\%$. Таким чином селяни платили за позику $5\frac{1}{4}\%$, а дворяни лише $3\frac{3}{4}\%$. Щось подібне було й при оцінці землі. Дворянський банк більше рахування із дійсністю, і з реальною вартістю риночних цін, ніж Селянський.

²⁾ Заслугою уваги одна із таких праць районного дослідження „Крестьянское хозяйство в Суражском уезде Черниговской губернии по двум переписям—1882—и 1911 г.г.“ Г. А. Куценка. В цій невеликій студії, ілюстрованій численними статистичними даними й таблицями, автор не вираховував бюджету селянського господарства. Результат його роботи зводиться до констатування факту, що однорідність селянських

дарство в Суразькому повіті базується в більшості на статистичному матеріалі за 1911 р. Але різниця і в площі засівів, і в забезпеченості господарств як робочою силою так і худобою, і в урожайності та споживанні продуктів в окремих групах селянських господарств на Чернігівщині за останні 6 років після революції 1905 р, остільки незначна, що не буде великої помилки, коли ми на статистичних даних 1911 р. з деякими корективами будемо базувати бюджет селянина на передодні селянських рухів. До того-ж, кажучи про бюджет, ми маємо на увазі й основні, установлені земською статистикою факти: 1) що кількість засіву в господарствах різних груп завжди менша кількості орної землі і 2) що в міру зросту розміру господарств збільшується кількість сем'ї хоч і не пропорційно, як також і витрата харчів на споживання людей та худоби. Дані про засів і забезпеченість різних груп селянських господарств худобою як і про кількість членів родини взяті у Куценка. Середню норму врожайності з десятини землі зернового хліба приймаємо за 35,5 пуд¹⁾, що ж до середньої норми споживання хліба людьми і худобою, то, вираховуючи її, ми керувались різними даними і в першу голову даними чернігівського стат-бюро та свідченнями селян на різних судових процесах. Отже, в результаті всіх обрахунків бюджет селянських господарств різних груп виглядає так:

Групи господарств	Засів	Кількість членів родини	Кількість голів худоби	Витр. на рік		Всього для людей по-трібно.	Всього для худоби	На насіння.	Всього по-трібно	Всього дає господарств.	Перевага прибутку чи витрат
				Для 1 людини	Для голів худоби.						
до 3 дес.	1,28 д.	4,84	1,64	12	5	58,08	8,20	10,88	77,16	45,44	-31,72
3,1— 6 „	2,80 „	6,39	3,75	12	6	76,68	22,50	24,00	123,18	99,40	-23,78
6,1— 9 „	4,50 „	7,56	4,79	13	7	98,28	33,53	38,25	170,06	159,75	-10,31
9,1—12 „	6,52 „	8,85	6,78	13	7,5	115,05	50,85	55,42	221,32	231,46	+10,14
біл. 12 „	9,90 „	10,53	8,37	14	9	147,42	75,33	74,15	296,90	351,45	+54,55

Наведена таблиця, розуміється, далеко не охоплює ні всіх прибутків, ні видатків селянських господарств різних груп. Це лише схема бюджету. Тут не вказано прибутків від скотарства, від продажу птиці, городини, соломи, сіна, то-що, як не охоплено видатків на купівлю й амортизацію хліборобського знаряддя, різних будівель; не внесено низку додаткових витрат, на різні господарські потреби: на одіж і взуття; на придбання деяких продуктів і предметів споживання: сіль, цукор, риба, гас, сірники; не зазначено сум на помол зерна й т. и.²⁾ За основу бюджету селянських господарств різних груп у даному разі взяли ми лише один із головних моментів—землю (прибутки й видатки в зерні). Проте, ми не хочемо сказати, що інші чинники не впливали на бюджет селянина,

господарств була кількосна, мазткова, а не якісна. Іншими словами, що із усеї маси селянських господарств Суразького повіту не можна виділити навіть невеликої частини господарств, які б значно відрізнялись від усеї іншої маси хліборобських господарств; все це були на його думку господарства трудові.

Але по своїй обґрунтованості деяких положень цифровими даними вона заслуговує серйозної уваги. Через це й ми користуємось деякими цифровими даними, складаючи бюджет селянських господарств, з праці Куценка.

1) Мотиви до цього були такі: в більшості північних повітів Чернігівщини, а також і в Суразькому найголовніші культури і їх врожайність були: жито—28 пуд., овес—43 п., гречка—20 п., картопля—430 п. і т. и. Врожайність землі після революції майже не мінялась цілий ряд років, тому її середню цифру, що ми взяли,—35,5 п., можна, вважати за ймовірну.

2) Всі ці відомості віднесено до ширшої роботи. С. Г.

навпаки, вважаємо, що всі наведені вище моменти відобрають далеко не останню роль в селянському бюджеті. Більше того, ми підкреслюємо, що конечні результати бюджету селянських господарств на Чернігівщині в великій мірі залежать і від інших позахліборобських занять. І все-ж, не дивлячись на те, що в наведеній таблиці ми взяли мінімальні витрати і на споживання людини й худоби, і на засів десятини землі (8¹/₂ пуд.), групи господарств з наділами до 9 десятин являються дефіцитними; і в міру того, як зменшується наділ, збільшується їх дефіцитність і навпаки. Так, коли в групі господарств з наділами від 6,1 до 9 десят. дефіцит (в пудах зерна) дорівнюється 10,31 п., то в групі господарств з кількістю землі до 3-х десят. він доходить до 31,72 пуд., щоб-то перевищує більше ніж в 3 рази. Але в дійсності така різниця безперечно була ще більша, бо господарства, що мали більше землі, краще забезпечені були й робочою худобою та іншим сільсько-господарським інвентарем й через це саме мали повну можливість запроваджувати інтенсивне господарство й одержувати більший урожай. До цього-ж мусимо додати ще й той момент, що в дрібних селянських господарствах рівень урожаю дуже часто буває нижче од середнього, так що фактично пересічна норма (в 35,5 пуд. з десятини), що взяли ми складаючи бюджет, для багатьох господарств являється навіть завелика.

Але повстає питання, чи можна цей бюджет, складений на статистичних матеріалах одного повіту (Суразького), вважати за задовольняючий для різних груп селянських господарств цілої губернії. Розуміється, надавати йому абсолютного значіння було-б не раціонально, та ми й не збиралися цього робити. Справа складання бюджету навіть для одного господарства, не кажучи вже про певну групу їх, вимагає спеціального досліду. І з якою-б точністю його не переведено було, все-ж вважати його за абсолютно тотожного для споріднених груп селянських господарств було б недоцільно, бо економічне життя навіть однородних селянських господарств має деякі властиві (ім) особливості. Але, не надаючи йому універсального значіння, цілком зрозуміло, що з деякими поправками й корективами прийняти за зразок, хоч і в схематичній формі його все-ж можна. З цих же причин і вичислений бюджет для декількох груп селянських господарств зі всіма зазначеними корективами можна вважати хоч не за абсолютний, то все-ж типовий для селянських господарств і коли не для всієї губернії, то по крайній мірі для північних і центральних її повітів; тим більше що економічний стан дрібних селянських господарств на Чернігівщині в значній мірі був однаковий: безземля, низька якість ґрунтів, мала забезпеченість господарств хліборобським знаряддям і робочою худобою, низька продуктивність праці на землі—ось загальні істотні риси, властиві для більшості селянських господарств.

Отже, прийнявши все це до уваги, можна думати, що селянин, в розпорядженні якого було до 6 десятин землі, напевне мав дефіцитний бюджет, особливо в північних повітах Чернігівщини; а ті групи селянських господарств, що мали від 6,1 до 9 десятин ще могли як-небудь балансувати його і то в залежності від ґрунтів, що їх посідали, від врожайності землі, та від того, в яких саме районах губернії вони знаходились.

Що-ж до кількості таких дефіцитних селянських дворів, то вона досить велика була на Чернігівщині. Нагадаємо, що тільки дворів із наділами до 6 десятин, за статистичними даними було в губернії—158.427¹⁾, які складали майже половину із всієї кількості їх (367.369), а населення охоплювали вони майже до півмільйона і то одного лише ревизького. Таким чином,

1) „Статистика землевладения 1905 г.“ Центр. Ст. Ком. М. В. Д. рік вид. 1906.

велика кількість селянства малоземельного й безземельного (останнього нараховувалось також багато—3,9%¹⁾ всієї кількості селянських дворів) не могла проіснувати лише з землі власного господарства. Щоб покрити напівголодний дефіцитний бюджет, мусила вона шукати якихось інших коштів—на стороні. До того-ж процес постійного росту населення і зокрема селянської сем'ї спричинявся до систематичного зменшення продовольчої норми, негативно впливав на бюджет селянина, і, навіть в випадках стабілізації земельних наділів ускладняв економічний стан незаможного селянства.

Всі зазначені причини примушували незаможного селянина або-ж йти в найми до поміщика, капіталіста й куркуля, або-ж розвивати власне кустарне виробництво, а то й спродуватись і переселятись в інші губернії з надією одержати там новий клопоть землі й займатись там таки-ж хліборобством.

Найбільша частина такого зубожілого напівпролетаризованого селянства Чернігівщини в першу голову шукала заробітку в місцевих поміщицьких економіях, заводах та куркулівських хуторах. Вона заповнювала собою виключно всі панські маєтки, заводи, продавала за безцінок свою робочу силу і творила з себе армію для експлуатації.

Кількість осіб, що існувала на Чернігівщині від сільського господарства й промисловості за даними перепису 1897 року, доходила до 1.812.400 душ (78,9% всього населення губернії), або, коли відкинути членів родин непрацездатних (дітей, старих то-що), то це дасть 341.100 душ самостійних робітників, або 13,3% всієї кількості осіб, що існували від сільського господарства. Але не всю цю масу населення задовольняло власне господарство. Особливо це торкається незаможного селянства. Господарства назаможників були дефіцитними, через це велика частина біднішого населення (61.100 із 341.100 душ самостійних робочих, або 17,9%) примушена була займатись різними побічними промислами.

Нарешті значну групу 128.400 душ або 5,6% всього населення губернії складало спролетаризоване селянство—батраки, всякого роду прислуга то-що, особи, що не мали ніякої власності для котрих їх професія служила головним засобом до існування. Це фактично й був пролетаріят Чернігівщини, що на його найбільш розраховували майже всі місцеві революційні партії. При чому одна частина цього пролетаріату (47.200 чол., або 36,9% всієї кількості його) працювала на панських фільварках по-сільському господарству, друга—(56.900-душ, або 2,5% всього населення)десь поневірталась по інших губерніях, а решта служила на місцевих фабриках, заводах то-що²⁾.

Наведені статистичні відомості отже яскраво свідчать, яка величезна кількість населення була економічно незабезпечена до життя. Фактично вся ця маса не жила, а животіла. Крім здобуття засобів на найелементарніші потреби (харчі, одіж і взуття) вона до того-ж мусила думати й про різні податки: казенні, земські й громадські, що обов'язково треба було виплатити. Не маючи прибутків від власного господарства, неможливе селянство, щоб поповнити дефіцитний бюджет, мусило йти на підробітки: в найми до економій, на заводи, фабрики, до різних промисловців (напр., сплавляти ліс по Десні) то-що. Але все це мало поліпшувало економічний стан не тільки селянина батрака, а й незаможника. Причин цьому

¹⁾ «Статистические сведения по земельному вопросу в Европейской России» Гл. Упр. 3 и 3.

²⁾ Відомості про розподіл і заняття населення Чернігівщини взято із «Статистическ. Сведен. по земельному вопросу в Европейской России. Главн. Упр. Землеустройства и Земледелия».

було чимало, але найголовніші з них такі: 1) слабкий розвиток промисловости на Чернігівщині, 2) сезонний характер праці в великих хліборобських господарствах, 3) зменшення попиту на робочі руки і в зв'язку з цим—безробіття і 4) упадок реальної заробітної платні.

З цього останнього й почнемо. Ми вже згадували, що з розвитком капіталізму як в промисловості, так і в сільському господарстві утворилася нова економічна ситуація. Так, в сільському господарстві такий процес спричинився до збільшення попиту на хліб, до підвищення цін на збіжжя, а також і орендної та продажної ціни на землю. Але цей процес викликав на Чернігівщині і протилежне явище—зменшення реальної заробітної платні. В той час як продажна ціна на землю за останні декілька років збільшилась на Чернігівщині в 2, 3, 4, а в деяких повітах (в Сосницькому) і в 5 разів, заробітна платня підвищилась що-найбільше на 15%. Але найкраще про таку, можна сказати, стабілізацію заробітної платні свідчать статистичні дані¹⁾.

Роки	Підчас весняних посівів					Підчас сінкососу					Підчас уборки хліба				
	Кінний робітник на своїх харчах	Піший робітник		Робітниця		Кінний робітник на своїх харчах	Піший робітник		Робітниця		Кінний робітник на своїх харчах	Піший робітник		Робітниця	
		На своїх харчах	На харчах господаря	На своїх харчах	На харчах господаря		На своїх харчах	На харчах господаря	На своїх харчах	На харчах господаря		На своїх харчах	На харчах господаря	На своїх харчах	На харчах господаря
1898	1.00	40	30	25	20	1.10	60	45	35	25	1.17	59	47	39	29
1899	1.00	40	30	25	18	1.10	60	45	35	25	1.25	60	45	40	30
1900	1.05	45	30	30	20	1.15	65	50	40	25	1.30	65	50	40	30
1901	1.10	45	35	30	20	1.20	70	55	40	30	1.25	65	50	40	30
1902	1.10	45	30	30	20	1.15	65	50	40	30	1.30	70	55	45	35
1903	1.05	45	35	30	20	1.30	80	60	45	30	1.36	75	55	50	35
1904	1.10	50	35	30	20	1.20	70	50	40	25	1.30	70	50	40	30
1905	1.15	50	35	35	25	1.40	75	60	45	35	1.35	70	50	45	30

В наведеній таблиці подані пересічні ціни по окремих категоріях робітників в сільському господарстві для цілої губернії. Найбільше підвищення платні за останні 8 років перед революцією 1905 р. (27%) отже спостерігаємо в групі робітників кінних, цеб-то в групі своєю кількістю найменшій²⁾. Але й тут не все було гаразд. В північних повітах Чернігівщини спостерігалися як раз протилежні явища. Великі землевласники, капіталісти-комісіонери умудрялися не тільки збільшувати, а навпаки, зменшувати заробітну платню. Так, в Мглинському повіті робітник з конем і на своїх харчах замість 90 коп. 1898 р. почав одержувати в 1904—5 р.р. тільки по 75 коп.; в Суразькому пов. за ці-ж роки замість 85 коп. він став одержувати 75 коп. і т. и. Подібне явище помічається і в інших категоріях піших робітників. Так, в цілому ряді повітів заробітна платня пішого робітника на своїх харчах дорівнювалась 15—20 коп., а, приміром, в Мглинському вона знизилась до 12 коп.³⁾

¹⁾ Відомості взяті з таблиць оціночно-статистичного бюро Черніг. Губерн. Земства: „Цены на рабочие руки в сельском хозяйстве Черниговской губернии“. Вид. 1912 р.

²⁾ За даними перепису 1899 - 1901 р. чернігівське селянство дуже слабо було забезпечене кіньми. Так, одних дворів, що не мали коней, нараховувалось 76.700, або 28,2%₀. Із загальної-ж кількості кінних селянських дворів⁰/₀ дворів, що мали одного коня. становив 29,6%₀. 2-х—32,1%₀, від 3-х до 5—39,9%₀ і більше 5—4,4%₀. („Статистич. свєдення по земельному вопросу в Европейской России“, вид. 1906 р. ст. 25).

³⁾ Характерно, що на території всієї Чернігівщини заробітна платня в господарстві кукуля завжди була вищою, а ніж у поміщика.

Ще більша тенденція до зменшення платні, особливо в економіях, помічалась в тих випадках, коли робітник наймався в строк, або на рік. В деяких повітах сума платні доходила прямо таки до кур'юзних розмірів. Так, в Суразькому повіті в 1904 році дуже часто платили в економії чоловікові на її-ж харчах 20 карб. на рік, цеб-то 5 1/2 к. в день 1).

Розуміється, при такій заробітній платні думати селянину про поліпшення його економічного стану, про те, щоб покрити дефіцитний бюджет було-б що-найменше наївно, бо коли прийняти до уваги всі видатки на одяжу, харчі для себе і для коня (коли робітник працював з конем), а також і на амортизацію хліборобських знаряддів—то заробіток хіба лише на де-кілька копійок перевищував видатки й то не завжди. Отже поліпшити свій добробут селянин-назаможник через найми ніяк не міг. Щоб досягнути своєї мети, він мусив шукати інших шляхів, інших методів.

Не ліпше справа стояла і з заробітною платнею і в тих із робітників, що працювали на різник фабриках, заводах та інших капіталістичних підприємствах. Систематичне зубожіння і криза великої кількості селянських господарств, постійне збільшення лав безробітних і масовий приток їх на підприємства і в міста, порівнюючи слабкий розвиток фабрично-заводської промисловости на Чернігівщині—всі ці фактори не давали робітникові спроможности боротись і в належній мірі за підвищення заробітної платні. Він завжди стояв перед загрозою—бути викинутим. Поміщики та різні промисловці все це дуже добре розуміли. І через це на всяке незадоволення робітників реагували досить гостро, а будь-які хвилювання на економічному ґрунті подавлювали за допомогою поліцейсько-бюрократичного уряду самим найгрубішим способом. До того-ж безпросвітня темрява забитого, затурканого робітника-селянина, що тільки лиш вибрався з селянської гушавини, брак сильних і міцних політичних організацій, мала кількість робітників на підприємствах—все це давало можливість поміщику й капіталісту помирювати й побільшувати експлоатацію робітника. Вони, зважаючи на безвихідність становища робітництва, чудово використовували сприятливу для них економічну кон'юнктуру в боротьбі з тим-же робітником, але разом з тим своїми „заходами“ вони, самі цього не розуміючи, розвивали в робітничих масах класову свідомість і солідарність, викликали зненависть до них-же самих, розжоврювали надію на поділ землі й різного заводського інвентаря й цим самим отже копали під собою могилу.

Як промисловість, так і торгівля на Чернігівщині перед селянськими рухами 1905 р. знаходились далеко не в блискучому стані. Їх обороти в 1900 році досягали лише 10 мільйонів карбованців, цеб-то на одного чоловіка припадало десь коло 28 карб., але за останні 5 років і тут помічався певний прогрес, при чому більше в торгівлі, а-ніж в промисловості. Наслідком цього був той факт, що на фабриках і заводах, порівнюючи із загальною кількістю населення губернії, працювало дуже мало людей.

Всі групи промислових підприємств і кількість робітників в них, за статистичними відомостями губерн. земства 2) і за даними В. Варзара 3), за період від 1900 по 1908 рік розподілялись так:

1) „Цены на рабоч. руки в сельск. хоз. Черниг. губ.“ вид. Черн. Губ. Зем. 1913 р. ст. 34.

2) „Земский Сборник Черниговской губернии“ за 1914 р. вип. 1 ст. 101.

3) „Статистические сведения по обрабатывающей фабрично-заводской промышленности“ за 1900 і 1908 р. р.

№ № груп.	Групи промисл. підприємств	кількість підпр.	Теж в %/0/0	Кількість робітн.	Теж в %/0/0
1	до — 20 роб.	185	29,0	2.115	8,7
2	21 — 50 „	75	24,4	2.512	10,4
3	51 — 100 „	17	5,5	1.218	5,1
4	101 — 500 „	23	7,5	6.521	27,0
5	501 — 1000 „	7	2,3	4.807	20,0
6	більше — 1000 „	4	1,3	6.933	28,0
РАЗОМ, . .		307	100	24 106	100

Таким чином по кількості підприємств виділяється I група (59⁰/0), але по кількості робітників перевага залишається за останньою групою. В останніх 2-х групах підприємств (11) числилось отже біля половини всіх робітників губернії (48,8 %). Проти 1897 р. промисловість Чернігівщини значно зросла. Про це свідчить не тільки збільшення робітників, що працювали на фабриках і заводах (в 1897 р. 16, 5 тис. душ, або 0,7⁰/0 всього населення губернії), а й зріст підприємств, особливо великих. Найбільша кількість робітників працювала на цукроварнях, гуральнях та тютюнових фабриках, в клинцівських фабриках Суразького повіту, сірникових — в Новозибківському повіті та залізничних майстернях в Конотопі. Майже вся велика промисловість скупчена була в північних повітах. Не зупиняючись в даному разі докладно на аналізі окремих виробничих підприємств, на збільшенні їх оборотів, скажу лише, що майже всі вони поволі розвивались, оборотні капітали зростали, кількість робітників на фабриках і заводах збільшувалась. Все це давало лише зброю в руки поміщикам та капіталістам-підприємцям.

Характерно, що чим більше розвивались капіталістичні підприємства, тим тяжчі ставали умови праці; експлоатація й визиск поширювались і побільшувались, а реальна заробітня платня зменшувалась, абсолютно нічим не відрізняючись від умов праці робітника в економії: той-же 10—12 годинний робочий день і таж мізерна платня 40—50 коп. в день. Тому й не дивно, що підчас різних хвилювань на таких підприємствах в першу голову ставились вимоги скоротити робочий день і збільшити заробітню платню. На цьому-ж ґрунті виник страйк і в конотопських залізничних майстернях в грудні 1905 року.

Нарешті остання група незаможного селянства, щоб покрити дефіцитність свого бюджету, примушена була займатись різними кустарними промислами. Що до розвитку кустарної промисловости Чернігівщина займала 4-те місце, серед губернь тодішньої Росії. В результаті обслідування кустарних промислів Чернігівщини, що перевела його губерська земська управа в 1913 р., зареєстровано 47 887 дворів із 79.680 чол., що займались самими найрізноманітнішими промислами (83). Диференціяція промислів залежала, розуміється, від наявности різноманітної сировини, на яку Чернігівщина була досить багата, а значна кількість кустарів від степени забезпечености селянського господарства, його економічної скрути та лишків робочих рук в селянській сім'ї. Всі ці передумови були, тому й кустарна промисловість тут широко розвинулась. Що до оброблення матеріялів, та кількості поселень, дворів і кустарів в абсолютних і відсоткових числах, кустарна промисловість на Чернігівщині розподілялась так: 1)

1) Статистичні дані подаються за 1913 р., але за іншими відомостями, розвиток кустарної промисловости за останні роки був доволі незначний, так що фактично кустарне виробництво в 1913 році мало чим відрізнялось від стану цієї промисловости в 1904 р. („Земский Сборник“ 1914 р. вип. II ст. 10).

Кустарні промисли що до оброблення:	Поселень з промислами абсол.	Кустарних дворів		Кустарів обох полів	
		абс.	%	абс.	%
Рослинних продуктів	1.011	23.522	49,0	39.370	49,4
Тваринних продуктів	1.207	11.674	24,4	19.711	24,7
Металів	848	2.567	5,4	4.303	5,4
Мінералів	195	1.273	2,7	2.252	2,8
Мішаних матеріалів	1.286	8.851	18,5	14.044	17,8
РАЗОМ.	1.662	47.887	100	79.680	100

Таким чином найбільша кількість робітників-кустарів (49,4%) працювала над обробленням рослинної сировини (виробництво із лика, дуба, рогази, лози, соломи, сосни, конопель, льону то-що). Значний розвиток цієї форми кустарної промисловости на Чернігівщині пояснюється приступністю й дешевизною матеріалів для незаможного селянина. На другому місці було оброблення тваринної сировини (чоботарство, шорництво, виробництво сит, решіт, щіток, кожухів, рукавиць; виробництво з шерсти клею, ріг то-що). Споміж інших промислів найбільше розвинуто було шевське і не тільки на Чернігівщині, а й в тодішній Росії. Траплялись цілі села, що займались одним і тим самим ремеслом, мали певні цехові організації, устами то-що, пережитки котрих залишились і до нашого часу (с. Літки на Остерщині).

Із загального числа кустарів значна кількість їх (60.752) працювала в селах. Вироби їх були досить примітивні і споживались у більшості тут же на місці. Взагалі треба сказати, що форми таких виробництв в великій мірі відповідали пережиткам натурального укладу в селянському господарстві, через це й праця таких кустарів оплачувалась дуже низько. Так, заробіток решітника в 1897 році був всього лиш 4½ коп. в день, лісопилищика—10 коп. і т. и.¹⁾ Правда, поміж кустарями були й такі, що виготовляли свої вироби для міського споживача, пристосовували їх до його смаку і в таких випадках, розуміється, й праця оплачувалась куди вище—до 50 коп. в день. Але група ця була невеличка, та й становила вона з себе не що инше, як категорію невеликих підприємців. Вона мала своїх робітників кустарів, що працювали здебільшого в їх невеликих майстернях, а часом роздавали сировину на оброблення (особливо це практиковалось у шевців) до дому. В таких випадках кустарна майстерня оберталась в капіталістичну фабрику, або роздаточну контору. Цих кустарів-підприємців можна кваліфікувати як куркулів. Умови праці в них нічим не відрізнялись від умов в середняків-хліборобів. Ті, що працювали здільно в себе дома в 1904 році одержували найбільше пересічно 30-40 коп. в день, а кустарі в майстернях—і того менше. Розуміється, така заробітня платня не могла задовольнити навіть елементарних їх (робітників) життьових потреб. Ось чого на Чернігівщині розвивається і досить хутко поширюється відхід на заробітки. Багато таких кустарів-одиночек, особливо з північних повітів Чернігівщини, можна було бачити по всіх губернях не тільки України, а почасти й Росії. Це були ті самі батраки-хлібороби, що заповнювали собою чимало панських маєтків на Катеринославщині, Херсонщині і в Таврії. В класовому-ж відношенні вони уявляли собою дві споріднені групи, з тою лише різницею, що перша з них (кустарі) заповнювали в більшості ряди міського індустріального пролетаріату, а друга (батраки)—сільсько-го-

1) А. А. Русов—„Описание Черниговской губ.“ т. II, ст. 257.

сподарського. Але правовий і економічний стан їх був аналогічний. Як одні, так і другі були на 90% спролетаризовані селяни, що постійно служили в наймах чи то по панських економіях, фабриках і заводах чи дрібних, з капіталістичними тенденціями, підприємствах, однаково бідували й підпадали визиску й експлоатації своїх господарів. Це й була та маса, яка з аграрним заворушенням, перша кидалась на експропріацію різних багатств у свого одвічного класового ворога—поміщика, капіталіста-фабриканта, куркуля та підприємця-кустаря.

В кінці мусимо нагадати ще про одну групу робітників, що займалися згонкою плотів вниз по Десні та Дніпру. Споміж інших губернь України Чернігівщина все-ж мала досить лісів. Площа одного будівельного лісу, за відомостями Русова, в 1890 р. доходила до 490.979,6 десятин. В відсотках-же вся лісова площа Чернігівщини розподілялась так: площі під будівельним лісом було 42%, під дров'яним—37,5% і під чагарником—20,5%, а в сумі всіх земель губернії вона складала—13—15%, цеб-то на одного чоловіка припадало пересічно 0,47 десятини. Ці природні умови і спричинились до розвитку лісопромисловости на Чернігівщині. Але вся вона з'осереджувалась в руках окремих підприємців. Вони що-року закупували великі ділянки лісу, зимою рубали його, підвозили до Десни, і ранньою весною сплавляли вниз. Всю роботу виконували селяни, за надзвичайно низьку оплату. Так, за доставку 30 пуд. сосни на віддалені 20—25 верст селянин одержував зимою 1903 р. всього 30—40 коп. і рідко 50. Щось подібне спостерігалось і з оплатою інших категорій робітників, що рубали й сплавляли ліс. Робота (рубка й згін лісу) носила сезонний характер. І навіть в часи праці пересічна норма заробітної платні, вже в 1904 році, не переходила за 30—40 коп. в день. Таким чином селянин-незаможник, що мав своє невелике господарство й який з метою заробітку працював в згаданій галузі промисловости, аж ніяк не міг поповнити дефіцитний бюджет свого господарства, а батрак, чи власне спролетаризований селянин-робітник не мав змоги навіть прохарчуватись і зодягнутись.

Такий стан економічного побуту селян під постійним тисненням капіталістичної системи в умовах повної ігнорації їх інтересів з боку місцевої адміністрації й взагалі тодішньої російської плутократії, приводив їх до розпачу, до відчаю. Дефіцитність-же бюджету дрібного господарства незаможника-хлібороба чи селянина-робітника, а в зв'язку з цим постійна мара голоду та поневіряння по панських маєтках та заводах з одного боку, а з другого—безмежна економічна експлоатація й визиск праці селянства, спекуляція на його злиднях через збільшення різних податків та продажних і орендних цін на землю,—все це лише ускладняло і без того катастрофічний стан селянства, утворювало сприятливий ґрунт для соціальної революції і давало селянам можливість зрозуміти, що тільки через неї всі його бажання можуть бути здійсненими. Але до цього висновку не зразу дійшла вся маса незаможного спролетаризованого селянства Чернігівщини. Багато було й таких, котрі шукали ще й інших засобів поліпшення свого матеріального стану, і одним з них вважали—переселення. Не зупиняючись докладно в даному разі на цьому переселенському рухові, на його популярності серед селянських мас і тих величезних розмірах, що набрав він тут за останні часи, скажу лише для уявлення, що тільки за останні 20 років перед революцією (1885—1904), переселилось із Чернігівщини і то лиш в Азіятську Росію 125.700 чол.¹⁾

¹⁾ „Статистические сведения по земельному вопросу в Европейской России“ (Главн. Упр. Земл. и Землед.) вид. 1906 р. ст. 5 відділ I. Цифра не сходиться з даними Дядиченка.

На протязі останніх 10 років (1894—1903) пересічно переселялось із Чернігівщини 11.270 чол. в рік. Тепер, коли додати сюди ще переселенців в південні губернії України, Катеринославщину, Херсонщину й Таврію, а також осіб, що ніде не реєструвались, а переселялись самочинно, то перед нами повстане яскрава картина того стихійного масового переселення селян, що спостерігалось на передодні аграрних заворушень. Але й цей засіб поліпшення свого економічного стану далеко не виправдав себе. По-перше всяке переселення потребувало значних коштів, що їх для вбогого селянського господарства нелегко було дістати (а коли-б такі суми й знайшлись, то кожний селянин волів скорше придбати на місці якийсь клапоть землі, а-ніж поневірятись десь на чужині)—а по-друге, що такі переселення не завсіди й кінчались успіхом. Було чимало випадків, коли незаможній селянин після довгого клопотання перед владою за дозволом (бо тільки тоді він міг користатись різним пільгами підчас переїзду та одержання землі на новому місці), після турбот підчас спродування власної землі та різного майна, переїздив на нове місце і не знаходив того, про що мріяв. Після того як він витратив всі свої кошти, для нього залишалось лише жебрацтво й найми.

Особи, що переселялись самочинно, без дозволу влади іноді повернулись додому й досить часто навіть етапним порядком. Одним словом і цей спосіб (переселення) аж ніяк не виправдав себе. Рівень матеріального добробуту селянина-незаможника не підвищувався. І коли такі переселення й були корисними, то знов такі тільки для селянина-куркуля, який був забезпечений коштами і мав змогу улаштувати своє господарство на нових місцях в далеких краях.

Отже для незаможного селянина Чернігівщини залишався тільки один шлях, шлях рішучої боротьби з поміщиками та капіталістами за поліпшення своєї долі, що міг здійснитись тільки через соціальну революцію. Бо ні урядови кола, ні тим більше ота мертва, бездушна бюрократично-дворянська зграя в особах різних „опекунів“, (ісправників та земських начальників), не дбали про їх інтереси. Своїми оджившими методами управління вони лише деморалізували населення. Характерно, що пізніше навіть самі вони мусили визнати таке негативне з'явище: „Правительство,—каже оден із таких бюрократів,—освободив крестьян от крепостной зависимости, старалось только их опекать, учреждая разные, дорого оплачиваемые учреждения, административные должности и создав; наконец, сильную власть в лице земских начальников, которые до того деморализировали деревню, что трудно стало жить. Это случилось потому, что жизнь шагнула далеко вперед. Крестьяне теперь уже не те. Под влиянием побывавших на заработках и в шахтах они начали уже сознавать ненормальность своего положения. Если-же к этому прибавить произвол и бесправие местных властей, ненормальность отправления правосудия и вообще страшную партийность во всех делах, то катастрофа была неизбежна, и, по совести говоря, винить крестьян грешно: их вынудили на это“¹⁾. І справді селяни стали вже не ті; вони добре усвідомили свій жадливий економічний стан як і своє правове положення. Не раз уже й перед аграрними хвилюваннями їх незадоволення й прокляття сипались на адресу одвічних експлоататорів-поміщиків, капіталістів та різних „блюстителів порядку“—ісправників і земських начальників. Не даремно глухівський пристав рапортував по начальству, що

в „Земском Сборнике“ Чер. губ. за 1914 р. вип. I, ст. 22. в статті „Территория и население“. До того-ж автор не посилається на джерела за ці роки, якими він користувався.

1) „Труды Импер. Вольн. Эконом. Общества“ за 1908 р. № 4—5, ст. 333.

селяни тепер остільки „обнагели“, що вийшли, мовляв, не тільки із „морального повиновения, но даже и физического; одна тебе грубость, своенравность, сплошная демонстрация и вызывающий тон“, Але й ці симптоми грізної й бурхливої народньої завирюхи не вплинули на розбещену капіталістичну зграю. Чернігівські землевласники на диво були короткозорі, Вони по старому продовжували спекуляцію на селянських злиднях і всяке незадоволення сподівались придушити карними експедиціями зо всіма їх екзекуціями та арештами.

Таким чином підсумовуючи все вищенаведене, можна констатувати, що з розвитком капіталізму в сільському господарстві на Чернігівщині в кінці XIX і початку XX ст. було: 1) поширення площі засіву 2) мобілізація дворянських земель, 3) збільшення кількості господарств, що провадили хліборобство і зріст продукції хліба і цін на нього, 4) зменшення орендного фонду і збільшення орендних та продажних цін на землю а в звязку з цим і зріст капіталістичної ренти.

Результатом цього всього був економічний занепад селянського господарства й розклад селянства на дві групи: а) групу сільсько-господарського й індустріального пролетаріату і в) групу куркулів-хліборобів та кустарів-підприємців.

Оглядаючи економічний стан селянства ми умисно деталізували деякі моменти селянського побуту не тільки селян-незаможників, а й кустарів для того, щоб вияснити дійсні причини, що викликали селянські заворушення, і необґрунтованість офіційних урядових версій про ролю пропаганди, як основної причини селянських рухів 1905 року. Оскільки широко розповсюджена була така версія, не тільки серед місцевих поміщиків, а й урядових сфер, свідчать численні „донесення“ записки та тлумачення на різних судових слідствах то-що. Так генерал Рудов¹⁾ в своїм рапорті до шефа жандарів в половині березня 1905 р. писав: „как первоначальное брожение, так й переход к активным беспорядкам²⁾, произошло не без участия политической агитации. К этой мысли приводит то обстоятельство, что при разгроме оставили нетронутой собственность мелких ремесленников, рабочих; слухи о каких-то являвшихся ранее подозрительных лицах, а также указания на постановления революционного комитета“³⁾. Про це-ж саме читаємо і в вироді на процесі „168“: „Ближайшим поводом к возникновению беспорядков явилась пропаганда злонамеренных лиц, стоявших вне настоящего дела воспользовавшихся печальным положением крестьян для своих политических целей“⁴⁾. Таких трактувань про причини селянських рухів можна було-б навести безліч; ними заповнено все листування чернігівської жандармерії, губернатора та поміщиків. Розуміється, доля правди тут є; революційна пропаганда справді відіграла ролю в підготовці до селянських рухів, але не таку, як це хотілось-би її апологетам. Головною причиною, повторюю, була криза селянського господарства, масове зuboжіння селян, постійне голодування; пропаганда була, так-би мовити, тільки зовнішнім стимулом до селянських акцій проти свого класового ворога.

1) Начальник Черн. Губ. Жанд. Упр.

2) на Чернігівщині. С. Г.

3) Чернігівськ. архів; фонд жанд. управ, д. 1905 р. № 20 ч. 1 л. л. 35—40.

4) Київський архів; фонд. Судової Палати: „Дело о разгроме Михайловского хутора“

Спочатку ми вже сказали, що перші прояви селянського руху розпочались по-за межами Чернігівщини: в Орловській і Курській губ. і лише потім цей рух перекинувся в сумезний Глухівський повіт. Удень 21 лютого 1905 р. чернігівський губернатор одержав від сівського ісправника телеграму, де повідомлялось, що селяни грабують і палять панські маєтки, але в ній не вказано було навіть місця подій. Запитавши Орловського губернатора про подробиці, начальник чернігівської губернії попередив керуючого військами київської військової округи про можливість потреби в збройній силі. Разом з цим зроблено було телеграфне розпорядження глухівському й новгород-сіверському ісправникам, щоб вони жили всіх заходів „к предупреждению распространения беспорядков на пределы Черниговской губернии и сношение с военным начальством о командировании войск в помощь гражданским властям“¹⁾. Збудоражене начальство (губернатор і генерал Рудов) також примушене було їхати до Крут. Але тим часом, поки в вищих урядових сферах продовжувались всі оті конфіденціальні „донесення“ та „распоряжения“, на півночі революційна хвиля захоплювала все ширші маси незаможного селянства, робітників та батраків. Аграрний рух набирив великих розмірів. Із Орловської й Курської губернь він перекинувся на Чернігівщину. Цілі загони селян в декілька тисяч чоловік переходили із Сівського повіту в Глухівський і руйнували на своєму шляху все, що лише попадалось під руки: панські економії, цукроварні, гуральні, цегельні то-що. Заздалегідь намітивши собі певні місця, вся ця селянська маса, їдучи на підводах (до 1000 шт.) в де-кілька рядів, своїм криком, гуком і свистом наводила величезну паніку на власників маєтків та заводів. Від прикордонної смуги до Глухова всі шляхи запружені були панськими підводами з різним майном, яке похапцем вивозилося з різних економій, заводів до Глухова то-що. Слідом за ними сунулась селянська стихія.

Першим був погромлений хутір Чернічена в Дмитрівському повіті на Курщині селянами с. Сального, за ним ряд інших економій. На Чернігівщині першою зруйнована була Хинельська економія й гуральня. Звідділь селянський рух широкою хвилею перекинувся вже по всіх селах (власне панських маєтках та заводах) не тільки в Глухівському повіті, а й на терені цілої губернії. Революційні загони селян посовувались все далі й далі, при чому поповнювали вони свої лави різними способами, навіть шляхом загрожувань. „По разграблении Хинельской экономии—читаемо ми в ви́році процесу „168“,—а также и винокуренного завода, Орловские громады двгались на юг, увлекая за собою крестьян ближайших к экономиям сел, частью угрозами, а частью обещанием безнаказанности. Кроме того сельский староста с. Хинеля Андрей Ключников лично и через десятских отдавал приказания крестьянам ехать на погром Михайловского хутора, ссылаясь на полученный приказ грабить этот хутор, говоря при этом, что у него „бумага на то есть“, а за послушание грозил наказанием“²⁾. І справді, такі методи втягування чудово вплинули на селян Чернігівщини. Всі селяни разом із сільським начальством посунули до Михайлівського хутора, де була велика цукроварня бр. Терещенків. Пішли не тільки чоловіки, а навіть жінки й діти. Проїзжаючи через найближчі села, Ломленку, Радіонівку та Чуйківку, перші загони орловських селян спочатку закликали добровільно місцевих селян приєднатись до них і їхати в Михайлівський хутір „по сахар“. Але коли місцева людність спочатку ще вагалась, не усвідомивши ще добре всіх подій, що гігант-

1) Чернігівськ. архів; фонд Губ. Жанд. Управ. д. 1905 р. № 20 ч. 1 л. 35.

2) Київський архів „Дело о погроме Михайловского хутора“ 1905 р. т. 8.

ськими хвилями розгортались навкруги, піонери селянських заколотів почали навіть загрозувати їм. Так, коли проїзжали селяни Орловської губернії через село Чуйківку, то кричали: „поняйте хохлата безмозгля, сахар берите, а то запалим Чуйковку“¹⁾, а селянин села Хінеля Я. Потарус гукав: „запрягай в завод, сейчас его будут бить... это счастье попадает, добыли хлеба, а теперь добудем сахарцу“²⁾. Після цього майже всі селяни рушили на підводах слідом за першими. При чому більшість з них мала в руках сокири, вила, ломі кілки то-що. Підїзжаючи до панських будівель селяни по певному сигналу (звуку ріжка) кидалися в будинки, магазини, повітки, склади забирали спочатку продукти: зерно, крупу борошно, виеівки, цукор, а також різне рухоме майно, меблі; сільсько-господарське знаряддя: плуги, борони, сокири, лопати, граблі та окремі частини різних машин. Все це зараз же грузилось на підводи й відправлялось назад, а замість їх увесь час прибували нові. Після всього вибивались вікна й підпалювались будівлі.

Треба підкреслити, що найбільшій руйнації підпадали маєтки найлютіших експлоататорів. Так, в Глухівському повіті було знищено майже всі заводи й економічні будівлі бр. Терещенків, цих в повному розумінню цього слова гнобителів неможнього селянства й висискувачів їхньої праці. Розлютовані маси нічого не залишали після себе в цілості, все оберталося в попіл, а де цього не можна було зробити—всякими способами нищили, руйнували, розбивали і приводили в нездатність до вжитку. Про це яскраво свідчать події в тому-ж Михайлівському хуторі, де, замість чудово-оборудованої і технічно-удосконаленої, мабуть чи не найбільшої на Чернігівщині цукроварні, залишились одні побиті зруйновані залізні кістяки та купи цегли. Головну участь в її руйнуванні приймали селяни околиць: сел: Ловри, Свеси, Чуйківки, Юрасовки, Журавки Глухівського повіту та найближчих сел Новгород-Сіверського: Юринівки, Романівки, Камінки то-що, а також і сусідніх повітів Орловської та Курської губ. Всі ці селянські заворушення навели на всіх місцевих поміщиків, фабрикантів та й саму жандармерію такий переполох та паніку, що почалась поголовна втеча їх навіть із Глухова. В своїм „донесенні“ до шефа жандармів ген. Рудов пише: „Встревоженное беспорядками население Глухова обратилось с просьбами о защите“ і через те, мовляв, частина кавалерії, що надійшла для ліквідації повстання, була залишена в самому місці, а решта, за розпорядженням губернатора, направилась в різні місцевості: на Шостенський пороховий завод, до Михайлівського хутора, в с. Ловру, біля якого була гуральня й маєток Карпеки. Негайно командировано було з двома ротами піхоти в Шостку «для распоряжений на месте непрямого члена присутствия по крестьянским делам» Шрамченка; сам губернатор також з ескадроном кавалерії виїхав до цукроварні Неплюєва на станц Свеса.

Мобілізовані були всі земські начальники й духівництво для боротьби з „преступной деятельностью“ революційних організацій із „неосновательностью и ложностью их учений“, шляхом різних „раз'яснений и вразумлений“ з церковних і громадських катедр. Сам губернатор разом з ген. Рудовим також розїзжав по селах, де вже були знищені панські маєтки і скрізь скликав сільські сходи й доказував „преступность действий“ селян.

Про характер таких доказів оповідає в своїм рапорті той же Рудов. 27 лютого губернатор і генерал Рудов з'явилися „с небольшим

1) Ibid.

2) Ibid т. 1 л. 151.

отрядом казаків¹⁾ в с. Журавку і почали „соби́рать“ селян на сход; але „собранный там сход встретил губернатора довольно враждебно и крестьяне заявили, что в грабеже не участвовали и ни в чем не считают себя виновными“ і далі продовжує: „дерзкие заявления и вызывающее отношение схода к начальнику губернии вынудили его принять решительные меры, почему он, уволив от должности старосту Василия Гузея, бывшего во главе этого схода, подвергнул его наказанию 25 ударами розг. Толпа, руководимая десятским Яковом Гузеем, начала кричать, что сечь нельзя и, двинувшись к губернатору, выказала такое враждебное отношение, что было отдано приказание казакам смешаться и окружить ее, после чего подвергнут был телесному наказанию 30 ударами розг и Яков Гудзей“²⁾. Після цього 86 чол., „нежелавших подчиниться“ було заарештовано, відправлено на зруйнований сусідній завод і вкинуто в холодну казарму.

Але ні карні військові експедиції, що роз'їзжали по селах і немилосердно катували селян, ні агітація духівництва та земських начальників, ні потуги поліції й жандармерії—ніщо не могло зупинити розбурханого селянського моря, угамувати гнів пригнобленої й поневоленої людности, припинити ворожнечу й пекучу класову ненависть до свого одвічного ворога поміщика і капіталіста і втихомирити селянські заколоти.

Широкою хвилею аграрний рух розвивався й поширювався, охоплюючи все нові й нові райони. Незаможне й спролетаризоване селянство стихійно підіймалось цілими районами, прогонило поміщиків, які ще й перед цим кидались в розтіч, грабувало й нищило їх маєтки. „Червоний півень“ раптом охоплював цілі райони, Що-ночі то тут, то там горіло панське добро. Політична агітація революційних партій систематично зростала й находила добрий ґрунт серед збіднілого, занедбаного селянства. Ідейні гасла, що виголошували їх різні соціалістичні партії органічно втілювались селянськими масами. Жандарські владі приходилося тільки стежити за діяльністю численних селянських організацій с.-р'ів, Р. У. П. та с.-д. Особливо показну агітаційну й організаційну роботу на Чернігівщині відігравав Поліський Комітет Р. С.-Д. Р. П. (центр—Гомель), що мав свої чималі організації по більших робітничих пунктах Чернігівщини (Клинці, Конотоп, Новозибків, Сураж, Чернігів і т. и.). Пізніш, після ліквідації селянських рухів судові слідства установили, що в більшості перед погромами з'являлись прокламації революційного змісту, „призывающие крестьян к массовому восстанию против помещиков и властей“. В них начеркнута була схематична програма діяльності: спочатку таємна пропаганда серед односельчан, невеличкі сходки й збори в цілях об'єднання, а потім масове повстання цілого району. „Читались эти прокламации толпами крестьян, не позволяя их никому сорвать с видимым удовольствием, говоря, что вышел „праведный закон“, что теперь все наше, и поля, и луга, и леса, все можно теперь нам забирать от владельцев—пахать землю, жать, рубить леса“³⁾. І справді, спочатку заколотів було чимало селян, які дійсно вірили, що прокламації були продуктом начальства й через те, мовляв, „им нужно верить“. Підчас погрому Михайлівського хутора, оповідав свідок на суді, на запитання його до селян, для чого вони не тільки грабують, а й палять, а також звідкіля вони, останні відповідали: „из с. Хинеля, приехали грабить панское добро, нам сам царь батюшка повелел это делать и прислал нам бумагу с ко-

1) По иншим відомостям в 500 чол.

2) Архів Ч. Г. Ж. У. д. 1905 р. № 20. ч. I, л. л. 35-40.

3) Київський архів „Дело о погроме Михайловского хут.“ 1905 р. т. 8.

роной“¹). Але така віра в ідеального царя, на якого спочатку покладали такі великі надії деякі з чернігівських селян, з приїздом „миротворців“— губернатора й генерала Дубасова, скоро зникла. Ці лицарі до шенту витрили всякий міраж романтичного монархізму, що ще до цього впливав на селянство. Слабо розбираючись, або й зовсім не розуміючись в політичних питаннях, селяни інстинктивно відчували, що здійснення їх соціальних ідеалів відбудеться тільки тоді, коли знищено буде остаточно не тільки поміщиків та капіталістів, а й той суспільно-політичний устрій, який захищає їх і утворює ґрунт для їх діяльності. Вже після того, як губернатор, в інтересах дворянсько-капіталістичної зграї, почав примушувати „возбужденную толпу признавать авторитет представителя власти и исполнять его законные требования“, революційний запал, що в селянській свідомості з'єднувався з ідеалістичним монархізмом, зараз-же почав відвертатися від нього.

І не зважаючи на всі урядові заходи, карні експедиції, жахливі екзекуції, та всякі інші репресії в відношенні до повстанців, селянські загони не тільки не зменшувались, а навпаки—зростали. Не дивлячись на те, що повстання в районі Михайлівського хутора придушено було озброєною силою і селяни „дали обещание возвратить все взятое“ все-ж почин цей надзвичайно сильно вплинув на населення інших районів. В рапорті стародубського унтер-офіцера (Ч. Г. Ж. У.) по начальству, яскраво підкреслюється цей момент. „С разгромом Михайловского сахарного завода, повсеместно быстро разнесся слух о том,—пише він в березні 1905 р.,— что партия этих громил имеет цель разрушить и уничтожить все заводы и барские экономии, не щадя ни жилищ, ни владельцев имений, вследствие чего владельцы имений и заводов ближайших к этому местностей Новгород-Северского уезда и их управляющие, поддавшись влиянию страха“, мовляв, безвісти втікають²). Отже, урядовий терор не допомагав. Звіду-сіль надходили відомості про організацію нових селянських загонів, про розбирання панських маєтків і їх нищення. Скрізь місцева влада, де ще заворушень не було, була переконана, що хоч зараз селяни й не мають наміру робити якихось заколотів, але знаходяться в якомусь очікуванні „и явись к ним злоумышленники под видом чиновников с подложными указами, чтобы брать землю и хлеб в экономиях, то большинство из них может поверить и, без сомнения, могут принять в том участие, что и возможно ожидать предстоящей весной“³). Але найбільше турбувало як поміщиків, так і жандармерію те, що вони не знали коли й від кого саме лиха чекати. „Главное то,—доносить по начальству один жандарм,—что никто не знает, что за люди эти громилы и грабители, их называют студентами, генералами, полковниками и даже примешивают туда генерала Стесселя, с бомбами, пулеметами и с указом от царя; и разным таким вздорным нелепостям нет и конца. И все это основывается только на людских воображениях, предположениях и прикрасках рассказах сельского люда, и некоторым образом скверно влияет на умы сельского населения“⁴). Про те, як саме впливали оті „вздорные нелепости“ свідчать інші відомості, де вказується, що майже біля кожної поміщицької економії та заводу в більшості повітів Чернігівщини в лісах та ярах що-ночі збиралися селяни з підводами, мішками, сокирами, молотками, граблями то-що й вичікували лише влучного часу, аби розібрати панську економію чи завод, або як

1) Ibid.

2) Архів Черн. Губ. Ж. У. д. 1905 р. № 20 ч. I, л. 61.

3) Ibid., л. 62.

4) Архів Ч. Г. Ж. У. д. 1905 р. № 20 ч. I, л. 61.

каже стародубський жандарський унтер-офіцер: „как бы в ожидании того, не загорится ли экономия, повидимому, чтобы в то время пожиться хлебом“.

Такий напружений стан, розуміється, не давав спокою землевласникам. Вони засипали і губернатора, і генерала Рудова вимогами про допомогу. Але даремно: селянський рух поширювався. Генерал Рудов також опинився в скрутному стані: він не міг приборкати повстання, і щоб вигородити себе з бід, почав звалювати всю вину на орловського губернатора. В рапорті до шефа жандарів він пише: „по сведениям в Орловской губернии сравнительно задолго“ до хвилювань на Чернігівщині „замечалось брожение, которое, благодаря отсутствию заблаговременно принятых мер и слабости, проявленной подлежащими властями, перешло современем в открытые беспорядки и приняло даже организационную форму“¹⁾. І справді, Рудов не помилився. Селянський рух згодом почав набирати організаційних форм, але на його нещастя не тільки в Орловській губ., а і в сфері його впливу—на Чернігівщині. Цілі села й волості на чолі з своїм начальством, старостами й старшинами почали виступати одностайно; забирали поміщицькі землі, вирубували ліси, ставили домагання, щоб зменшити продажні й орендні ціни на земю. Такою організованістю особливо вславились повіті Стародубський і Борзенський. В селі Конашівці на Борзенщині, за словами ісправника, селяни 27 березня зібрались на сход і винесли приговор, де були такі вимоги: 1) збільшення надільної землі, 2) надання права розпоряджатись податками лише представникам сільської громади, 3) можливості одержання освіти для всіх і за рахунок казни, 4) рівноправності всіх станів перед судом, а також 5) щоб селяни мали право збиратись для обмірковування своїх громадських потреб без жадних перепон з боку земських начальників²⁾. Про всі ці вимоги староста повідомив земського начальника, а самий приговор надіслано було губернатору для внесення його в „Губернское Присутствие“. Подібні приговори виносились і в інших селах, волостях і повітах, а часом навіть і з круговою порукою відповідальності, особливо, коли передбачалась боротьба за землю. Так в с. Медведовці Стародубського повіту селяни 11 квітня склали приговора й послали його до земського начальника, в якому заявляли, що 12/IV вся громада виїде орати землю, котра, за вказівками казенного землеміра, по плану належить їм, а не землевласниці Борозні. На другий день приїхав туди „с наблюдательной целью“ і земський начальник 1 уч. Чернолузьський із становим приставом Ільяшевичем. Ні до якої згоди селяни з ними не дійшли. На поле виїхало все село—чоловіки й жінки й почали орати землю. „Работало,—як каже в своїм „донесенні“ жандарський унтер-офіцер,—более ста плугов, некоторые были с топорами и лопатами для очистки будто бы пней и сговорились между собою, что ежели полицейские власти будут препятствовать в этом, то будут оказывать упорное сопротивление“³⁾. Коли-ж прибув сюди вице-губернатор і звелів поміщиці переорати заново землю й засіяти іншим зерном, то селяни іронічно заявили йому: „хай росте, а ми будемо скот пасти або все заберемо, що посіяно“...⁴⁾. Після цього в економію було викликано відділ війська, який і оберігав її від селян. Але літом вони все-ж скосили й забрали економічні посіви і то не тільки на спірній, а на всій поміщицькій землі. По-

1) Архів Ч. Г. Ж. Упр. д. 1905 р. № 20, ч. I, л. л. 3 і—40.

2) Архів Ч. Г. Ж. У. д. 1905 р. № 3, ч. I, л. 181.

3) Арх. Ч. Г. Ж. У. д. 1905 р. № 20, ч. I, л. л. 73—75.

4) Ibid., л. 90.

чалися арешти селян. В знак протесту селяни в-осени підпалювали спочатку хліб в копах і стіжках; потім будівлі, а пізніше підпалили й палац поміщицький, а меблі й різний інвентар розібрали, а „ближние к селу постройки,—каже кореспондент „Во́льн. Эконом. Общества“,— во избежание своего пожара, разорили по бревнышку“¹⁾. З наближенням весни на Чернігівщині поширюється ще один спосіб боротьби з поміщиками—це випас скотини на зрубках в панських лісах та сіножаттях. Цей вид боротьби широко практикувався в північних повітах. Так, 18 квітня в маєтках Розенбаха (біля с. Спиридонової Буди, Новозибківського пов.) під керівництвом місцевого революціонера Якова Чорноруцького селяни вигнали всіх коней на зруби, де пасти було заборонено. Лісна сторожа почала заганяти їх в спеціальні повітки. До півдня було загнано й замкнено 57 коней. Але коли про це узнали селяни, то негайно з'явились до лісної сторожки (в кількості до 50 чол.) відбили замки, повибивали вікна й двері в хатах, де жила сторожа, „нанесли палками побои по головам и рукам“ лісним сторожам, випустили коней і знов пустили на зруби; більше того, натовпом на чолі з тим самим Чорноруцьким пішли на завод (гуральню) з метою знищити його, і тільки, як каже в своїм рапорті новозибківський ісправник, „с большими затруднениями, в виду малочисленности явившихся чинов полиции“²⁾ всю цю масу селян вдалося „выдворить“ із заводу. Але справа на цьому не закінчилась, селяни хвилювались. В село надіслано було карну експедицію з метою подавлення „бунту“ і арешту як Якова Чорноруцького, так і „всех лиц, вошедших в организованную им для разбоев шайку“. Але як тільки з'явилась поліція, то селяни категорично відмовились давати відомості про місце перебування керівників селянського руху. А коли поліція починала розшукувати, то коло тих місць з'являвся великий натовп селян чоловіків і жінок, піднімався страшенний галас та свист, який переходив в справжнє ревище. Всі кричали, що „поліція їх не знайде й не має права їх заарештовувати без згоди селян“, і мовляв, „только прибытие казаков и затем роты пехоты несколько отрезвило крестьян и привело их к сознанию непосильной для них борьбы с правительственной властью; они стали скромнее, перестали вызывающе относиться к чинам полиции“³⁾. Але всі ці весняні селянські заворушення, що вирости на економічному ґрунті, були лише початком, або кажучи образно, прелюдією до масового, з виразно класовим змістом, селянського руху, що систематично зростав і набирал грізних і бурхливих форм. Селянський вибух в перших своїх стадіях був направлений отже в більшості проти поміщиків, капіталістів та орендарів-комісіонерів, цеб-то осіб, з котрими незаможньому селянину безпосередньо доводилось мати справу. Спочатку селянство думало, що всі його жадання зреалізуються, як тільки воно дощенту знищить панські економії й заводи, а власників їх розжене. Ось, власне кажучи, чому селянський рух на Чернігівщині, з перших днів зі всею рішучістю і скеровано було проти поміщицьких маєтків; далі соціальні жадання незаможнього селянства не сягали. Коли не рахувати революційних організацій, то в селянських масах до політичної боротьби з урядом на початку нігде майже не доходило⁴⁾. І тільки пізніше з появленням військових карних експедицій, селянство зрозуміло, що не досягати йому своїх цілей, не здійснити соціальних ідеалів тільки через руйну поміщицьких економій.

1) „Труды Вол. Экон. Общ.“ №№ 4—5 за 1908 р. ст. 355.

2) Архів Ч. Г. Ж. У. д. 1905 р. № 20, ч. I л. 81—85.

3) Ibid.

4) Принаймні відомостей про це ми нігде ні в архіві був. Ч. Г. Ж. У., ні в канцелярії губернатора не знаходимо.

Після ексекуцій і інших репресій ген. Рудова селяни-повстанці усвідомили, що боротьба проти поміщиків та різних підприємців тільки тоді може мати позитивні наслідки, коли буде знесена й та влада, яка підтримує їх. Зробити такі висновки допомогла безперечно селянину й революційна пропаганда, яка все-ж досить широко розвивалась на Чернігівщині. І справді, починаючи з половини червня, селянський рух на Чернігівщині вступає в нову стадію, в стадію політичної боротьби. Така боротьба розпочалась з легальної опозиції.

Щоб заспокоїти селян, губерніяльна нарада („Губернское Совещание“) для перегляду законодавства про селян десь у половині червня викликала в Чернігів і представників від сільських громад. З'явилося до 49 чол. в більшості волосних старшин. Але вже на другий день (17 червня) після нарад селяни склали заяву за підписами 40 чол., подали її губернатору й просили прочитати на засіданні. В заяві вони писали¹⁾: „Мы, представители от сельских обществ Черниговской губернии... собравшись вместе, сегодня, 17 июня 1905 г., пришли к заключению, что благоустройство жизни всех жителей деревни может быть достигнуто только тогда, когда нас перестанут считать особыми созданиями, для которых нужны специальные законы об управлении и суде, а признают такими же людьми, как и все другие. Мы, выборные от крестьян..., считаем себя в праве надеяться на возможно скорое уничтожение исключительных для нас законов, так как такие законы, унижая крестьян сравнительно с другими подданными..., при отсутствии достаточного количества земли, которая служит основой крестьянского достатка, привели к непосильному обременению разными налогами и повинностями, а взамен этого не дали даже возможности научить своих детей грамоте“ і через це селяни визнали „бесцельным подавать свои мнения по отдельным вопросам проекта закона, исключаяющего крестьян из круга общих законов, равных для всех“²⁾. Про це ж саме 25 червня повідомляє ген. Рудов і департамент поліції, при чому додає, що „повидимому, заявление это было сделано не без постороннего влияния“³⁾.

При чому, подаючи заяву, селяни домагались, щоб вона була зачитана на засіданні, але, по словам Рудова, „начальник губернии не признал возможным чтения заявления, вследствие чего подписавшие его представители крестьян удалились из залы заседаний, на которое больше и не являлись“. І хоч на думку того-ж Рудова „демонстративное оставление крестьянами залы заседаний не произвело на общество впечатления“, але все-ж губернатор мусив на першому-ж засіданні в присутності членів наради, що залишилися заяву прочитати. Яке вражіння зробила вона на „оставшихся представителей“ ми не знаємо. Не згадує нічого про це й Рудов, але за те маємо відомості, як реагувало на ці події селянство. Представники від селян зараз же роз'їхались на села й повели широку агітацію на місцях. В результаті пронеслась нова хвиля селянських заколотів, яка вже, за відомостями жандармерії, мала на меті не тільки „захват чужой собственности“, а й ліквідацію того суспільно-політичного устрою, що її захищав. По всій Чернігівщині селяни почали виносити приговори, де вказували на свій тяжкий економічний стан і на ті ненормальні правові умови в котрих вони жили, і посілали їх на „высочайшее имя“. Безліч було складено й надіслано таких приговорів. Чимало зразків з них залишилось і в канцелярії губернатора та в справах жан-

1) Подаємо лише характерні місця з неї.

2) Архів Ч. Г. Ж. У. д. 1905 р. № 3, ч. 2, л. л. 212, 213.

3) Ibid. л. 211.

дарського управління в Чернігові. Але характерно те, що майже всі вони писались по одному шаблону. „Священная особа батюшки-царя“ в уявленні селян різко відмежовувалась від свавільної адміністрації і поліцейських нагаїв. Треба було часу поки селянство зрозуміє тотожність і цих понять, хоч до речі сама-жандармерія в значній мірі своїми „наставлениями и вразумлениями“ прискорила його.

Для характеристики таких приговорів ми наведемо витяги з доповіді на „высочайшее имя“ селян Нового Ропська Новозибківського повіту. Після інформації К. Грудина, І. Бусева та Ф. Медведєва про історію селянської заяви на губерніяльній нараді в Чернігові селянство обурилось і почало кричати „геть поліцію“, а потім—винесло приговора, де зазначалось: „Нужды наши велики. Мы обнищали, исстрадались от произвола администрации, управляющей нами посредством казацкой нагайки и полицейских шашек. Но мы крепко верим, что скоро минет это страшное иго и мы получим человеческие права. Великий государь, между тобою и народом стала бюрократия. Она наделала много зол, но самая страшная из них настоящая бесславная война за ненужную нам Манчжурию. Наши насущные нужды не только были в полном пренебрежении бюрократии, но нас даже сажали по тюрьмам, считали бунтовщиками, если мы осмеливались заявлять в какой-либо форме о нашем бесправии. Мы понимали всю ложь возводимых на нас обвинений и верили“ що мовляв, коли небудь наші надії здійсняться. Далі йдуть конкретні й категоричні вимоги: 1) „нам нужна земля, которую следует отобрать у помещиков и отдать нам на выкуп. 2) Нас не допускают учиться. Следует допустить всех к светскому образованию, устранив препятствия, в средние и высшие школы и при этом бесплатно. Церковно-приходских школ нам не нужно. 3) Нужно равенство всех перед законом. 4) Нужна свобода слова, печати, собраний, союзов, свобода личности, неприкосновенность жилищ. 5) Мы умираем под гнетом косвенных налогов. Следует ввести вместо этого подоходные налоги и равномерное распределение прямых податей. 6) Для устранения произвола со стороны администрации и удовлетворения всех наших нужд, нужен немедленный созыв народных представителей, выбранных на основании всеобщего, прямого, равного и тайного избирательного права, без различия национальности, вероисповедания и сословий. При этом представительство должно иметь не совещательный, а решающий голос“. В кінці цієї петиції вони нагадують і про політичних в'язнів. „Мы считаем их невинными жертвами, пострадавшими за нас“ і через те мовляв їх треба випустити!). Отже соціально-економічні жадання незачемного селянства Чернігівщини за кілька місяців значно зросли, пройшли певні етапи свого розвитку, так би мовити еволюціонували. В своїх конкретних вимогах селянство від простого розподілу панської землі дійшло аж до жадань загального виборчого права та свободи слова, друку, зборів і т. и. Правда, всі ці петиції писались не без стороннього впливу різних соціалістичних партій, але характерно те, що все ж приймались вони селянами з задоволенням, більше того з величезним ентузіазмом, та й захищались досить уперто й одноставно. Про це свідчить хоч би той факт, що коли приїхав в Новий Ропськ, де виносились подібні приговори жандар. поручик Покровський з метою заарештувати керівників руху Бусєва, Бірюкова й Грудина, то селяни рішуче запротестували. На всі накази Покровського розійтись, вони відповідали негативно й залишались на місці, і навпаки, як каже ген. Рудов в своїм рапорті: „позволили себе по отношению к поручику Покровскому гру-

1) Архив Ч. Г. Ж. У. д. 1905 р. № 140, л. л. 4—5.

бости, говоря, що „посмотрят как он будет душить людей“. І коли все ж Грудина і Бусев були заарештовані, то біля них з'явилось чимало народу, піднявся великий галас і обурення. „Все попытки—каже Рудов—успокоить крестьян оказались тщетными; под напором толпы ворота были открыты и двор наполнился крестьянами. Тогда начались сплошные оскорбления словами как поручика Покровского и пристава, так и открытое осуждение, в весьма дерзкой форме, существующего государственного строя, законов и властей“. Все це закінчувалося рішучою вимогою про звільнення заарештованих. „В толпе — продвжує Рудов — слышались восклицания: „что на них смотреть, они нас не жалуют, за что же мы их будем жалеть. Полиция и жандармы кровопийцы“. Один же из крестьян, привлекавшийся ранее в качестве обвиняемого в государственном преступлении, а именно Филипп Твердов дошел до того, что прямо в лицо поручику Покровскому прокричал: „все вы жандармы сволочи, кровопийцы... вашу мать“¹⁾. І коли зрештою і вдалося жандармерії заарештувати Грудину, то тільки через те, „что почти все крестьяне—як же Рудов—находились на полевых работах, иначе они не допустили бы его ареста, о чем и было заявлено несколькими крестьянами стражнику, бывшему с поручиком Покровским“. Та й то, коли заарештовані були посажені на вози, то жандармерії прийшлося втікати з села. Селяни ж наздоганяли їх і кричали: „подлецы, кровопийцы, бей их“. В результаті в село було післано карну експедицію на чолі з віце-губернатором і тим же ген. Рудовим для „вразумления“ селян.

Не зупиняючись докладно на всіх таких ексцесах, зазначимо лише, що всі вони виникали на економічному ґрунті. В деяких повітах, як в Городнянськiм, майже всі панські маєтки були знищені; в Козелецькому ще весною селяни почали самочинно роз'орювати поміщицькі землі на-пар; навіть в Чернігівськiм пов., де селянськiй рух був значно менший по своїх розмірах, почався в економіях масовий страйк сільсько-господарських робітників.

Літом по всій Чернігівщині знов прокотилась нова хвиля пожеж економічних будівель та розбирання панського добра. Протести проти політичного устрою вилились в масові демонстрації, мітинги, які закінчувались „преступними песнями, в коих говорилось о низвержении самодержавия установлении республики“²⁾. Всі промови на мітингах закінчувались закликами братись за зброю, щоб повалити уряд і в кінці гаслами: „Геть царя, да здравствует демократия, республика“³⁾. Першими результатами політичної агітації було масове відмовлення селян платити які-б то не було податки й поголовний розгром винних лавок. В „отношении“ Чернігівської казенної Палати від 18/VIII до губернатора голова (управляющий) повідомляє, що не дивлячись на всі заходи Палати й місцевої поліції в Кролевецькому повіті податковий інспектор „не мог выполнить обязанностей службы и вынужден был со всеми сопровождавшими его лицами бежать и укрыться от преследований толпы крестьян“⁴⁾, а податки, мовляв, і до цього часу ще не стягнуті.

Взагалі треба сказати, що агітація революційних партій на селі за літо досягла значних успіхів. До того ж і селянськiй союз, що організувався на московському з'їзді в кінці липня (31), повів широку пропаганду поміж селянами Чернігівщини. Він випустив масу відозв та про-

1) Архів Ч. Г. Ж. У. д. 1905 г. № 140, л. л. 14—17.

2) Архів Ч. Г. Ж. У. д. 1905 р, № 131, л. 26.

3) Ibid л. 24.

4) Черн. архів, фонд канц. губернатора, д. секр. стола 1905 р. „о жителях с. Обтова Удоде, Гарусте і др.“, л. 20.

кламацій, в котрих закликав селян до безпощадної боротьби з поміщиками, жандармерією та владою. Ідеї його остільки поширювались і втілювались в маси незможного селянства, що жандармерія була не в силі вже боротись з ними. За її відомостями з другої половини серпня починають скрізь організовуватись групи „крестьянского союза партии социалистов-революционеров... которые стараются привлечь к себе побольше людей и возбуждают население к беспорядкам“¹⁾. І справді, напруженість селянства що-далі зростає. Селянський рух вже не обмежується нищенням маєтків, розбиранням панського хліба, вимогами про збільшення заробітної платні, всякими петиціями то-що, а скеровується проти суспільно-політичного устрою, проти свавілля й самоправства чиновників і жандармерії. Ще до видання маніфесту 17 жовтня, селяни решуче протестували проти вчинків жандармерії, що намагалась розгонити сходи, де обмірковувались питання про земельні справи. Так, коли в с. Рилівчач Новозибківського повіту з'явився б вересня відділ поліції на чолі з приставом для „расследования“ і арешту керowników такої сходки, то прибуло негайно до 200 ч. селян „которые с появлением на улицу арестованных, последним приказывали неповиноваться требованиям полиции и возвратиться домой“. А коли заарештовані посажені були на вози, то „толпа в азарте, с криком: „не дайте, Бей их, чтобы они не ездили и не воровали наших“—окружила нас—пеше пристав—стацила с повозок арестованных и, видя, что с непомерной силой совладать нельзя“ ним, мовляв, було наказано залишити заарештованих і яко мога скоріше втікати в п. Митьковку²⁾.

Партія анархістів-революціонерів ареною для агітації вибрала Кролевецький повіт.

Вона випустила велику кількість прокламацій. „В начале эти прокламации“,—як пише в своєму рапорті до губернатора кролевецький ісправник,—повідомому не производили на население крестьян и казаков возбуждающего к беспорядкам воздействия“, але пізніше, мовляв, все-ж вплинули. „Нахальство хулиганов... (селян С. Г.) становится чрезвычайно дерзким: являются в усадьбы, самоправно берут, что хотят, приготавлиются поджигать и грабить усадьбы... собираются на лугах и наводят страх на владельцев“³⁾.

Взагалі треба сказати, що соціалістичні гасла з ентузіазмом приймались селянами, особливо ті пункти, де говорилось про землю. Правда, спочатку селянство на Чернігівщині ставилось якось підозріло до політичних агітаторів, особливо в тих випадках, коли вони не являлись їх односельчанами. Але загальне незадоволення в державному масштабі, криза на російсько-японському фронті й невдале закінчення війни, різні страйки на фабриках і заводах з одного боку, а з другого—вплив місцевих передових селян, що повертали із заробітків (із шахт, економій та міст)—все це розвіяло їх недовіря й підозріння до політичних агітаторів, більше того, спричинилось до розвитку революційної рішучости не тільки серед сільсько-господарського пролетаріату й незможників, а й серед біднішого селянства. На Чернігівщині, як ми почасті вже згадували, головну роль в революційних заворушеннях грали селяни, що служили в наймах на Херсонщині, Катеринославщині, в Таврії, а також шахтарі. Це були передові кадри революційних загонів; вони підбадьорювали місцеве населення, вказували шляхи боротьби з поміщиками, фабрикантами

¹⁾ Ibid., л. 5.

²⁾ Архів канц. черніг. губернатора, д. секр. стола 1905 р. „О Шаповале, Латушках и Атрошенках“ л. 8.

³⁾ Архів канц. чернігівск. губернат., д. секретн. стола 1905 р.: „О жителях с. Обтова Удоде, Гарусте и др.“, л.л. 1—2.

й куркулями, а також тримали звязок з політичними організаціями. Взагалі цю категорію селян можна вважати за піонерів селянських рухів. Вони, як і приїзжі оратори, користувались певними симпатіями серед зубожилого й незаможного селянства. До людей, що з'ясовували безправний стан селянства, закликали до боротьби з самодержавієм, поліцією та поміщиками, селяни проймались довір'ям. Щоб послухать такого оратора, селяни приходили іноді за десятки верст. За ілюстрацію до цього можуть служити мітинги, які організували соц. революціонери в с. Локнистім Чернігівського повіту, на котрі, за відомостями жандармерії, збиралось по 500 і більше чоловіка і то не тільки селян с. Локнистого, а й сусідніх с. с. — Гориці, Гусівки, Авдієвки, Горбова, Дурней і м. Березни¹⁾.

Але всі ці селянські розрухи з розбиранням панських маєтків, порубкою лісів, привласненням панського хліба на полях і захватом економічної землі, нарешті оті мітинги й демонстрації, страйки й домагання підвищення заробітної платні аж до осені 1905 р. не мали систематичного характеру, проаналізованого плану. Навпаки, більшість таких заколотів виникала спорадично, в залежності від місцевих економічних взаємовідносин селян з поміщиком чи орендарем. Про це свідчать не тільки не організовані, ні з ким не погоджені виступи окремих сел і часом раптова ліквідація їх в залежності тільки від погодження поміщика на певні вимоги селян, а й той факт, що коли, приміром, ранньою весною селяни північних повітів поголовно рушили на садиби поміщиків, південні повіти залишались пасивними, і навпаки. До того-ж, часто, навіть незаможне селянство розподілялось на два ворожих табори. Все це дуже добре розуміли не тільки місцева влада, жандармерія й поліція, а й поміщики та орендарі. Ось чого й система шпигунства та провокації в часи селянських хвилювань так пишно буяла на Чернігівщині; вона, до речі, в великій мірі допомагала й їх ліквідації.

Але загально-державна економічна криза, що була в значній мірі наслідком невдалої війни, величезні страйки й хвилювання на різних підприємствах, повстання робітників і численні демонстрації в різних містах, широка політична пропаганда й загроза всенароднього вибуху, — все це примусило „самодержавнейшого“ видати 17 жовтня маніфеста про конституцію.

Перші відомості про конституцію в містах Чернігівщини одержані були 18 жовтня. На вулицях зразу-ж появились численні натовпи народу, улаштувались мітинги й маніфестації з червоними прапорами та революційними співами. Звільняли політичних в'язнів і іноді навіть силою. В багатьох містах поліція й жандармерія зникла або притаїлась. Настрій населення був підвищений. Характерно, що сам чернігівський поліцмейстер, який ще де-кілька днів тому тріомфував „победу нас преступними елементами“, катував заарештованих селян, — примушений був „любезно поздравлять со свободой“ учнів та робітничу молодь.

Але для нас інтересно, як же реагували на всі ці події селяни. Треба сказати, що всі відомості й газетні й жандарські свідчать, що перших два-три дні селяни досить стримано-вели себе, не проявляли активності й так би мовити, лише приглядались до всіх несподіваних для них подій.

Такою пасивністю їх скористались поліція й чорна сотня і, при слабо розвиненій класовій свідомості, селяни піддалися на їх провокацію. Приглядаючись до маніфестацій і наслуховавшись політичних промов на мітин-

¹⁾ Архів Ч. Г. Ж. У. д. 1905 р. № 131, л. 26.

гах з закличками скинути царя, розігнати поліцію й жандармерію і взагалі знести капіталістичний лад,—все це селяни зрозуміли і тлумачили по-своєму: „значит царя нет, полиции нет, а потому бей панов и жидов“. Ось висновок, що з одного боку під впливом мітингів, а з другого—провокацій чорної сотні, зробило чимало темних, неосвічених селян, і про який сами-ж вони наївно оповідали на судових слідствах.

І дійсно, політичні маніфестації на Чернігівщині в багатьох містах закінчилися жахливими єврейськими погромами. Цілий ряд міст, як Новгород-Сіверський, Новозибків, Чернігів, Козелець, Клищі й т. и. було погромлено; а в Ніжині дійшло до того, що крім євреїв, селяни побили й студентів місцевого історико-філологічного інституту. Звідділь погром перекинувся в містечка й села. Многотисячні натовпи селян ризикали по містах і містечках, розбивали лавки, забирали різні товари, підпалювали будівлі й наводили паніку на їх власників. Життя, особливо в містечках, в повному значінні слова, завмирало.

Всі ці негативні риси селянських заколотів дали пізніше привід повітовим ісправникам писати по начальству, що „народ, хотя и в безобразной форме, но вполне сознательно выразил свой протест против евреев и демократов, защищая поруганную честь государя императора“¹⁾. Такі форми революційних подій продовжувались на Чернігівщині до кінця жовтня. Зрештою єврейські погроми пішли на зменшення, але селянський запал направився по новому руслу. По Чернігівщині прокотилась ще з небувалою силою нова хвиля селянських заколотів, що вилились в погроми поміщицьких економій, заводів та всяких інших капіталістичних підприємств. Уже 25 жовтня „Черниговские Губернские Ведомости“ писали: „По полученным редакцией сведениям начались аграрные беспорядки в уездах: Черниговском, Нежинском, Суражском, Козелецком, Городнянском, Новозыбковском, Остерском и Сосницком. Антиеврейские беспорядки продолжаются в некоторых деревнях и селах Черниговской губернии. Находящихся в распоряжении местной власти войск недостаточно.“ Короткі й лаконічні відомості чернігівської жандармерії свідчать, що бурхлива хвиля селянських заколотів прокотилась уже не тільки в північних повітах, а і в південних. Почалися масові розбирання панських маєтків і худоби, руйнування й підпалювання будівель, порубка лісів, нищення різних складів, погроми казенних винних лавок. Збитки не піддавались жадному учоту. Про те, якого масового характеру набирив селянський рух, свідчить той факт, що тільки в одному Городнянському пов. за одну ніч перед 27 жовтня було пограбовано й знищено більш 20 економій, складів та контор. Військо, що знаходилося в розпорядженні місцевої влади, не кажучи вже про поліцію й жандармерію, не в силі було боротись з селянським рухом. Народний гнів супроти поміщиків, фабрикантів та комісіонерів вилився в руїну їх маєтків, заводів та різного майна. Охоплене панікою чернігівське дворянство благало допомоги від царського уряду. Найсуворіші какази губернатора вже не впливали на селян. Загрозливі хвилі народньої стихії залишили після себе в панських економіях одну руїну та попіл.

Незаможне селянство глибоко переконане було, що тільки таким способом воно звільниться від поміщицької експлоатації й постійного гніту й цим самим поліпшить свій доробут. Але російський центральний уряд після де-якого вагання почав вживати рішучих заходів до ліквідації селянського руху на Чернігівщині. Спочатку Чернігівська губернія за розпорядженням міністерства внутрішніх справ об'явлена була 29 жовтня

¹⁾ Архів Ч. Г. Ж. У. д. 1905 р. № 20, ч. 2, л. 227.

в „положеннии усиленной охраны“; потім із Київської й Віленської округ введені були військові частини (кавалерія); 31 жовтня губернатор видав відозву до населення з закликком боротись „против организаторов беспорядков и насилій“, а 1 листопаду командировано було по „высочайшему повелению“ з диктаторськими уповноваженнями на місце подій пізнішого московського „усмирителя“ генерал-ад'ютанта Дубасова. Приїхавши до Чернігова і, поклонившись в першу голову „мощам святителя Феодосия“, він зразу ж почав „действовать“, видавши перед цим такоґо наказа: „По высочайшему государя императора повелению на меня возложено водворение в Черниговской губернии нарушенного общественного порядка и спокойствия. Отправляясь ныне к местам происшедших беспорядков, требую от населения этих мест: 1) чтобы с прибытием моим все виновники беспорядков, т. е. подстрекатели, зачинщики, руководители и все участники принесли повинную и возвратили награбленное или похищенное имущество; 2) чтобы все лица, стоящие у власти и все благомыслящие члены населения указывали мне виновников беспорядков и обнаруживали степень их участия в таковых. Объявляю, что виновные, которые не повинятся, равно как и их укрыватели, будут наказаны с неумолимою строгостью“¹⁾.

З якою жорстокістю подавлював селянський рух цей „усмиритель“, трудно навіть уявити. Щоб втихомирити селян-бунтівників, були пущені в хід козацькі нагаї, різки, шомполи й инша холодна зброя. Почалася справжня дика розправа; катували всіх селян поголовно. Наказано було палити хати й винищувати цілі села, аби налякати бунтівників і застерегти від дальших виступів; після жахливої езекуції „злочинців“ прилюдно розстрілювали або вішали. Багато селян тільки від безпосередніх вражінь робились непритомними й божевільними. З'явилась на кон знова поліція й жандармерія; почалися арешти й знущання над селянами. Нечуваний терор і надлюдська жорстокість ввійшли в свої права. Під натиском Дубасова селяни виносили „добровольные“ приговори про висилку „порочных людей“. Особливо лютував генерал Дубасов у Суразькому повіті. Про це згадує в своєму докладі до шефа жандарів навіть ген. Рудов. „В октябре месяце—пише він—в Суражском уезде возникли беспорядки, чинимые крестьянами и выразившиеся в поджогах помещичьих и еврейских усадеб, воровстве, вымогательстве, грабеже, насилиях и разбоях. Со стороны властей принимались все меры к водворению спокойствия и прекращению грабежей и насилій, для чего были вызваны в уезд войска, командирован был вице-губернатор и в заключение все зараженные бунтом местности в Суражском уезде об'езжал командированный по высочайшему повелению ген.-ад'ютант Дубасов, который собирал сходы, раз'яснял крестьянам манифест требовал составления приговоров о высылке порочных людей, увещевал не делать насилій и грабежей, грозил тяжелым наказанием грабителям, обещал сжечь и уничтожить селения, кои будут производить насилія и поджоги“²⁾. Але ні військові карні експедиції зо всіма езекуціями, ні арешти, ні висилки, ні жахливий терор—ніщо не заспокоїло селян. Народня селянська стихія, навіть, самого Дубасова примусила визнати, що одними репресіями не заспокоїти розбурханого селянства. Характерно, що вже в грудні місяці в Ленінграді в розмові з Вітте він заявив, що „лучше всего было бы теперь же отчуждить крестьянам те помещичьи земли, которые они забрали“, а то, мовляв, „посмотрите, крестьяне захватят всю землю, и вы с ними ничего не поделаете“. Отже,

¹⁾ „Черн. Губернск. Ведомости“, 1905 р. 12/XI.

²⁾ Архив Ч. Г. Ж. У. д. 1906 р. № 3 ч. 2, л. 196.

навіть цей тиран побачив реальну загрозу з боку селян і небезпеку для державного ладу, що тільки й тримався на козацьких нагаях та багнетках. Не втихомирив селян він на Чернігівщині, хоч і покладали на нього великі надії як правительству, так і місцева влада та поміщики. „После проезда г.-а. Дубасова—пише його співучасник Рудов—на очень короткое время население Суражского уезда как бы успокоилось, но когда разнеслась весть о назначении Дубасова в Москву, то вновь возникли беспорядки в еще более резкой степени и именно выдвинулись те местности, кои и раньше произвели насилия и которые были посещены Дубасовым“¹⁾. І справді, після від'їзду Дубасова цілий ряд місцевостей, навіть таких, де ще не було селянських заколотів, почали громити панські маєтки, із помсти почалась персональна розправа з поміщиками та жандармерією; в цілому ряду місцевостей селянськими сходами було винесено приговори не тільки не платити податків і окладних зборів, а й забрати із ощадних кас і банків свої внески, бо, мовляв, „правительство собирается захватить все золото и бежать за границу“. В своєму рапорті до губернатора про відмовлення селян платити податки, мглинський земський начальник писав: „почти все общества отказались вносить окладные сборы текущего года, ссылаясь на неурожай, а деньги для платежа приготовлены каждым. На самом же деле урожай этого года хорош и цены на сельскохозяйственные продукты весьма хороши. Меры для взыскания податей, принимаемые сельскими властями—старостами и старшинами, т. е. членами тех же обществ, ни к чему не ведут“²⁾.

Взагалі можна констатувати, що „діяльність“ ген. Дубасова на Чернігівщині, його „заходи“ до „водворения“ порядку в „зараженных бунтом“ місцевостях в значній мірі спричинились до інстинктивного почуття самооборони незаможного селянства, до його самоорганізації для боротьби з своїм класовим ворогом. Правда, значну роль відіграли в справі організації селян і місцеві філії селянського союзу, ідеї котрого так широко спопуляризовані були поміж селянством Чернігівщини.

Особливо після 17 жовтня він був не тільки організанийним, а й ідеологічним центром селянського руху. В цілому ряду повітів члени його повели широку агітацію. Виступаючи на сходах, вони радили селянам—не платити казни жадних податків, закривати винні лавки (монопольки), не виконувати наказів влади, бо вона, мовляв, тільки обдирає казну; рекомендували селянам організувати селянські союзи для боротьби з урядом, не купувати панської землі, через те, що вона все рівно дістанеться селянам.

Великою популярністю користувався на Чернігівщині Покошицький селянський союз (Кролевецького повіту), який об'єднував три повіти (Новгородсіверський, Сосницький і Кролевецький) і провадив широку пропаганду. Кролевецький ісправник в рапорті до ген. Рудова писав про нього, що на чолі його стоять волосні старшини писарі та сільські старости, які, в цілях пропаганди користуються поштовими кінцями, роз'їзжають по селах і читають, маніфест про державну думу „об'ясняют прочитанное по своему, кроме сего Яценко (волосний старшина С. Г.) критикует действия высшей администрации, называя министров казнокрадами, вовлекшими страну ради своих выгод в невыгодную войну, что полиция во главе с губернаторами устроила в России погромы“ а писар Деоненко, мовляв, так і заявив, що „в настоящее время законов нет, нет и су-

1) Архів Ч. Г. Ж. У, № 3, 1906 р. ч. 2, л. 196.

2) Архів секр. стола канц. черн. губернд. д 1905 р. „Об арестованных по Мглинскому уезду“.

дов, полиції не будет“ і що „государя следует изжарить на сковороде за его действия, нам не надо государя“¹⁾).

Свій революційний запал селянський союз на Чернігівщині в достаточній мірі виявив і на ділі. Так, він рішуче настоював, аби всі селяни приймали участь в виборах до державної думи й, коли приміром із с. Ольшаного Сосницького повіту були закликані 18/XII предводителем дворянства до Сосниці ті особи, що мали право приймати участь в виборах до думи, то під впливом селянського союзу сход вирішив: „воспрепятствовать явке этих лиц и завтра же поставит караул“ і натомісць з поміж себе вибрать 30 чоловік. Аналогічний факт організованої класової боротьби під керівництвом союзу був і в с. Покошичах. 25 листопаду селяни одержали звістку, що до села їде карний військовий загін козаків. Вони негайно послали дзвонити в дзвін; до волосного правління зібрались поголовно всі селяни й ухвалили; „в случае прибытия чинов полиции и войск в село, не пускать их на квартиры и не продавать им продовольствия и фуража; а кто осмелится не исполнить этого распоряжения, то постройки того будут уничтожены“²⁾. І треба підкреслити, що такі постанови селянських сходів в більшості зараз же й виконувались. Про це свідчать не тільки відомості селян на судових слідствах, а й листування жандармерії, поліції та земських начальників, що збереглись в архіві кол. ч. губ. жанд. упр. Так, після постанов сходу 27/XI в с. Підліпнім на Конотопщині селяни перестали платити податки і відмовились відбувати військову службу³⁾, в х. Десятуха, с. с. Степках, Медведові й инш. Стародубського пов. 28/XI селяни в великій кількості напали на панські економії, виганяли служачих і худобу, руйнували й палили будівлі, рубали ліс і т. и.⁴⁾; подібне ж явище спостерігалось в багатьох селах (Сита-Буда, Камінка, Пруски, Велика-Топаль, Манюки і т. и) Новоазіківського пов.⁵⁾. Більше того, в багатьох селах селяни для боротьби з поліцією, віськовими експедиціями та поміщиками організовували озброєні спеціальні загони, які до того-ж охороняли села і від несподіваних нападів жандармерії. Так в с. Картушині Стародубського пов. 10/XII, як повідомляє повітовий ісправник, селяни „сговорившись целым обществом с открытым грабежем, выставив от себя охранную вооруженную цепь разбирали хутор Фількіна⁶⁾. Подібні озброєні виступи були й по інших повітах. Так, в м. Семиполках на Остерщині, була погромлена селянами економія Половцевих. Коли військовий загін, який приїхав, щоб покарати „сунтівників“ заарештував деяких селян (7 чол.), „то к зданию (де вони сиділи С. Г.),—як пише в своєму рапорті до губернатора остерський ісправник,—явилась толпа крестьян 1,000 человек с женщинами и детьми... с топорами, кольями и шорными шилами... и требовали освобождения арестованных“, а коли в цім селянам було відмовлено, „то многие из толпы начали ломить окна и двери арестного помещения“⁷⁾.

Ще відважніший виступ був в с. Підліпнім на Конотопщині і вже навіть проти самого ген. Рудова.

Після ліквідації в Конотопі залізничного страйку, що виник був вночі на 8 грудня, організатори його переховувались в селян с. Підліп-

1) Архів Ч. Г. Ж. У. д. 1905 р. № 20, ч. 2, л. л. 265—6.

2) Архів Ч. Г. Ж. У. д. 1905 р. № 20 ч. 2, л. 239.

3) Ibid. л. 210.

4) Ibid. л. 233.

5) Ibid. л. 251—2.

6) Архів Ч. Г. Ж. У. д. 1905 р. № 11, л. 144.

7) Архів секр. стола канцеляр. черн. губ., д. 1905 р. „О вредной деятельности жителей м. Семиполок Геруса, Швачки и др.“, л. л. 1—2.

ного. Коли довідався про це ген. Рудов, то зараз же з загоном козаків направився в село, але селяни зустріли його дуже вороже й не видали нікого. „Настроение крестьян,—каже Рудов,—по отношению ко мне, властям и войскам было крайне враждебно. и только присутствие военной силы сдерживало крестьян. На сходе на все мои убеждения и раз'яснения крестьяне отвечали грубостями, вследствие чего 8 человек отличившихся особым нахальством и дерзостью, были арестованы. Признавая дальнейшие объяснения со сходом излишними, я приказал сходу разойтись, что было им выполнено“ і то лише після того, як він, мовляв, наказав пустити в хід козацькі нагайки¹⁾.

Взагалі треба сказати, що на Чернігівщині з кінцем року селянський рух, не дивлячись на всі заходи до його ліквідації як центрального правительства, так і місцевої влади все поширювався, набирав масового характеру й захоплював нові місцевості. Відомості про нові напади, грабунки, пожежі наводили на поміщиків панічний жах, а чутки про заміри селян—знищити панів і поділити їх землю та инше добро довели їх до нестями, до втрати розуму. Вони остільки розгубилися, що все кидали й бігли в ростіч. А становище було дійсно жахливе: селянський рух хутко охоплював село за селом. Поліція й жандармерія почували повне своє безсилля. Але ще в гіршому стані були земські начальники. Вся пиха й героїзм їх, незвичайна жорстокість в поведженні з селянами, як тільки відходили військові частини, раптово зникали, і тоді селяни почували себе вільними і часом з величезною зненавистю й іронією глузували з них. Так в х. Озерщина, Городнянського повіту селяни, озброївшись, оточили маєток земського начальника М. В. Калиновського, запалили зо всіх боків будинок, в якому він сховався, і кричали: „Михаил Викторович, виходи помагать!“ грабуючи тим часом його майно²⁾.

Але такі методи терористичної боротьби з поміщиками та місцевою владою, пропаганда соціалістичних та революційних ідей у селянських масах і організація цих мас, систематичне збільшення з боку селян революційних виступів, перехід незаможного темного селянства від соціальної летаргії й пасивності до революційно-активної боротьби за поліпшення свого економічного і правового стану,—все це, розуміється, дуже турбувало не тільки місцеву владу, а й центральне правительство. Більше всього царський уряд боявся, щоб із Чернігівщини селянський рух не перекинувся до центральних губернь Росії. Через це як тільки було придушено московське повстання робітників, царський уряд негайно взявся за ліквідацію селянських заколотів і на Чернігівщині. Вже 19 грудня начальник департаменту поліції ген. Пантелеев телеграфував до чернігівського губернатора: „на основании полученной мною сего числа телеграммы от военного министра, прошу ваше превосходительство немедленно сообщить всем начальникам отдельных частей войск, расположенных во вверенной вам губернии, что на выстрелы в войска, обязаны отвечать выстрелами же и сокрушать малейшее поползновение военного сопротивления“³⁾. В свою чергу губернатор наказав ген. Рудову виїхати в Новозибківський повіт, де аграрний рух і напади селян на поміщицькі економії дійсно дійшли до апогея. 24 грудня повітовий ісправник писав: „положение дел в уезде ухудшается... В селе Каташине крестьяне составили приговор не подчиняться властям, не платит налогов. В Хотеевке занявшейся гребжами ближайших помещиков образовалась большая

1) Архів Ч. Г. Ж. У. д. 1905 р. № 16, л. л. 54—5.

2) Архів Ч. Г. Ж. У. д. 1905 р. № 20, ч. 2, л. 117.

3) Архів Ч. Г. Ж. У. д. 1905 р. № 16.

банда, открыто оказывающая сопротивление“; і коли, мовляв із села Семеновки приїхали козаки, щоб заарештувати „бунтівників“, то тільки через те, що втікли „избегли опасности: все село поднялось на них“¹⁾. Благаючи допомоги, він зазначає, що в такому-ж стані перебуває цілий ряд сіл (Білий-Колодязь, Маняки, Стара-Буда, Каташин, Чехлов, Олімпієво і т. и.), навіть сам Новозибків знаходиться „в сильном напряжении, ожидает нападения крестьян“. Що-ж до м. Семеновки того-ж повіту, то тут просто утворилась якась ні від кого незалежна, на чолі з соціал-демократами, республіка. Селянські сходи, многотисячні мітинги тут відбувались майже що-дня. Повітовий ісправник скаржився губернаторові, що після всіх промов на таких мітингах многотисячний натовп селян завжди кричав: „согласны, согласны“²⁾.

Сусідній повіт—Суразький також, майже, весь палахкотів повстанням, причому боротьба тут набрала ще більш жорстокого характеру. Сутички з поліцією тут уже не обмежувались окремими інцидентами, а обертались в справжню війну. Так, коли в м. Погорільці приїхав великий загін кавалерії на чолі з приставом з метою заарештувати агітаторів, то селяни йому заявили, що „приставу с драгунами отсюда не придется уехать“ і коли все-ж він спробував заарештувати одного із селян і посадити в місцевій економії, то зараз-же, як пише 27/XII в своєму рапорті сосницький ісправник—„раздался набат на колокольнях в м. Погорельцах и д. Лосевке. Стал слышен крик толпы, приближавшейся к экономии; солдатам приставом было сказано седлать лошадей и быть готовым для того, чтобы дать отпор нападавшей толпе и не допустить ее к разгрому экономии. Но когда солдаты оседлали лошадей, то экономия была окружена с трех сторон собравшейся толпой до 3000 человек и оставался один лишь выход в лес.“ Далі оповідається, як пристав намагався „отстранить“ селянські натовпи від економії, але кожний раз він був „обстрелян мятежниками“. Зрештою всі економічні будівлі були підпалені, майно розібрано навіть казенні речі та листування місцевого урядника згоріли. „Видя, что все постройки об'яты пламенем и спасти их не представлялось возможности и приставу с драгунами угрожала опасность погибнуть в огне, последний вынужден был с солдатами отступить, причем около шести раз прорывалася сквозь толпу, отступая“. Додавши ще де-кілька „героїчних“ вчинків як своїх такі пристава під час придушення селянського руху в інших селах, він закінчує: „донося о вышеизложенном, докладываю вашему превосходительству, что зверства крестьян м. Погорелец, с. Тополевки, д. Лосевки, Орликовки и с. Жадова не поддаются никакому описанию; по показанию некоторых очевидцев все крестьяне имели при себе топоры, ружья и другие приспособления, быстро нападали на экономии и при помощи каких-то горючих веществ сожгли до тла“³⁾.

Всі ці окремі інциденти на соціально-економічній тлі, розуміється, являються лише окремими епізодами, більше того, бризками із бурхливого моря селянського шумовання, що залило собою всю Чернігівщину. В кінці року селянський рух дійшов до найвищого напруження. Полум'я, революції палахкотіло виключно у всіх повітах. Старі феодально-капіталістичні форми економічного життя були в корні порушені. Соціальна атмосфера була напружена до тахітіма. Незамомне й спролетаризоване селянство своєю одвічною мрією про знищення пана й поділ його землі та

1) Архів Ч. Г. Ж. У. д. 1905 р. № 16, л. л. 69—70.

2) Архів секр. стола канц. черн. губ. д. 1905 р. № 217, л. 14.

3) Архів секр. стола канц. черн. губерні. д. 1905 р. „О разгроме экономий в с. с. Погорельцы и Тополевке“. л. л. 35—39.

іншого добра почало здійснювати, а протест проти несправедливості й соціальної нерівності виявляти часом в дуже загострених формах. На місцях запанувала повна анархія. Місцева влада була в розпачі; боротись із стихійністю селянського руху вона вже не мала змоги. Поміщики скаржились на губернатора й ген. Рудова за їх „нерешительность“, вимагали від уряду: „проявить законные действия к подавлению восстания мятежной банды и к арестованию виновных для обеспечения вознаграждения убытков“. Міністерство внутрішніх справ засипало губернатора телеграмами й циркулярними розпорядженнями, в яких наказувало „принять самые суровые меры для подавления бунта... беспощадно силою оружия истреблять бунтовщиков. При малейшем неповиновении и сопротивлении или отказе выдать грабителей, с которыми поступить как с мятежниками, взятыми с оружием в руках; в крайних случаях уничтожить деревни, другого исхода для подавления бунта нет“. В свою чергу губернатор подаючи ці накази місцевим начальникам поліції „к точному и неременному исполнению“ попереджував, що за „слабые и нерешительные действия в такого рода делах виновные будут устраняемы от должности“¹⁾.

Але всі ці циркуляри вищих урядових сфер в 1905 р. були лише безнадійним белькотанням, яке вже нікого не страшило, а суворі накази губернатора являлись тільки опудалом, з котрим ніхто не рахувався. Розв'язання складної соціально-економічної проблеми й зокрема аграрного питання в 1905 р. на Чернігівщині вилилось в масову, стихійну руїну економічного життя. В великих розмірах селянство винищувало не тільки продукцію, а й засоби виробництва. Ще в лютому місяці, на початку селянських заколотів селянство, руйнуючи цукроварні, заявляло: „нам завод не нужен, мы сахару варить не умеем, нам земля нужна, на весну гречику тут будем сеять“²⁾. І з розвитком селянських рухів така руїницька робота також поширювалась, проте обвинувачувати забите, затуркане й неосвічене селянство було б нераціонально. Слабо, або й зовсім не розбираючись в політичних питаннях, селянство в умовах буржуазного ладу все-ж відчувало тісний зв'язок капіталістичної продукції з політичною системою. А тому виступаючи проти політичної системи, проти поміщика й капіталіста, воно боролось і проти їх, так-би мовити, економічного фетишизму—проти засобів виробництва, руйнуючи фабрики й заводи—ці підстави капіталістичної продукції й постійної експлоатації й визиску праці селян. Фабрики й заводи завжди викликали в уяві селянина правдиве обурення, огиду й зненависть до поміщика, тяжку працю й напів-голодне животіння. Ось чим можна пояснити ту, на перший погляд, ніби то нічим не виправдану, руїницьку роботу, що виникла в наслідок інтенсивного стихійного селянського руху в 1905 р.

Закінчуючи цей короткий огляд селянських заворушень в 1905 році мусимо зазначити, що процес соціальної боротьби продовжувався на Чернігівщині ще й цілий 1906 р. і тільки в 1907 році запанувала офіційна урядова дворянсько-капіталістична згряя, затопивши в крові найкращі селянські сили; тільки подолавши революцію й повісивши на багнеті всі селянські жадання землі і волі,—вона святкувала свою перемогу.

1) Архів Ч. Г. Ж. У. д. 1905 р. № 16, л. 18.

2) Київськ. архів. „Дело о погроме Михайловского хут.“ 1905 р. т. 8 (цитату взято із вироку суду).

Три відозви 1905 року Р. С. Д. Р. П. на Україні.

(До методів дослідження відозовного матеріалу).

Перша відозва правобережної громади української соціал-демократичної Спілки (філії соціал-демократичної партії Росії) має назву „Лист до Семинаристів-Українців“. В цьому листі „Спілка“ закликає семинаристів боротися за політичну волю й економічне визволення головним чином селянства в лавах Р. С. Д. Р. П., представниці робітництва, найбільше поневоленого суспільства в Росії. З'ясовується тут же програм-мінімум Р. С. Д. Р. П. та програм спеціально роботи серед селянства „Спілки“. Відозва складена доброю українською мовою, видрукувана петитом на тонкому папері розміром 26×13 см. Дата друку „Март 1905 р.“ Підпис „Редакція органу Української Соціал-Демократичної Спілки „Правда“. Печатка має напис навколо „Правобережна Громада Української Соціал-Демократичної Спілки“, а в середині великі літери „С. Д. Р. П. Р.“ Над заголовком відозви напис „Соціал-Демократична Робітнича Партія Росії“. Відозва випущена з приводу повстання 9 січня й семинаристам вказується на приклад Гапона, як політичного борця.

Друга відозва київського комітету Р. С. Д. Р. П. має заголовок „Ко всьмъ рабочимъ города Кіева“. В цій відозві робітництву з'ясовується значіння дня 1-го травня, як міжнароднього робітничого свята спеціально, і як свята російського робітництва в політичних умовах 1905. р.: імперіалістичної війни, економічної кризи, звязаної з війною, поневоленням політичним і економічним робітництва. Далі закликається робітників до боротьби за економічні вимоги (8-годинний день, „свобода забастовокъ“, „свобода союзовъ, собраний, сходокъ, печати“, припинення війни). Не просити повинні робітники, як було 9-го січня, й не покладати надії на добру волю уряду, а домагатися силою своїх прав. Для забезпечення досягнених прав вкінці закликається робітництво боротися за „учредительное собрание“ разом з іншими політично-економічними вимогами. Відозва кінчається закликком „Къ борьбѣ же, товарищи! Къ борьбѣ за наши права, за нашу жизнь и за нашу свободу! Да здравствуетъ Россійская Соціалъ-Демократическая Рабочая Партія!

Да здравствуетъ Учредительное Собрание Народныхъ выборныхъ!

Да здравствуетъ 8-часовой рабочей день!

Долой самодержавіе!

Долой войну!“

Підпис: „Київскій Комитетъ Россійской Соціалъ-Демократической Рабочей Партія“.

„Тип. Кіевского Комитета“. Визначення числа примірників — стерте. Дата „Апрѣль 1905 годъ“.

Відозва складена літературною російською мовою, друкowana корпусом в два стовбці на аркуші розміром 34×21½ см., має напис „Россійская Соціалъ-Демократическая Рабочая Партія“, „Пролетаріи всѣхъ странъ, соединяйтесь“ і печатку з написом навколо: „Россійской Соціалъ-Демократич. Рабоч. Парт.“ і в середині „Київскій Комитетъ“.

Третя відозва заводської районної організації при київському комітеті Рос. Соц.-Дем. Роб. Партії. Теж першотравнева. У відозві з'ясується економічне й політичне становище робітника та всієї класи робітничої, домагання соціал-демократичної партії, соціалістичний лад, політичний гніт російського самодержавства, репресії, 9 січня, скількість політичних домагань у робітництві, інтелігенції, навіть „любезнихъ сердцу самодержаві: фабрикантовъ, заводчиковъ, дворянъ“. Вкінці закликаються робітники до боротьби за політичні права (Народное представительство) і святкування 1-го травня. Підпис: „Заводская Районная Организация при Киевскомъ Комитетѣ Рос. Соц.-Дем. Раб. Партіи“. Дата „Г. Київъ 21 апрѣля 1905 года“. Напис: „Россійская Соціалъ-Демократическая Рабочая Партія“, „Пролетаріи всѣхъ странъ, соединяйтесь“.

Відозва складена трохи вульгаризованою „під народню“ російською мовою й відтиснена на гектографі досить нечітко на аркуші розміром 35×22 см.

Всі ці три відозви дають матеріал для приблизного уявлення про агітаційні напрями й сили Р. С. Д. Р. П. у 1905 р. Перша має відношення до агітації серед селян і селянської інтелігенції, важні кадри якої складало духовенство і його синки-семинаристи. Пробити цю нерушиму стіну й має завдання лист „до Семинаристів-Українців“. Що ця стіна дійсно була зрушена після 1905 року мається досить вказівок. З усього видно, що й відозва вищенаведена складена особою, що добре знала семинарське життя, вийшла з семинарських кол, скоріше всього студентом, бувшим семинаристом. Особа ця стояла в курсі тодішнього політично-газетярського життя, як це засвідчує згадка про органи „рептільної преси“.

Отже оскільки Р. С. Д. Р. П. на Україні в 1905 р. була повернута фронтом на село, вона знаходила відповідні агітаційно-організаційні сили серед революціонізованих синів зросійщеного попівства, оскільки вона була повернута на партійно-організоване робітництво, знаходила сили серед загально російсько-шаблонного типу керівника міського інтелігента-партійця, оскільки ж вона буда повернута до міського пролетаріату, відповідних тубільних сил не доставало й використовувався розрахований на великоросійське робітництво агітаційний елемент.

З боку технічно-друкарського перша відозва найкраща і чи не вказує це, що й матеріально агітаційно-організаційна робота Р. С. Д. Р. П., розрахована на селянство українське, була забезпечена найбільше?

Друга відозва менше оригінальна й відзначається декларативністю, резолютивністю. Складав її якийсь партійний керівник, що вєсь загруз у добираних резолюцій, декларацій, логічно сконструйованих, розмірених, умовних, сухих, формулових. Розрахована ця відозва на робітництво, але не на низи його, а більш організовані, начитані верхи; лише декларативністю, а не змістом, цієї відозви можна виправдати зворот „ко всѣмъ рабочимъ“ заголовку її.

Третя відозва написана для робітничої маси. Автор її проте не робітник, а інтелігент, хоч і вмілий та „практикований“ агітатор, мітинговий промовець, який добре знає робітниче життя, його буденні, звичайні болячки. В мові відозви багато „великорусизмів“, і в протилежність першій і другій відозвам третю можна вважати не українським чи російським мзвою твором, а великоросійським. Але здається складав її не Великорос, а на великоруських брошурах „напрактикований южанин“. У всякому разі „великорусизм“ цієї відозви, призначеної для робітництва м. Києва, все-ж хоч і зросійщеного, але українського в основі, незрозумілий і свідчить про малу практичність київських низових Р. С. Д. агітаторів у 1905 р.

З жовтневих днів у Київі.

У Всеукраїнському Історичному Музеєві імені Т. Шевченка переходиться такого змісту цікава доповідь до музею „Кієвскаго Отдѣла Союзу Русскаго Народа. Кієвъ, Александровская ул. дом № 63, кв. 2“:

„Марта 6 дня, 1908 г. Въ Городской художественно-промышленный и научный Музей. При семъ препровождается фотографическій снимокъ, приобрѣтенный Союзомъ, изображающій революціонное шествіе 18 октября 1905 г. въ г. Кієвѣ. Кієвскій Союзъ Русскаго Народа просить принять таковой и помѣститъ въ одномъ изъ отдѣловъ музея, какъ историческій фактъ о Кієвской Революціи и главных ея руководителей. Предсѣдатель Ф. Постный. За Секретаря Л. Скибинъ“.

Зазначений фотографічний знімок, розміром 16×23 снт., має такий фотографований підпис: „День 18-го Октября 1905 г., когда шайка изверговъ подъ предсѣдательствомъ Шлихтера и Шефтеля громила въ г. Кієвѣ Думское зданіе и рвала Царскіе Портреты“.

На зворотньому боці цієї фотографії наклеєно чверть аркуша паперу, на якому надруковано:

„Краткая замѣтка къ прилагаемой карточкѣ о погромѣ евреями и жидовствующими христіанами Думскаго зала. Самый разгаръ революціоннаго движенія въ г. Кієвѣ происходилъ въ Октябрѣ 1905 г. Большія обиды терпѣли Кієвляне отъ бунтовщиковъ. По улицамъ приостановлено было движеніе, страхъ обуялъ всѣми мирными гражданами, вагоны трам-

вая силою задерживались, по нимъ стрѣляли, бросали подъ колеса петарды, били стекла, ломали провода и по шеямъ выталкивали изъ вагонівъ кондукторівъ, магазини, ресторани и прочія заведенія закривались, однимъ словомъ жизнедѣятельность прекращалась.

„Предъ тѣмъ, во время думскихъ засѣданій, неоднократно посѣщала Думскіе хоры толпа мятежниковъ, производя безпорядки, останавливавшіе засѣданія. Городской голова Проценко получалъ оскорбленія отъ мальчугановъ и еврейскихъ дѣвокъ, при звукахъ восторга революціонерівъ изъ г. г. гласныхъ. На послѣднемъ думскомъ засѣданіи, предъ выѣздомъ Проценко за границу, мятежная публика вела себя на хорахъ безобразно; при чемъ выяснилось, что революціонеры собирались устроить въ Думскомъ залѣ митингъ. Голова приказалъ закрыть ходъ на хоры и позаботился объ охранѣ городского зданія какъ внутри, так и съ улицы, а затѣмъ выѣхалъ за границу.

„На второй день военная охрана, безъ всякаго основанія была снята, а затѣмъ около 12 часовъ дня вошла въ городской домъ революціонная шайка, во главѣ съ гласнымъ Думы Шефтелемъ. Шефтель настоялъ, чтобы и. о. Головы Плаховъ пустилъ революціонерівъ въ Думскій залъ, гдѣ они были встрѣченны Плаховымъ и членомъ Управы Розовымъ¹⁾. Здѣсь произошли неслыханныя безобразія. Буйная толпа въ шапкахъ на головахъ и съ палками въ рукахъ заполнили весь залъ. Шефтель единогласно былъ объявленъ предсѣдателемъ революціонной сходки. Плаховъ оставилъ залъ, не принявъ мѣръ разогнать толпу.

„Затѣмъ произносились возмутительныя рѣчи и ругань правительства, а въ заключеніе послѣдовалъ полный разгромъ Думскаго Зала, уничтоженіе царскихъ портретовъ, пальба революціонерівъ изъ думскаго помѣщенія въ войска, взаимная аттака со стороны солдатъ и масса убитыхъ и искалѣченныхъ невинныхъ гражданъ г. Києва.

„Вотъ какіе были отцы города, снова попавшіе в теперешнюю Кіевскую Думу“.

Як бачить читач, по цьому документу виходить ніби так, що не прихильники конституційного маніфесту, які радісно вітали зародження нового життя, були забиті, погромлені організованими урядом бандами, а останні постраждали від так званих революціонерів.

Але освітлення це остільки яскраве и таке природне „Союзу русского Народа“, що не вимагає ніяких коментарів, або спростовань і нехай воно назавше зістанеться „историческимъ документомъ“ для характеристики царського уряду, який засновував ріжні „Союзы Русского Народа“ „Двухглавые Орлы“ та інші погромні організації, аби закріпити свій, уже захитаний стан.

Отже я, подаючи до відома цей історичний документ, дозволю собі ще коротенько доповнити його тим, як саме кійвська міська дума реагувала на події, що відбулися в Києві після жовтневого маніфесту, а також деякими особистими своїми згадками.

Мітинг у думі, що з великим захопленням, проходив під прапором найкращого громадського почуття, в якому, зі слів в думському засіданні гласного В. Солухи, брала участь „приличная интеллигентная молодежь“ і склад якого був „⁸/₁₀ не евреев“, як казав про це заступник голови Плахов, був розігнаний пострілами з рушниць з багатьома забитими та пораненими.

Думський будинок стояв без вікон і засідання думи не могли там

¹⁾ А. В. Розовъ, професор, духовної академії, чоловік певного прогресивного напрямку.

відбуватись, через те були перенесені до міського театру, де в фойє, за-сідання і відбувались.

20 Жовтня, коли ще йшли погроми та убивства, ніби сміючись над маніфестом, яким були оповіщені так довго бажані різні свободи, по ви-мозі чорносотенних гласних, засідання відбулось при зачинених дверях. На ньому було прочитано маніфеста, правила молебень, та був прийня-тий і одісланий „всеподданнейший адрес“ з приводу видання маніфесту.

21 Жовтня, коли, по розпорядженню організаторів погрому, він був припинений—по Києву одверто ходили чутки, що погроми дозволено робити тільки три дні—засідання відбулось уже при одчинених дверях. Головним питанням цього засідання, поставленим в оповістку дня з пропозиції чорносотенних гласних, було вислов подяки війську за „образ-цовый порядок“ в місті та „понесенные труды“ в ті страшні три дні.

Даремно було прогресивним гласним доводити, що такої подяки ні в яким разі не можна висловлювати, бо як казав Є. Трубецькой: „Нужно успокоить население, оно взволновано. Можно-ли благодарить войско, раз оно ничего не сделало? Если вы выразите благодарность войскамъ, то санкционируете бездействие, бросаете бомбу в общество“¹⁾. Гласні Кржи-шковський та Хлебников, не криючись, одверто говорили, що „войска положительно бездействовали“

Але ні до чого були вказівки такого змісту.

З 51 присутніх гласних 31 висловилося подякувати війську за ті, скажемо, злочинства, які під доглядом того-ж війська були вчинені орга-нізованими адміністрацією бандами з переодягнених городовиків, жанда-рив та різних хуліганів. Прогресивні гласні оставались безсилями.

Між тим саме існування в думі прогресивного елементу дуже хвилю-ало чорну сотню не тільки в час погромів, а взагалі, бо присутність того елементу завше нагадувала про вимоги иншого громадського життя, такого тій сотні ненависного.

Отже цілком зрозуміло, що навіть через два роки після тих подій „Союз Русского Народа“ знову згадує революціонерів гласних, кажучи: „вот какие были отцы города, снова попавшие в теперешнюю городскую думу“.

Тут до речі треба згадати, що, дійсно, громадське життя за часу революції 1905 р. остільки посунулось вперед, що вибори до міської думи, які відбулись на самому початку 1906 р., з організацією так званої ново-думської групи, прсходили під прапором нових лозунгів і на нових та инших, як це робилось раніш, умовах. На передвиборчих зібраннях старо-думці не инакше вели агітацію проти новодумців, як проти революціоне-рів, що погромили думську залю, рвали царські портрети та инше.

Не дивлячись одначе на такі залякування і на відкриту піддержку стародумців адміністрацією, включно до скасування губернатором не ба-жаних по наслідках виборів, по деяких районах, особливо-ж по Лук'я-нівському, обирались тільки прогресивні кандидати, а в результаті склад прогресивних гласних,—висловлююьсь загально, тоб-то не поділяючи на окремі групи—в київській думі, дійсно значно побільшав, починаючи з 1906 року.

Так, на перекір бажанням заходам різних чорних сотень та їхніх керівників з державних кол, ішов поміж громадянством революційний рух, дійшовши до лютого 1917 року і, звичайно, ніяким сотням не було під силу зупинити натуральний хід історії, що був наслідком соціального, національного та економічного безладдя.

1) Цитую за „Кіевск. Слов.“

Тепер ще скільки слів до особистих спогадів. В день одержання в Києві маніфесту, тоб-то 18-го жовтня, найбільш інтернаціональна маніфестація провадилась з самого ранку біля університету, де зібралось дуже багато всякого стану людей: поперед усього в великому числі студентство, далі робітництво та інтелігенція, як жінки, так і чоловіки, були старі й молоді. Навіть військовий роз'їзд був охоплений загальним підвищеним настроєм, маніфестантів не розгонив, а з цікавістю вислухував промови і з запалом вітав маніфеста, коли було його прочитано. Від університету маніфестація підійшла до думи. Тут, з думського балкону було чути одна з одною гарячі, палкі промови. Але це тяглося не довго. Біля чотирьох годин почулись постріли з боку кінного роз'їзду, що стояв біля кондиторської Семадені; зробилось щось страшне, жахливе, переказувати переполох нема ніякої можливости... кожен тікав, куди хто міг. Досить тільки згадати, що мітинг, який почався таким радісним, прекрасним настроєм, скінчився багатьма забитими, та пораненими.

На другий день, тоб-то 19-го жовтня, проходячи по Львівській вулиці, я побачив натовп людей біля будинку № 55. Підійшовши до нього, я угледів забитого, просто одягненого чоловіка, як потім виявилось—двірника того будинку. Присутні стали переказувати мені, що погромщики, яких було зовсім не багато і які йшли від Сінної площі, розбиваючи по дорозі єврейські крамниці, підійшли до будинку № 55, намагаючись і тут зробити погром. Але вийшов двірник і сказав, що всі мешканці Євреї виїхали і в будинкові їх зараз немає. Один із погромщиків крикнув, що двірник, мовляв, підкуплений, а другий, вихопивши схованого ножа, всадив його двірникові в груди, після чого хулігани зараз розбіглись, і їх ніхто не наслідився задержати.

Між присутніми почувалось велике обурення... Я пішов собі далі, міркуючи про „русскую свободу“. І тепер по багатьох роках, згадуючи ті грікі міркування, з великим задоволенням можеш констатувати, що „свобода“ прийшла не в 1905 р., а дванадцять років після того волею трудового населення бувшої російської держави.

Объявленіе

мастеровымъ и рабочимъ Александровскихъ
и Екатерининскихъ мастерскихъ и служа-
щихъ ст. „Александровскъ“ К.-Х.-С. и Екате-
рининской желѣзныхъ дорогъ.

Въ виду объявленія города Александровска
и вокзаловъ на военномъ положеніи, предлагаю
всѣмъ немедленно доставить во ввѣренную мнѣ
канцелярію имѣющееся оружіе всякаго наиме-
нованія, какъ-то: бомбы, револьверы, пики,
ружья, ножи и т. д.

Въ случаѣ неисполненія сего виновные бу-
дутъ подвергнуты наказанію по законамъ воен-
наго времени.

Начальникъ Мелитопольскаго Отдѣленія
Харьковскаго Жандармскаго Полицей-
скаго Управления желѣзныхъ дорогъ,

Ротмистръ БИРШЕРТЬ.

ОБЪЯВЛЕНІЕ.

Въ г. Александровскѣ появилось дерзкое возваніе, анархистовъ подъ заглавіемъ „Манифестъ“. Въ этомъ такъ называемомъ манифестѣ скопище злонамѣренныхъ лицъ нагло требуетъ сверженія правительства, призываетъ народъ къ мятежу, требуетъ бойкотировать правительство неплатежемъ денегъ въ казну, стремится въ конецъ подорвать его финансы съ цѣлью подорвать къ правительству довѣріе народа и вызвать всеобщую рѣзню, чтобы воспользоваться общимъ замѣшательствомъ и учредить вмѣсто законнаго Царскаго правительства во главѣ съ Государемъ рабочую республику.

Каждому изъ васъ гражданъ, вѣрноподанныхъ своего Государя извѣстно, что подъ манифестомъ народъ нашъ привыкъ подразумѣвать выраженіе священной воли ЕГО ВЕЛИЧЕСТВА, нашего природнаго Государя, и вдругъ такое святотатственное оскорбленіе! Манифестъ издаетъ какое-то никѣмъ не уполномоченное скопище анархистовъ какъ видно по печати, громко именующее себя Россійской социалдемократической партіей! До чего же мы дожили, граждане за 1000 лѣтъ своей исторіи? Неужели же эти столѣтія мы граждане работали надъ созданіемъ и культурой нашего государства для того, чтобы въ концѣ концовъ имѣть надъ собою какое то самозванное правительство, состоящее изъ полуграмотныхъ отбросовъ общества, нагло попирающихъ всякій законъ и порядокъ и стремящихся къ грабежамъ и разбоямъ? Что же другое какъ не грабежи и разбои подразумѣваются въ этомъ отвратительномъ возваніи? Къ кому оно обращено! Думаете, къ гражданамъ т. е. крестьянамъ, дворянамъ, мѣщанамъ, торговцамъ, чиновникамъ и прочимъ трудящимся классамъ! Нѣтъ во главѣ этого отвратительнаго призыва къ мятежу стоитъ такое предисловіе „пролетаріи, всѣхъ странъ соединяйтесь! Кто же это такіе пролетаріи? В переводѣ съ иностраннаго, по нашему—босяки. Слѣдовательно—призывъ къ пролетаріямъ—это призывъ къ босякамъ, людямъ, для которыхъ нѣтъ ничего святого, людямъ, которые ничего не хотятъ дѣлать, а жить на счетъ мирныхъ труженниковъ. Имъ терять нечего. На желѣзныхъ дорогахъ у насъ теперь въ г. Александровскѣ скопище негодяевъ, сбивая съ толку и терроризируя людей благомыслящихъ и труженниковъ, фактически завладѣло этимъ нервомъ государственной жизни, прекратило движеніе и подняло знамя мятежа. Скопище это совершенно игнорировало интересы многомилліоннаго народа, заботясь только о своихъ босякахъ и прочихъ отбросахъ, живущихъ какъ разбойники на большихъ дорогахъ! Не заплотишь этому разбойнику босяку и никуда не поѣдешь! Чего же можно ждать отъ этой шайки рыцарей большой дороги, ослѣпленной своимъ мнимымъ величіемъ? Намбренія ея ясны. Мятежь, кровь, анархія—это главные задачи ея!

По мнѣнію этой шайки нашего государства уже не существуетъ! Но горько они въ своемъ ослѣпленіи ошибаются! Вѣдь кромѣ босяковъ и разбойниковъ въ Россійскомъ государствѣ существуетъ еще многомилліонное населеніе, ничего общаго съ разбойниками не имѣющее, существуетъ еще и власть, существуютъ вѣрныя войска!—*Приглашаю всѣхъ гражданъ къ сплоченію, прошу не придавать значенія подобнаго рода манифестамъ и преувеличеннымъ слухамъ, распространяемымъ въ населеніи этимъ презреннымъ скопищемъ.*—Предупреждаю, благомыслящихъ рабочихъ, труженниковъ, приставшихъ къ скопищу по легкомыслию или подъ вліяніемъ страха, пока не поздно, оставить несбыточные затѣи и вернуться къ мирнымъ занятіямъ, а бунтовщиковъ немедленно положить оружіе, такъ какъ всякое малѣйшее сопротивленіе закономъ установленнымъ властямъ и войскамъ будетъ безъ всякой пощады подавляемо военной силой.

Александровскій Уѣздный Исправникъ Вибульскій 1).

1) Дві відозви, що оце їх вміщаємо, являються цікавими пам'ятниками контр-революційної боротьби 1905 р. на Катеринославщині. Першу відозву даємо ми зфотографовану в трохи зменшеному форматі проти оригіналу, другу тільки передруковуємо.

Грудневий політичний залізно-дорожній страйк у Конотопі 1905 року.

(За неопублікованими архівними даними бувш. чернігівського губ. жандарського управління).

Тисяча дев'ястот п'ятий рік — рік першої Російської Револуції, що розпочалася кривавим недільним днем 9 січня (го ст. ст.) того-ж-таки 1905 року.

Студювання «броження умов» за цей рік дає величезний історичний інтерес, бо тільки знаючи, як виявлялося в житті незадоволення населення царсько-дворянським самодержавним режимом, яких при цьому форм набирало це незадоволення, чому ці форми були такими, а не іншими і т. д., і т. д., — тільки знаючи все це, можна мати вичерпуючу картину ходу й наслідків нашої першої Револуції... А мати таку „картину“ конче необхідно, бо тільки знаючи з усіх боків своє минуле, можна вірно зрозуміти сучасне й намітити стежки в майбутнє...

Конотоп, з його величезними залізно-дорожніми майстернями, де нараховувалось до чотирьох тисяч робітників, був того часу найсерйознішим у революційному розумінні пунктом тодішньої Чернігівської губ.

Ось як, за архівним матеріалом черн. губ. жанд. упр., малюється нам рух серед робітників конотопських з.-д. майстерень у 1905 році.

Начальник конотопського відділу жандарсько-поліцейськ. залізно-дорожнього управління, папером од 13-го січня 1905 р., доніс, що робітничі страйки, котрі відбувалися в той час у Росії, відбиваються на місцевих з.-д. майстернях, і що необхідно прислати війська, хоч-би на охорону з.-д. станції Конотоп, бо, „по агентурним сведениям“, дуже можливо, що виникнуть робітничі заколоти в Конотопських з.-д. майстернях, бо робітники тут цікавляться страйками, що відбувалися в Петербурзі (тепер Ленінграді) та в Москві, і серед них „замечается сильное брожение“.

Як це завше бувало і в інших випадках, так і в цьому знайшлися донощики-доброзильці. Таким був начальник конотопських з.-д. майстерень Янушевський.

Того-ж-таки 13-го січня 1905 року, в приватньому листі на ім'я начальника чернігівського губ. жанд. упр. Рудова (з таким зворушливим звертанням-„глубоко-уважаемый Николай Петрович“ (так звали Рудова), Янушевський пише:

„В виду переживаемого Россией тяжелого времени и небывало-больших стачек и бунтов, приходится быть особенно осторожным и наблюдательным за поведением разных лиц. Почему, ввиду возможности возникновения беспорядков и у нас по общему течению, т. е. особо-усиленной деятельности людей неблагонадежных, считаю нужным сообщить Вам свои наблюдения в надежде (який подлий тон. Титулований донощик тільки „надеется“, що жандарі вживуть заходів згідно його доповіді... О. Д.), что Вы не откажете в Вашем содействии и распоряжении, по возможности, теперь же ограничить, если нельзя совершенно прекратить, вредное влияние

уволенных в разное время из мастерских нижеследующих, неблагонадежных лиц, проживающих в Конотопе, хотя без дела, но, видно, получающих откуда-то пособия“. Далі в листі названо було десять прізвищ із такими коментаріями: „при чем главные деятели: Бунчуков, Алферов, Коровников и три брата Смолевики, особенно Яков и Иван; остальные (четыре) постоянно при них. Если храни бог,—пише далі донощик,—будут беспорядки, то обязаны будем главным образом, Бунчукову, Черневичу и Алферову, они вечно спнут. Надеюсь, что Вы не откажете в распоряжениях, прошу принять и т. д.“

На жаль, у „деле“ немає папірців що до цих „распоряжений“—але, цілком зрозуміло, немає сумніву, що всі десять персон, на яких було зроблено Янушевським доноса, так чи инакше, були звичайно „обезврежені“...

На підставі матеріялу із жандарських „дел“, хід „брожения“, серед залізничних робітників та службовців був таким:

31-го січня 1905 року, о 12 годині дня службовці управління московсько-київо-воронізької залізниці, що було в місті Курську, подали вимогу про поліпшення умов життя, призначивши на відповідь термін в 48 годин з попередженням, що коли їм відмовлять, то почнеться страйк.

2-го лютого в Конотопі серед залізничних службовців, за підписом „Ваши товарищи“, було поширено таку відозву, написану на гектографі:

К СЛУЖАЩИМ НА ЛИНИИ М. К. В. Ж. ДОРОГИ.

Други-товарищи! Служащие в управлении пред'явили 31-го января в 12 часов дня управляющему дорогой свои требования по улучшению нашего быта (19-ть пунктов) и назначили срок ответа в 48 часов. Если по истечении этого срока мы не получим удовлетворения, мы твердо решились забастовать.

Это наше твердое решение.

И нам весьма интересно, чтобы к нам примкнули и все служащие по линии нашей дороги...

Решайтесь на забастовку... Пред'являйте, через своих депутатов, свои, разработанные, пункты. Просите все, что Вам необходимо, чем Вы недовольны. Мы Вас поддержим. Ведь в единении сила! Только полною солидарностью и дружною сплоченностью мы добьемся улучшения своего положения.

Роптать, быть недовольными—есть от чего Вам: продолжительность занятий, нищенское содержание, полная приниженность, вообще давление на наше человеческое достоинство — все это заставляет Вас вступить за свои права,—потребовать улучшения Вашей жизни... и так други, решайтесь!“

Про що вимоги подали службовці управління вже другого дня стало відомо по всій лінії.

Службовці на лінії до цих вимог поставилися з співчуттям і „стали волноватися“.

Жандарський вахмістр 4-го лютого доносив у Чернігів з Конотопа, що серед робітників конотопських залізничних майстерень ідуть розмови про страйк з вимогою збільшення платні.

Потім од „сотрудника Слизского“ (тоб-то від потайного чи й відомого шпигуна) жандарі одержали „інформацію“, що конотопські залізничні майстерні мають застрайкувати 4 лютого.

Дійсно, 4-го лютого подали колективну вимогу про збільшення платні стрілочники й ті робітники, що формують потяги.

Того-ж-таки 4-го лютого, о 6-й годині вечора, в їдальні майстерень зібралися конторщики, рахівники, табельщики, взагалі „все служби“, в кількості 150 чоловіка; покликали начальника станції й начальника конотопського відділу жандарсько-поліцейського управління залізниць і заявили, що вони хочуть подати до управління дороги такі-ж самі вимоги, як і службовці управління, а саме: про збільшення всім платні, про те, щоб без згоди службовців нікого не можна було звільнити і—взагалі про поліпшення умов життя службовців.

„Начальство“ на це відповіло, що буде клопотатися про прибавку платні. Після цього збори розійшлися.

Призначений страйк не відбувся.

У вагонному цехові, напр., було заявлено начальникові майстерень, що робітники припиняють працю через те, що монтьори сказали їм, робітникам, що вони не одержать встановленого відсотка від заробітку по устаткуванню двох санітарних потягів. Але коли начальник майстерень сказав робітникам, що вони одержать усе, що їм належить, усі пішли на працю.

Що настроїв робітників у конотопських залізничних майстернях був тоді дуже тривожний, про це свідчить „срочная“ телеграма конотопського жандарського ротмістра, від 4-го лютого, котра подавала: „сегодня день прошол благополучно“.

Про те-ж-саме говорить і телеграма начальника чернігівського жандарського управління Рудова до конотопського ротмістра такого змісту: „при крайней необходимости обращайтесь с непосредственной просьбой к губернатору, требуя действий от исправника“.

1-го травня в Конотопі було розкидано першо-майські прокламації центрального комітету Р. С. Д. Р. П.

А 9-го травня конотопський ротмістр доносив Рудову, що хоч „заняття“ в залізничних майстернях до цього часу йдуть звичайним порядком, але серед робітників, а особливо серед молоді помічається підвищений настроїв. За містом уже збиралося декілька сходок, де обмірковувалось питання про страйк майстерень і про вироблення вимог і на подачу їх залізньо-дорожньому начальству. Діяльну участь на цих сходках,—повідомляє ротмістр,—брав Іван Удовиченко. „В виду сказанного“, закінчує своє донесення ротмістр,—предполагаю, что забастовка вполне возможна в самом непродолжительном времени“.

18-го травня конотопський жандарський унтер-офіцер „по наблюдению“ доносив, що в залізничних майстернях з'явилися невідомі особи, котрі були на сходці робітників. На цій сходці було запропоновано виставити такі вимоги: збудувати нову лікарню, „чтобы люди не лежали на полу, как это есть теперь“, збудувати нову школу, бо теперішня не вміщає всіх; зробити новий розрахунок; звільнити начальника майстерень, а замість нього призначити його помічника, Вальда, та інші вимоги. На підтримання цих вимог визнавалося за потрібне організувати страйк.

Але, як доносить той унтер, з'організувати цей страйк робітникам не так-то легко, бо праці й так не вистачає на всіх, і «по причине забастовки, может быть сокращение», і через те, робить висновок унтер,—можно полагать, что забастовка может миновать, если не подействует со стороны побуждение“.

Жандарський унтер пояснює при цьому, що зазначені відомості він одержав од дворянина Саєвського. Зі слів цього „добровольного сотрудника“, невідомі особи, що були на сходці, належать до інтелігентів.

Бойовий настрій робітників конотопських залізнично-дорожніх майстерень підтримувався також і відомостями, що доходили до Конотопа з інших місцевостей Росії. Наприклад, той таки Саєвський, почувши це від людей, що прибули з петербурзьких і брянських майстерень, розповідав унтерові, що в Петербурзі та Брянську готуються до загального страйку, а в Петербурзі збирають „даже“ гроші на купівлю „для кожного“ револьвера. Мається на увазі „отомстить полиции и войскам за избиение рабочих во время беспорядков 2-го мая“.

У липні по Конотопу було розкидано прокламації конотопської організації Р. С. Д. Р. П. Прокламація була друкована.

З огляду на її місцевий характер подаємо її цілком.

Российская социал-демократическая рабочая партия.

Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

„К РАБОЧИМ КОНОТОПСКИХ ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНЫХ МАСТЕРСКИХ И ДЕПО.

Товарищи! Широкой волной прокатилось общественное движение по России. От Кавказа до Петербурга, от Варшавы до Владивостока единодушно разогнула свою могучую спину рабочая рать. Грозные крики: „Долой рабство. Да здравствует свобода“—долетели до самых отдаленнейших окраин России,—и ответом явилось давно испытанное Пролетариатом могучее средство—всеобщая забастовка. Трудовая жизнь замирала повсюду, где сознательные пролетарии выступали на защиту своих прав.

Товарищи! И у нас накопилось немало гругих обид; долго терпели мы разные притеснения и издевательства со стороны нашего маленького и большого начальства, и все переносили молча. Наше смиренное молчание нисколько, однако, не улучшало нашего положения: нас грабят и душат, заставляют работать свыше сил, обсчитывая, и над нами же издеваются...

Сердце переполнилось злобой.. Кругом издевательства и притеснения; видишь всю подлость эксплуатации и молчишь. Кто из Вас, Товарищи, не знает о порядках в вагонном цехе? кто, товарищи, не знает, как недавно издевались над рабочими представители Цеха—Пестунов с Янушевским? Кому неизвестны расценки в кузнечном цехе? кто не знает всех безобразий сборного и котельного цеха?! Да все и трудно перечислить. Обид—много—это всякий из нас знает. Получка не выдается в срок. Администрация произвольно сокращает время после гудка на пять минут, заставляя рабочих гулять по три недели, за пасхальные дни платит, как за будни; заставляя работать сверхурочно; не принимает в расчет задержки в работе, не по вине рабочего; понижает расценку и т. д. и т. д.

Чем больше мы молчим, тем больше нас прижимают, тем невыносимее становится нам жить.. Губят наше здоровье, силы, а как заболит кто, — горе тому. Он в больнице остается без присмотра, а семья—без хлеба. И если находится из Вас смельчак, который обо всем этом громко говорит, администрация называет его крамольником, грозит увольнением и отправкой на дальний Восток. На борьбу с такой крамолой обращено особенное внимание. Зоркие глаза шпионов, целые штаты которых имеет как высшее, так и низшее начальство, вплоть до монтеров, выслеживает в мастерских опасных рабочих, причем опасными считаются даже те, кто неодобрительно отзываясь о войне или передает известия

из либеральных газет. Выслеживание и вынюхивание крамолы выходит и из-за стен мастерских. Чтобы держать в заблуждении рабочих, выписывается в библиотеку мастерских самые скверные газеты, в которых нас обманывают, в которых лгут, что в России все обстоит благополучно, что нет ни рабочих, ни крестьянских волнений.

Но кроме печатной лжи преподносят ложь устную. Наряды жандармов снуют по мастерским, выслеживают, вынюхивают и агитируют против сознательных рабочих, против друзей трудящегося люда, называя их изменниками отечества. Если же жандармской своре указывают на народные страдания, они стараются обмануть рабочих и говорят, что причина этих страданий не эксплуатация капиталистов и богачей, не царское правительство, которое на наши деньги кормит всех угнетателей народа, а все лишь студенты, евреи и штундисты, т. е. те, которых правительство больше угнетает и которые так же как и мы борются за лучшую жизнь, за свободу.

Вот таким-то манером, этой наглой и бесстыдной ложью жандармы и начальство стараются отвлечь рабочих от борьбы за их интересы.

Довольно, товарищи! Пора сознать причину неслыханных бедствий, терзающих рабочий класс!

Пора сознать, что двухлетняя кровопролитная война тяжким бременем ложится на нас—рабочих. Четыреста пятьдесят тысяч человек, по официальным данным, уже выхвачены из народа и погибли во цвете лет; а отвратительной бойне, противной всему народу, конца нет. Снова будут выброшены на улицы умирать голодной смертью десятки тысяч семей, лишенных кормильцев. Слишком два миллиарда рублей выколочены из разоренного до гла народа на гнусную войну на Далеком Востоке. Крахи следуют один за другим, тысячи рабочих выбрасываются из заводов и фабрик, тысячи погибают от голода, холода или пуль. Неурожай и голод слышится со всех концов обширной России. Страшная гостя холера надвигается на нас. Везде ужас, бедствия, отчаяние и несчастья...

Где же виновники измученного народа?!

К суду их!

Сильно и твердо стали высказываться все классы русского общества против истинного виновника всех народных бедствий,—но решительнее всех высказался рабочий класс. Петербургский пролетариат первый выступил на защиту своих интересов, а за ним рабочие Варшавы, Москвы, Лодзи, Киева, Ивано-Вознесенска и Баку объявили решительную войну богачам и царскому самодержавию. Правительство предательски отвечало огнем и мечом. Улицы многих городов обагрились рабочей кровью. Стойкость и единодушие пролетариата росло. Негодование рабочего класса достигло крайнего напряжения и они поняли, что их общим требованием, общим лозунгом должно быть: Долой Эксплуататоров! Долой предательское Правительство!! Смерть царю уби й це!!!

Война показала всю гниль самодержавного строя, затратившего миллиарды денег на содержание огромнейшей в мире армии, на содержание шпионов и жандармов. Наших сыновей, отцов и братьев, набранных в армию, употребляют не на защиту отечества, а на избиения и усмирения рабочих, когда они хотят улучшить свою жизнь; их посылают завоевать ненужные народу земли, выгодные только кучке великих князей, кучке капиталистов и их прислужникам. Никакие манифесты и рескрипты, которые щедро сыпятся со стороны умирающего самодержавного правительства, не в состоянии удержать революционного движения, охватывающего всю Россию...

Все комиссии и подкомиссии Шидловских, Коковцевых и других господ чиновников ясно показали невозможность выполнения наших ближайших требований: 8-ми часового рабочего дня, обязательного страхования рабочих, фабричной инспекции с представителями из рабочих и прочих наших насущных нужд; прекращения войны, свободы собраний, союзов и стачек. слова и совести, неприкосновенности личности и жилищ, обязательного дарового всеобщего образования, ширского народного правления, что достижимо только немедленной передачей государственной власти народу, который только и может понять истинные интересы свои. Передача государственной власти народу может состояться только при помощи всенародного учредительного Собрания, свободно избранного всеобщей, прямой, равной и тайной подачей голосов. Только тогда с широкими политическими правами рабочий народ грозно и мощно выступит на защиту своих интересов, на борьбу с эксплуатацией капиталистов и за Социализм. Долой самодержавие! Долой войну! Да здравствует всенародное Учредительное Собрание!! Да здравствует социализм!!!

Конотопская Организация Российской Социал-Демократической Рабочей Партии“.

Конотопська організація с.-д. партії вела й далі неперестанну агітацію серед конотопських залізничних робітників.

На початку вересня було розкидано прокламації: а) „Итоги забастовки“ за підписом „Харьковский Комитет Р. С. Д. Р. П.“ і б) „Манифест Харьковских рабочих“.

30-го вересня конотопський жандарський унтер доносив, що 2-го жовтня „имеет быть вторично“ сходка, куди службовець на телеграфу Карасев принесе „два ихних знамя“: одно чорне,—на ньому напис:—„вечная память тому зачинщику, который погиб во время бунта в Петербурге 9-го января“, друге червоне,—на ньому напис: „да здравствует Социал-Демократия!“

4-го жовтня той-таки унтер послав рапорта, де ми знаходимо такі відомості:

4-го жовтня ввечері, після гудка, робітники конотопських залізнично-дорожніх майстерень зібрались за ворітьми майстерень, в кількості більш як 600 чоловіка; „между ними“ з'явився оратор, бувший робітник Жаринов, котрий почав „пояснять“: „нас обижают, не дают того, что нам следует, а потому надо требовать свое. Нас все обманывают. Обещано манифестом 6-го февраля, что будет расценка мастеровым удовлетворительная, и никто не будет обижать, а между тем нас кругом обижают и обманывают“.

Коли до натовпу почали наблизатися залізнично-дорожні жандарі, то оратор крикнув: „долой жандармов! Долой полицию!“ І в цей час із натовпу посипалися прокламації. Це був вірш під назвою „К солдату“. Зверху стояла печатка конотопської організації Р. С. Д. Р. П. і слова: „пролетарии всех стран соединяйтесь“. Вірш був передрукований з № 11-го „Социалдемократ“, що був органом більшовицької організації Р. С. Д. Р. П.

Минуло три дні, і конотопський жандарський унтер надсилає нового рапорта, в якому доносить, що, „конотопские мастеровые намереваются 8 октября сделать, если не забастовку, то вечером, после гудков, опять повторить таковую же открытую сходку с криком ура“.

Взагалі—доносив унтер—„сходки в Конотопе продолжают почти каждый день. Искровцы уговаривали ж. д. мастеровых перейти из ж. д. союза в компанию Искры“.

Із жандарських донесень видно, що робітники конотопських залізнично-дорожніх майстерень, неначе-б-то передчуваючи Жовтневу Революцію

1905 року, вже в початку жовтня виявляли великий революційний запал: були постійні сходки, подавалися постійно вимоги про поліпшення становища, — а самій робітничій гушавині, серед неї, провадилася постійна, політична агітація. В донесеннях часто згадується слово „искровці“, що може бути вказівкою на те, що газета „Искра“ відіграла тоді помітну роль серед робітничого класу...

Шпигунство, звичайно, все працювало. В донесенні від 7 жовтня унтер подає, що „наш сотрудник“ доставив йому брошуру „Правда“ — „Царска Ласка“ і прокламацію „Революционные дни в Одессе и Лодзи“. Унтер пояснює, що „сотруднику“ дав ці „нелегальности для прочота еврей Арон Шапиро“, котрі видання він, унтер, повернув тому, хто їх дав, за значимо в дужках, що „повернення“ брошюр робилося з метою продовжити одержання й надалі шпигунських донесень.

На жаль у архівних „делах“ чернігівського жандарського управління, котрими ми користувалися, немає матеріялів, що стосувалися-б безпосередньо до момента одержання в Конотопі відомостів про маніфест 17 жовтня.

Взагалі треба зазначити, що, коли канцелярські „дела“ бувш. чернігівського губернського жандарського управління за 1903 і 1904 роки вели жандарі в великому „порядку“ і системі, то „беспорядочный 1905 рік“ відбився досить безпорядочно на діловодстві жандарського управління; в цьому році „дела“ велися несправно, — папери по тій самій справі були в різних справах, а самі справи іноді мають незакінчений вигляд: закінчення справи немає, і т. и.

Як би там не було, але цілком ясно, що „спокою“ серед робітників конотопських з.-д. майстерень до моменту 17 жовтня і в самі Жовтневі дні бути не могло, що стверджується документами, котрі є в справах і які стосуються до початку листопаду.

А саме, на початку листопаду конотопська жандармерія по телеграфу вимагала прислати до Конотопу військо з огляду на можливість зачинення, правлінням дороги з.-д. майстерень, бо робітники „самовольно уволили“ всю адміністрацію на чолі з начальником майстерень, Можливі розрухи — мотивувалося в телеграмі, — тим паче, що і в місті Конотопі неспокійно.

8-го листопаду Конотопський унтер доносив, що хвилювання серед робітників з.-д. майстерень ще не припинилося. Відбуваються часто сходки, де обмірковується питання, як добитися 8-ми годинного робочого дня. На сходках робітник Васильчук „уговаривает твердо стоять на своих требованиях и не бояться того, что управление дороги требует объяснения, за что удалили из мастерских начальствующих лиц и грозит закрытием мастерских“.

На сходках роздавалися прокламації.

Врешті, конотопські з. д. майстерні, за розпорядженням правління, були зачинені. Після цього Рудов подав до губернатора вимогу — послати до Конотопу військо з огляду на те, що зачинення майстерень може викликати заколоти.

Звичайно, зачинення майстерень не могло спинити революційного духу серед конотопських залізно-дорожніх робітників.

На жаль, у жандарських справах немає матеріялів, що стосувалися-б до того моменту. Але є одно повідомлення, котре без сумніву свідчить про те, що революційний рух серед конотопських з.-д. робітників усе зростає.

Наприклад, повідомляється, що 27 листопаду в їдальні майстерень відбулася сходка службовців. Головував Шор (завідуючий електричн. з.-д. станцією). На сходці був делегат, що прибув із міста Сум Харківської

губерні. Оратори умовляли, щоб брали вкладки з ощадної Держкаси ¹⁾. Наслідком було те, що другого дня населення м. Конотопа подало масові вимоги вкладок із усіх кас (казначейства, поштово-телеграфної контори й вокзала). З самої каси казначейства було видано цього дня 29.600 руб.

Влада, звичайно, не була бездіяльною. 29-го листопаду на ст. Конотоп було приведено партію арештованих з 18 чоловіка. Вони чекали потягу під охороною п'яти вартових. Але, ось, уночі на станцію прийшли—Шор, Юшкевич (студент) і техник Антоник і з ними коло 100 людей. Вони спробували визволити арештованих, але невдало.

Тут ми підійшли до найтрагічнішого моменту, що переживала в ті дні (кінець листопаду—початок грудня) перша Російська Революція 1905 року. І щоб сучасним читачам краще було зрозуміти революційний рух, що відбувся тоді серед робітників конотопських з.-д. майстерень, ми вважаємо за необхідне пригадати, хоть би найзагальнішими рисами, те, що було в той мент у Росії.

Російська Революція 1905 року—каже історик ²⁾,—не стояла та й не могла стояти на місці, вона швидко посувалася наперед... Уряд Вітте все більше та більше схилявся й ліворуч, і праворуч. Із-під ніг у влади вискакував самий ґрунт. Аби утримати цей ґрунт треба було рішуче зсунутих чи праворуч, чи ліворуч,—промежний стан і повільність—були для нього неминучим загином...

Після деякої передишки в жовтні... знову з'явилися на сцену арешти, труси, козацькі розгони і т. д. По закінченні Селянського З'їзду були заарештовані члени центрального бюро селянської спілки. Були арешти і серед поштово-телеграфних службовців. Усе частіш і все з більшою легкістю оголошували військові та інші виключні стани. Де-не-де вперше починає підводити голову і чорносотенний „Союз русского народа“.

22-го листопаду відбулася вищенаведена постанова петербурського виконавчого комітету Р. Р. Д. про вимоги вкладок і т. и.

У відповідь на це було заарештовано голову ради Р. Д. Хрустальова.

В свою чергу, як відповідь на це, другого-ж дня Рада Р. Д. винесла резолюцію про підготовку до озброєного повстання.

Реакція бралася до мобілізації всіх своїх сил...

1-го грудня в Царському Селі Микола II приймає депутацію від „Союза русского народа“, від „монархической партии“, від „Союза землевладельцев“ і т. и. „організацій“.

А в той час спеціальною телеграмою від „Министерства Внутр. Дел“ всеросійській поліції було наказано негайно вяснити „всех главарей, подстрекателей и руководителей политического и аграрного противоправительственного движения и др. лиц, фигурирующих в виде делегатов, затем арестовать их“, і т. д.

У відповідь на такий рішучий натиск реакції петербурзька рада Роб. Деп. разом із головним Комітетом всерос. селянської спілки і центральними установами партій С.-Д. (Росії і Польщі) і С.-Р. виголосила свій славнозвісний „финансовый манифест“. В ньому пропонувалося населенню не вносити викупних платіжів і инш. податків, вимагати виплати заробітньої платні золотом, брати вкладки і т. инш. Там таки від імени народу заявлялося, що вирішено недопустити виплати боргів по всіх тих

1) 22-го листопаду 1905 року в Петербурзі Виконавчий Комітет Ради Роб. Депутатів виніс постанову—з огляду на те, ще наступає урядове банкрутство, робітничій класі та й усім бідним класам населення пропонувалося брати свої вклади з ощадних кас і вимагати при всіляких виплатах (а також і при одержанні заробітньої платні) розплачуватись не папіровими грішми, а металевими. („Обществ. Движение“ т. II, стор. 132).

2) Див. „Общ. Движение“, т. II стор., 131 і далі.

позичках, котрі уряд робив „когда, явно и открыто вело войну со всем народом“.

4-го грудня було випущено наказа, яким надавалось право генерал-губернаторам, губернаторам, градоначальникам, — коли б припинили, з.-д., поштові та телеграфні комунікації — їхньою владою оголошувати збільшені і надзвичайні охорони.

Отак розпочався наступ реакції, говорить історик. („Общ. Дв.“, стор. 134).

Петербурзька та московська Ради Роб. Деп. почали негайно готуватися до нового страйку. Одначе, як свідчить історик, вирішення справи в великій мірі залежало від залізничників, у яких 5-го грудня в Москві мала відкритися конференція. Але вже 6-го грудня питання про загальний страйк було вирішено в позитивному розумінні і в Петербурзі і в Москві.

Виконавчі Комітети петербурзької та московської Рад Р. Д. однодушно вирішили оголосити страйк на 7 грудня, про віщо було випущено відозву за підписом Рад і соціалістичних організацій.

Московська конференція 29-ти залізниць приєдналась до цього вирішення, і по всіх залізно-дорожніх лініях було розіслано відповідні директивні телеграми.

А в цей час у Москві, починаючи з 9-го грудня, події почали дуже швидко розгортатися. Розпочалося пам'ятне Грудневе Московське повстання з відомими подіями на Пресні.

Повстання було придушено. Кількість жертв досягла 1059 убитих і померлих од ран, із них 137 було жінок і 86 дітей, аж до немовлят...

Ось у якій трагічний момент першої Російської Револуції 1905 р. відбувалися події у великому з.-д. пункті — в м. Конотопі, серед робітників конотопських з.-д. майстерень, про які (події) у нас зараз піде розмова

8-го грудня начальник чернігівського губернського жандарського управління жандарський полковник Рудов одержав із Конотопа телеграму, котра повідомляла, що „мастеровые бросили работать“.

Другого дня, 9-го грудня, Рудов одержує з Конотопа другу телеграму такого змісту: „сего числа забастовка началась. Поезда не ходят. Ротмистр Шупинский“.

Про це того-ж дня, об 11 годині ранку з Чернігова полетіла до Петербургу в департамент поліції така телеграма: „мастеровые в Конотопе забастовали. Железнодорожное сообщение прекращено. Полковник Рудов“.

А о 2-й годині ночі того-ж дня Рудов посилає до Петербургу по трьох адресах: а) командующому корпусом жандарів, б) до штабу корпусу жандарів і в) до департаменту поліції—телеграму такого змісту: „Черниговский губернатор, объявляя станцию Конотоп, город и уезд на положении чрезвычайной охраны, возлагает на меня полномочия по водворению порядка, прекращения забастовки, согласно 26-й статьи сказанного положения. Испрашиваю разрешения“.

Таким чином 10-го грудня м. Конотоп і весь Конотопський повіт опинився оголошеним на становищу надзвичайної охорони; цей стан давав владі необмежені уповноваження над життям і майном усіх громадян, шотам жили.

Ось як була мотивована чернігівським губернатором ця об'ява в папері від 11 грудня 1905 року, на ім'я начальника губернського жандарського управління:

„Управляющий М. К. В. железной дорогой сообщил мне, что отправляемые из Курска и Киева поезда задерживаются железнодорожными

забастовками на станції Конотоп. Признавая, ввиду этого, а также ввиду забастовки рабочих Конотопских ж.-д. мастерских, положение на станції и в городе Конотопе, равно в Конотопском уезде крайне опасным для общего спокойствия, я, на основании высочайшего указа правительствующему Сенату от 2 декабря, объявил Конотоп и весь его уезд в положении чрезвычайной охраны“.

Одновременно, на підставі 26 статті зазначеного положення, начальника чернігівського губернського жандармського управління жандармського полковника Рудова уповноважив губернатор „принять энергические меры к восстановлению порядка и спокойствия в Конотопском уезде“.

Згідно цьому уповноваженню „все чины полиции и воинские части, находившиеся в Конотопском уезде, поступили в полное распоряжение“ Рудова.

Того-ж дня, 10 грудня, Рудов виїхав до Конотопу й Конотопського повіту „для водворения“ там „общественной тишины и спокойствия“

О 9 годині ранку 11 грудня Рудов уже був у Конотопі і негайно, як кажуть, розпочав „театр военных действий“...

Телеграми пачками розсилав Рудов у різні місця з метою повідомлення „предержащих властей“ про стан річей на конотопському театрі своєрідних „военных действий“ жандармсько-військово-поліцейської влади з „бунтовщиками“—робітниками...

Читаючи ці телеграми, ви бачите, яку паніку переживали представники царсько-дворянської самодержавної влади в грудні місяці 1905 року в конотопському повіті,—як незвичайно-тривожна була настроєна ця влада в ту пам'ятну епоху!!! Ці телеграми дихають просто якоюсь надзвичайною, підвищеною нервозністю й тривогою!!!

Ледве вагон Рудова встиг прибути на станцію Конотоп, як вже 11-го грудня ранком летить до Чернігова телеграма губернаторові з вісткою, що він, Рудов, прибув до Конотопу. Треба-ж було яко мога швидко заспокоїти „хозяіна“ „неспокойної“ губернії в тому, що „утиратель вдовьих и сиротских слез“ прибув на місце „действий“ і що він негайно-ж розпочне і самі „действия“...

Дійсно, другого-ж дня губернатор повідомляє по телеграфу про кількість війська в Конотопі, на випадок приборкання бунту (піхоти—114, кавалерії—155 і 2 кулемети); при чому додається про „крайнюю необходимость“ прислати ще чотиреста. Телеграма закінчується, неспокійними словами: „положение крайне тревожное“.

Другого дня було послано вже цілих шість телеграм: одна до Чернігова—губернаторові; одна до Києва—начальнику штаба військової округи; одна до міста Путивлю Курської губернії—справникові і три до Петербургу—командирові корпусу жандармів, до департаменту поліції і до штабу корпусу жандармів.

У цих телеграмах „положение дел“ визнається, як і раніш, тривожним; повідомляється, що на станції Конотоп збилося дуже багато запасних і новобранців, бо потяги відходять „с трудом“, та и то „при содействии сапер“, але і в їхній вірності виникає вже сумнів.

З арештом „главарей“ також „неблагополучно“: арешти ще „не произведены“, бо „принятие“ що до цього „энергических мер“ „задерживается малочисленностью войск“, і про надіслання війська того ж дня полетіли дві телеграми—до Києва і Путивлю.

А що до „забастовщиков“, то повідомляється, що вони „держатся упорно, получив указание из Москвы“.

13-го грудня Рудов розпочинає „военные действия“: він видає наказа справникові негайно заарештувати таких осіб, як „членов стачечного комі-

тета": 1) Льва Германовича Шора, завідуючого електричною станцією при залізничних майстернях; 2) Михайла Адольфовича Юшкевича, студента томського технологічного інституту; 3) Дмитра Васильовича Добжанського, помічника квиткового касира станції Конотоп, 4) Кіндрата Григоровича Антонина, бувшого учня технічної залізничної школи, 5) Едуарда Константиновича Міткевича, інженера конотопських залізничних майстерень; 6) Олександра Матвієвича Чайкіна, помічника машиніста; 7) Олександра Васильовича Цілика, конторщика матеріальної служби; 8) Григорія Михайловича Лівшука, маляра вагонного цеха і 9) Данила Марковича Ковальова, вісочника станції Конотоп.

Але „трівожно“ було тоді не тільки в Конотопі та Конотопському повіті, „трівожно“ було й по всій чернігівській губернії: того ж дня, тоб-то 13 грудня, Рудов надсилає з Конотопа наказа до Чернігова, з пропозицією передати його по всій губернії, про те, щоб було зроблено труси, керуючись реєстром, у „заведомо известных революционеро-демократов“ і далі „по результатам“.

Тоді-ж таки, 13-го грудня, надсилається телеграма до губернатора з повідомленням, що „забастовщики“ все так само уперто тримаються своїх вимог і роблять перешкоди до відновлення залізничного руху. Телеграма закінчується таким акордом: „сегодня ночью начинаю аресты“.

Це було 13-го грудня, а 14-го грудня Рудов протелеграфував до губернатора й до департаменту поліції, що залізнична станція Конотоп оголошена на військовому стані і що трое „главарей забастовщиков“: Добжанський, Епштейн і Цілик—заарештовані; а Шора, що стоїть на чолі страйкового комітету, поліція не може розшукати: він, передягаючись, ховається в місті.

Другого дня, 15-го грудня, Рудов телеграфує департаментові поліції, що страйкарі озлоблені арештами і що в Конотопі перехоплено телеграму страйкового комітету в Гомелі по всіх залізницях, у котрій пропонується товаришам такі заходи, як псування будівель і т. инш.

Наскільки царському урядові в грудні місяці 1905 року було небезпечно страшенно-бурхливе в той час революційне море, про це дає уявлення телеграма, розіслана з Петербургу по всіх губернях, в котрій був наказ про те, що „государь-император, по всеподданнейшему докладу военного министра 17-го декабря, высочайше указать соизволил, что на выстрелы войска обязаны отвечать выстрелами же и сокрушать малейшие поползновения вооруженного сопротивления“.

Така ж телеграма була одержана й Чернігівським урядом, що умирив тоді робітників у Конотопському повіті.

Загалом, на підставі архівних даних бувшого чернігівського губерньського жандарського управління, картина „рабочих беспорядков“ у Конотопі, тоб-то грудневого залізно-дорожнього страйку 1905 року з'являється в такому вигляді:

Як уже було зазначено, Конотоп з його залізничними майстернями, котрі обхоплювали до чотирьох тисяч робітників, був у той час, в революційному відношенні, дуже серйозним пунктом у чернігівській губернії.

Жандарське донесення дає таку похвальну характеристику революціонерам конотопських майстерень: „рабочие — почти все крестьяне Конотопа и окрестных сел — Подлипного и Поповки — развращенные и распропагандированные“.

Цікаво навести і ще одне місце з того ж донесення: „еврейская молодежь в Конотопе, принадлежащая к бунду и с.-д. партии и небольшое число революционеро-ведут успешно пропаганду, держат себя вызывающе и дерзко против войска и, в особенности, казаков, которых позволяют себе ругать в глаза“.

Відіграла певну ролу в робітничому рухові конотопського повіту й селянська спілка: вона звернула свою увагу на цукроварні та гуральні, розкидані в конотопському повіті, „подбивая“ робітників цих заводів вимагати, під загрозою страйку, збільшення заробітної платні, і це часто закінчувалося успіхом: завідчики боячися страйку і взагалі „рабочих беспорядков“, поступалися і йшли назустріч вимогам робітників.

До 8-го грудня рух усіх потягів через станцію Конотоп проходив цілковито без перешкод, і ніяких ухилів залізничників од виконання своїх обов'язків не помічалось, за винятком робітників залізнодорожніх майстерень, котрі „самовольно, по взаємному соглашенію“, зранку 7-го грудня припинили працю.

В цей самий період відбувалися надзвичайно численні мітинги, що почалися ще до 7-го грудня. Душею й організатором цих зборів, по жандарському дізнанню, був інженер Л. Г. Шор.

Того-ж 7-го грудня, на ст. Конотоп, по з.-д. телеграфу, була одержана телеграма з Москви „по всем станциям товарищам“ за підписом— „конференция 29-ти делегатов Центрального Бюро Всероссийского ж.-д. Союза“. В телеграмі цій, що була відозвою до всіх з. д. службовців, вчинки уряду (арештування депутатів поштово-телеграфного й селянського союзів, заборона деяких газет) визнавалися невірними, що протирічили цілком маніфестові 17-го жовтня, при чому з 7-го грудня оголошувалося загальний політичний страйк, аж до заміни тодішнього уряду установчими зборами на засадах загального, рівного, прямого й таємного голосування.

Згідно з цією телеграмою, політичний страйк на залізницях повинен виявитись у цілковитому припиненні поштового, пасажирського й товарного руху, за винятком пересування війська, що поверталось з далекого Сходу і перевозки хлібних вантагів до голодних губернь.

Зараз же, як тільки одержано було цю телеграму, на ст. Конотоп зібрався мітинг, на якому було вирішено—приєднатись до пропозиції центрального бюро й оголосити на ст. Конотоп політичний страйк.

За керовників страйком було обрано страйкового комітета.

„По агентурным данным“, крім вищезазначених 9-ти осіб, жандармерія зараховувала до членів цього комітету ще 4-х осіб: 1) майстра механічного цеху Мик. Мик. Веселкова; 2) Ів. С. Іваненка, 3) Мих. Вас. Панича і 4) Харлампія Сем. Ромашка-Ромашука (останні троє були телеграфістами).

„Большинство этих лиц“—додає жандарське дізнання—„и ранее были известны своей политической неблагонадежностью“.

Цікаво підкреслити, що страйковий комітет був організований з відома й по згоді з управителем дороги інженером Кузьменковим, котрий разом із членом правління Переверзевим—як про це каже одно з жандарських донесень—„почти что передали управление ст. Конотоп Стачечному Комитету“, на чолі якого став Шор. Останній користувався великим впливом серед робітників; з ним дуже рахувалася й вища залізнична влада. Був, напр., такий випадок ще до страйку коли посланий царем на подавлення селянських бунтів у Чернігівській губернії генерал-ад'ютант Дубасов дав розпорядження про заарештування Шора, як людину, „крайне-вредно влиявшего“ на робітників, котра приймала діяльну участь у демонстрації 18-го жовтня, то бувший тоді на станції інженер Кузьменко прибув до Дубасова „с горячим ходатайством“ за Шора, доводячи, що тільки завдяки Шорові немає заміщення і страйку і що, навпаки, арештування Шора може погіршити становище.

З огляду на це Кузьменко клопотався перед Дубасовим одмінити

розпорядження про арештування Шора. Дубасов на це погодився: розпорядження про арештування Шора, було відмінено.

Але будемо продовжувати виклад дальніших подій.

Ранком 8-го грудня, після двох тривожних гудків, праця скрізь остаточно припинилася,—припинився й рух пасажирських і товарних потягів.

При спробі військового коменданта причеплювати поштові вагони до військових потягів, що провозили салдатів, котрі поверталися на батьківщину (такі потяги, як було зазначено раніш, страйковим комітетом пропускалися), поштові вагони „забастовщики“ відчепляли.

Того ж дня, 8-го грудня, о 7-й годині вечора Шор і Юшкевич, прийшовши на вокзал, оголосили пасажирам, що прибули з Києва, що потяги далі не поїдуть, але ті, що схочуть, можуть повернутися назад у Київ із потягом № 3, що їде з Москви.

На мітингу, з приводу страйку, Шор у своїй промові, як зазначено в протоколі жандарського дізнання, від 27-го січня 1906 року, казав, що страйк продовжуватиметься до того часу, поки уряд не задовольнить усіх їхніх умов і не видасть маніфеста про установчі збори; на тому ж мітингу Шор розповідав, що війська прислали своїх депутатів, і що армія—на їхньому боці; нарешті—за тим же протоколом—Шор неначе б то додавав, що в Росії озброєних 300.000 робітників, котрі не складуть зброї, аж поки не досягнуть свого.

9-го грудня на ст. Конотоп прибуло військо з генералом Свідзинським на чолі.

Відносини між з.д. службовцями та особами військового відомства встановилися загострені, і ця загостреність незабаром дійшла до свого апогея: всі рішуче службовці відмовились пересувати не тільки військові потяги, але й продовольчі, що направлялися з вагою в голодні губернії.

Скупчення потягів на станції з запасними й новобранцями дуже непокоїло жандарсько-військову владу; серед запасних і новобранців провадилася велика агітація—і влада боялася, що запасні та новобранці почнуть обвинувачувати військову владу в затриманні їх у дорозі, і що вона не дає їм всього необхідного, і що на цьому ґрунті почнуться ще безладдя..

З огляду на невелику кількість військової сили, що була в розпорядженні усмирителів „для водворення порядку“, становище цих останніх рибалося безвихідним.

Через це, аж до приходу „покрєплення“, влада постановляє не тільки відсунути заарештування „главарей забастовки“ але навіть... навіть увійти з ними „в мирные переговоры“ що до перепуску продовольчих, а найпаче військових потягів.

„Переговори“ ці провадилися з трьома делегатами страйкового комітету—Юшкевичем, Миткевичем і Чайкиним. Зазначені делегати сказали Рудову й військовому генералові Свідзинському, що вони вповноважені страйковим комітетом заявити що, згідно одержаним із Москви вказівкам, вони мусять пересувати військові та продовольчі потяги. Але зараз на ст. Конотоп вони й цього не можуть робити, бо вільному виконанню ними своїх обов'язків їм перешкоджає прибувшє військо; але вони негайно приступають до праці, як тільки військо буде вивезене з станції Конотоп.

Умови ці не були прийняті владою: остання заявила, що до встановлення повного порядку і руху потягів військо ні в якому разі не може бути виведене з ст. Конотоп.

А в наслідок цього—відносини між страйкарями та владою стали цілком ворожі. Страйкарі почали вже безпосередньо перешкоджати

пересуванню військових потягів, котре провадилося зусиллям саперних рот. Напр., вони відчепили паровоз од потягу і відвели його в депо, де з паровоза було випущено пару, а піч погашено. А скористуватись іншими паровозами, які були в депі, владі неможна було ніяк, бо страйкарі перекинули на бік паровоза, що стояв на поворотному колі, й цим загородили вихід із депо всім паровозам.

Страйкарі вжили також і інших заходів до припинення залізничного руху: водокачка була зіпсована, і владі доводилось наливати воду в паровози відрами з рук.

Потім було заклепано стрілки, а нафто-калільне освітлення пошкоджено (лихтарі коло стрілок і семафори було порозбивано); також було попсовано телеграфні апарати.

Як зазначено в жандарському донесенню, деякі з залізничних службовців, напр., начальник станції Кімберг і два його помішники Цібін і Добжанський, а також тимчасовий управитель дорогою інженір Боровський, хоч і заявляли владі, що вони ладні й особисто працювати і подбати про те, щоб умовити своїх підвладних розпочати працю, але, як зазначає те ж донесення, зазначені особи ставилися до подій цілком пасивно, а в деяких випадках навіть робили перешкоди різними затримуваннями та відновленнями.

12-го грудня, об 11 годині ранку, відбулися збори службовців і робітників, із участю інженірів Боровського та Гордієнка, на яких було ухвалено постанову—не відновляти руху військових та хлібних потягів, аж поки не буде вивезене військо із станції, а поштово-пасажирських і товарних—аж до одержання розпорядження від центрального бюро з Москви.

Не зважаючи на це, як каже те ж донесення, владі пощастило „організувати правильний прием“ і відправку потягів: паровозну та кондукторську службу несли сапери, а обов'язки стрілочників і сигналістів—салдати.

Як же поставилися до цього „забастовщики“?

На це запитання в жандарському донесенню дається така відповідь: страйкарі досить пасивно ставляться до поновлення залізничного руху й не вживають ніяких активних заходів з метою перешкоджати цьому; окремі випадки негайно ліквідувалися одним появленням на місці події військової сили. Але страйкарі все ж таки уперто додержувалися прийнятої постанови.

З 13-го грудня розпочалися арештування „главарей“ страйкового руху

З 13-го по 22 грудня було заарештовано десять „членов“ страйкового комітету: Цілик, Добжанський, Корольов, Кучеренко, Юшкевич, Лівшук, Ромашко-Ромашук, Антоник, Веселков і Міткевич. „Остальные лица скрываются“—коментує жандарське донесення свій по начальству з цього приводу рапорт—„приняты самые решительные меры к их розыску и арестованию“.

14-го грудня, прийшло нарешті давно сподіване „воинское подкрепление“ з двох рот. Другого ж дня одна рота саперів здалася непевною, як уже згадувалося раніш, у „сомнительном настроении“; аби попередити можливість „впадения ее в грех“ (під час революції адже ж трапляється, що й полки починають стріляти...) її було відправлено назад у Київ.

До 15-го грудня на станції Конотоп залишалася досить значна кількість війська: 346 чоловіка піхоти, 160—кавалерії і 2 кулемети.

Командуючий військовими силами генерал Свідзинський був видав обов'язкові постанови, а також—об'яву залізничним службовцям, в якій пропонувалося „именными повестками“ стати до праці на протязі 24-х

годин; ті, що не стануть до праці, вважатимуться страйкарями і, на підставі наказу 14-го грудня, всі такі робітники та службовці будуть притягнуті до військового суду.

Наприкінці подамо деякі епізоди з грудневого конотопського залізничного страйку, як їх змальовано в протоколі начальника конотопського відділу М. К. В. жандарсько-поліцейського управління, від 27 січня 1906 року, про провадження дізнання про осіб, що приймали участь в залізничному страйкові. В зазначеному протоколі наведено зізнання, що їх подала низка так званих „свідетелей“ (тоб-то по просту зрадників).

Увечері 7-го грудня Веселков зібрав усіх виборних у „сборное отделение“ і сказав їм, що буде страйк, і що він чекає телеграми з Москви від Шора.

Другого дня вже ніхто не працював у майстернях зранку; всі вийшли в їдальню, де на трибуну зійшов Веселков і оголосив політичний страйк, а Шор, що прибув із Москви, почав оповідати про те, як йому їздило в Москву, як там усіх, що з'їхалися до Москви, хотіли спіймати та заарештувати, але вони збиралися десь коло Сухаревої башти, і, як не була хитра поліція, але делегати-залізничники, що з'їхалися до Москви, були ще хитрішими...

Після Шора виходило на трибуну ще багато ораторів, і всі вони говорили „против правительства и против самодержавия“.

„Вот нам дали свободы“—говорив один оратор—„а стесняют неприкосновенность личности... Нас бьют по всем городам казаки“...

У протоколі, за вказівками „свідетелей“, зазначено, що зміст промов, що їх виголошено було на мітингах перед страйком і підчас його, був такий:

Шор говорив, що маніфеста, даного 17-го жовтня, уряд хоче забрати назад, і як що він це робитиме, то „мы должны сплотиться и организовать и, с оружием в руках, вступить в открытый бой с правительством, дабы завоевать себе данную свободу“.

Взагалі, всі промови ораторів на мітингах, сходках і нарадах сходили до таких тверджень:

„Не треба слухатися начальства та влади. Цареві треба сказати: „геть, геть, Николай“. Читалися на українській мові вірші, де цар звався „катор (бичем)“.

„Вот теперь рабочих и трудовой люд жмут... Но скоро придет время“, коли „начальство окажется в кулаке, и их будут жать“...

Розмовляли про заходи що до переведення в життя „свобод“. Одні оратори говорили про Державну Думу й вимагали, щоб вибори до Думи провадилися „всеобщие, равные, прямые и тайные“. Інші говорили про установчі збори й вимагали скликання їх.

Зачіпали, звичайно, і аграрне питання. Говорилося, що в селян землі мало, а в панів—багато; що „надо у помещиков землю забирать“, треба передати її народові, „раздать“ її і т. д. Пропонувалося також, щоб „крестьяне не платили податей и других повинностей“ і т. инш.

У робітників були звязки з сусіднім селянством. У протоколі напр., зазначається, що Гуков і Галата їздили в „бунтарское“ село, Підлипне „для противоправительственной агитации среди крестьян“,—з метою „возбуждать“ їх.

У протоколі, далі, зазначено також, що деякі селяне с. Підлипного відвідали Страйковий Комітет і їдальню конотопських залізничних майстерень „для агитации среди рабочих“.

З того ж таки протоколу видно, що ще до страйку були обрані уповноважені до окремого бюро на розбирання внутрішніх непорозумінь поміж робітниками та службовцями. Тут у бюро розбиралися питання про те, „кого оставить на службе“ і „кого уволить“.

З'окрема, у телеграфистів було організовано „союз уполномоченных“ за для обмірковування економічних і правових вимог. Керівниками було обрано—Іваненка, Панича і Калашникова.

Страйковий комітет було обрано в день оголошення страйку. Завдання Комітету—„чтобы был порядок“.

„Свидетели“ свідчили жандарям, що Шор, Антоник, Галат, Хайкин, Корчин і деякі інші „являлись от какой-то тайной организации“ і „подговаривали“ увійти до цієї організації.

Наприкінці грудня 1905 року „усмирение“ робітників конотопських залізно-дорожніх майстерень було закінчено.

Залишалося тільки проробити серед робітників „чистку“ від „беспокойных элементов“. І ось 21-го грудня було оголошено про закриття майстерень, а 27-го грудня—про звільнення всіх робітників, котре було призначене на 28—29—30 і 31 грудня.

23-го грудня конотопський унтер донсрив, що вбито донського казака: куля пролетіла в око на виліт...

Отак скінчився у робітників конотопських залізно-дорожніх майстерень бурхливий 1905 рік,—рік першої російської революції.

М. Чернігів, 7-го травня, 1924 року.

Житомирський погром 1905 року.

Історія антиєврейських погромів у Росії й на Україні ще не написана. Все, що досі з'явилося в друку про ці погроми, тільки в незначній мірі торкається цього складного й серйозного питання. За винятком кишиньовського погрому 1903 року, описаного на підставі архівних матеріалів; усі ті нечисленні праці про погроми, що їх оголошено досі, крім того, що вони торкаються тільки останнього,—є лише оповідання самовидців того чи іншого погрому, або висновки, що їх зроблено з анкет, заповнених особами, що потерпіли від погромів. А архівний матеріал, який тільки й міг розповісти нам усю правду і всебічно освітити всі акти великої погромної драми, що відбувалася в Росії і на Україні на протязі майже ста років (перший антиєврейський погром був у 1821 році в Одесі), архівний матеріал у цих працях зовсім не використаний.

Антиєврейські погроми в Росії мають уже майже сторічну історію. З часу одеського погрому 1821 р., єврейські погроми стали перманентним рухом, так би мовити, побутовим з'явищем у російсько-єврейському житті.

Коли з тих чи інших міркувань, погром Євреїв здавався доцільним, то організувати його було не трудно: в погромщиках недостачі ніколи не було. Ось через що погромів єврейських, як засобів досягти своєї мети, не дуралися не тільки чорносотенні елементи російського громадянства, але й деякі революціонери, що думали після того, як було вбито Олександра II, що підбивши масу проти Євреїв, нетрудно буде потім дати цьому рухові інший напрямок, відповідний революційній меті. З цією метою деякими членами „Народної Волі“ випущено було відповідну прокламацію, що широкого розповсюдження не мала. Звичайно, про активну участь членів партії в антиєврейських погромах 80-х років не може бути й розмови. Але виявлене ними співчуття й ухвала останніх дала в свій час привід вел. князеві Володимирі Олександровичу і самому Олександрові III накидати походження погромів революціонерам. „Антиєврейские беспорядки, заявил вел. князь Владимир Александрович баронові Г. О. Гінзбургіві,—„как теперь обнаружено правительством, имеет своим источником не возбуждение исключительно против евреев, а стремление к произведению смут вообще, и для их подавления приняты все надлежащие меры“ (Русский Еврей, 1881 г. № 19). „В преступных антиеврейских беспорядках“,—заявив імператор Олександр III єврейській делегації, що з'явилася до нього,—„евреи служат только предлогом“,—і що,—„это дело рук анархистов“ (Русский Еврей, 1881 г. № 20).

Таким чином у антиєврейських погромах, що виникли перед загибтю Олександра II і обхопили на протязі короткого часу мало не всю Україну повинні були, як казали Олександр III і вел. кн. Володимир Олександрович, самі тільки революціонери та анархісти. Таке наївне пояснення причин погромів викликано було, головним чином, чутками, що старанно ширилися тоді поміж народом, про причини загибття царя. Ці чутки пущено було з метою викликати жорстоку розправу з поміщика й

Євреями: „Дворяне, в отомщение за уничтожение крепостничества, пошли на злодейство, на что не хватало средств для найма убийц, то жид дал помощи. Они, жида, тоже мстят, что у них дорого берут за то, чтобы не брать на военную службу“. Ми говоримо „наївне“, через те, що поміщиків і російських капіталістів тоді не громили, а постраждали самі тільки Євреї, переважно єврейська біднота. Виходить, що не революціонери, а якась таємна, злочинна організація, що переслідувала виключно юдофобську мету, вона тільки є славетною виновницею єврейських погромів, що розпочалися і з швідкістю блискавки розпросторилися на широкій території, що принесли Євреям смерть і руїну і зганьбили Росію в очах усього цивілізованого світу, утворивши їй назву — „сторонники погромщиків“. Так і подивився на справу архіконсервативний публіцист, редактор „Московских Ведомостей“, М. Н. Катков. У своїй славнозвісній статті про антиєврейські погроми і погромні агітації, Катков з обуренням плямує „злонамеренных агитаторов“, що несподівано повстали проти Євреїв. Ці „злонамеренные“ інтригани на зло свідомо затьмарюють свідомість народу, заставляючи його вирішувати єврейське питання не шляхом всебічного студювання, а за допомогою „поднятых кулаков“ (Московские Ведомости, 1881 г., № 110). Ясно, що тут говориться не про революціонерів, а про якусь злочинну, реакційну банду, що постановила собі за мету ліквідувати всі надії Євреїв на рівноправство, надії, що не покидали Євреїв на протязі всього царювання Олександра II, а крім цього зробити життя Євреїв цілковитим пеклом, примушуючи їх таким чином, назавжди залишити межі цієї країни. Бо недаром військовий прокурор, генерал Стрельников, що виступав у справі київського погрому 1881 року, що належав, мабуть, і сам співчував, завданням цієї банди, прилюдно заявляв на суді, що „Западная граница открыта для евреев“ (Голос, 1881 г.).

Що така злочинна банда дійсно існувала, підтверджує автор аноімної записки про антиєврейські погроми, яку подав барон Г. О. Гінзбург до комісії по єврейському питанню, графу Палену (так звану паленську комісію). Автором цієї записки називали тоді одного високопоставленого ліберального урядовця, що користувався великим впливом в урядових сферах та був добре знайомий із єврейським питанням, і ґрунтовно вивчив усі причини антиєврейських погромів 80-х років. У цій записці, дуже довгій, між иншим, сказано таке: „Образовалось нечто в роде антиеврейского согласия, адептами которого сделались лица разных сословий, в том числе даже многие представители власти; как провинциальный, так и центральный, негласный, но терпимый союз этот несомненно обладает и денежными средствами, без котрых ничего нельзя было сделать.“ (Еврейская Старина, 1909 г.).

З кого складалася ця злочинна організація, хто їй надавав духу, і ким вона була, як висловився автор вищенаведеної записки, „терпима“? Сього часу в багатьох Євреїв, та й не тільки Євреїв, була певність у тому, що сам Олександр III із співчуттям ставився до єврейських погромів. Така певність з'ясувалась тим по-перше, що цей цар був архіюдофобом. При ньому безправ'я Євреїв досягло свого апогею. Хто б не заступився за Євреїв, то це дратувало Олександра III-го так, що він неначе скаженів. По-друге, в країні, що нею керував „самодержець“, погроми не відбувалися б, коли б цар їм не співчував. Коли Победоносцев написав цареві, що Володимир Соловйов провадить юдофільську агітацію, то Олександр висловив на адресу Соловйова такого епітета: „Чистейший психопат!“ (К. П. Победоносцев и его письма и корреспонденты. Письмо 903). Але після того, як було оголошено резолюції Олександра III-го про погроми

Євреїв, необхідно до цього царя-мироотворця бути справедливішим. Наводимо деякі з цих резолюцій. Коли Лоріс-Меліков доказував цареві, що в Києві почалися антиєврейські розрухи, що обурення народу, який думав, що Євреї приймали участь у злочинстві 1-го березня,—даже велике, то Олександр III-й на докладі написав: „Весьма прискорбно. Надеюсь, что порядок будет совершенно восстановлен“. На другому докладі Лоріс-Мелікова про погроми Євреїв по деяких інших містах, цар написав: „Не может быть, чтобы никто не возбуждал народ против Евреїв. Необходимо произвести следствие по всем этим делам“. На докладі міністра внутрішніх справ про те, що прапорщик Чемінський заарештований за участь у погромі Євреїв, цар написав: „Хорош офицер! безобразие!“ На докладі Лоріс-Мелікова, що причиною розруху є глибока зненависть російського населення до Євреїв, цар написав: „Чрезвычайно грустно и тревожно“. А слова „глубокая ненависть“ підкреслено і написано збоку: „Меня удивляет“. На докладі міністра внутрішніх справ, графа Ігнат'єва про те, що погроми в такому от місті припинилися і там спокійно,—цар написав: „Весьма утешительно“. На докладі цареві про те, що суд поставився до погромщиків занадто поблажливо, цар написав: „Это непростительно“ (Єврейська летопись, Сборник 1-й, 1923 г.).

Таким чином Олександр III-й безумовно був проти погромів. Звичайно, жаль чи любов до Євреїв тут не мали місця. Навпаки, захищення Євреїв од населення російського його дуже тяготило. Це ясно помітно з резолюції на докладі варшавського генерал-губернатора про те, що захищати інтереси Євреїв од христ'ян дуже неприємно. З приводу цих слів цар написав так: „Это то и печально, что приходится заступаться за евреев против русских“. А коли він усе ж таки обурювався погромами Євреїв і вимагав енергійно припинити їх, то це тільки боячися, коли б погроми Євреїв викликали, як йому здавалося, шкідливою діяльністю анархістів, не перекинулися на погроми дворян і династії. Як би там не було, а цар „мироотворець“ антиєврейським погромам не потурав. З антиєврейськими погромами енергійно боролися, як це видно з їхніх циркулярів, і його міністри внутрішніх справ, відомі антисеміти Ігнат'єв і Толстой. А тим часом погроми не припинялися, і виникали то тут, то там. Хто ж їх організував, і хто їм протектував. Хто ж ці „злонамеренные интриганы“, що про них з таким обуренням писав Катков і яких без сумніву мав на увазі Щедрін у своїй видатній статті „Июльское веяние“, написаній з приводу погромів 1881—2 років. (Отечественные записки, 1889 г. № 8). Як могли розгорнутися такі криваві події у країні, що нею правив „самодержець“, котрий події такі ганьбив. На всі ці питання більш менш задовольняючої відповіді ще не дано. Може архіви, що заховують у собі багато таємниць раніш чи пізніш з'ясуєть нам усю страшну таємницю про єврейські погроми. Але ж коли неможливо поки що через дуже малу кількість матеріалів, що є в нашій розпорядженню, виявити справжніх винувників і головних організаторів погромів 80-х років і точно в'яснити ролю влади в цих сумних подіях, то з'ясувати причини погромів 1905 року і відношення до останніх Миколая II та його уряду, не дуже вже важко. Коли Олександр III, з вищезазначених міркувань ставився до єврейських погромів негативно, то Микола II ясно їм співчував. Цей факт можна встановити безперечно.

Коли Вітте заявив цареві, що антиєврейські погроми—є сумне й ганебне з'явище, то Миколай II сказав: „В этих погромах сами жидаы виноваты“ (Витте, воспоминания, том II). Коли намісник області Війська Донського докладав Миколаєві II-му про кількість забитих під час погрому в Ростові Євреїв, цар сказав: „Мало евреев погибло“ (Записки бывшего

директора департаменту поліції Лопухіна). В цьому ж департаменті була таємна типографія, виключно, щоб друкувати погромні прокламації. Про це розповів нам князь Урусов прилюдно з трибуни Державної Думи. Відомі, ніжні, зворушливі відносини Миколая II-го до союзу руського народу, цієї банди душолюбів і погромщиків. Відомо також, як сипалися царські милості на голови покараних погромщиків. Аджеж усі ці злочинні банди були, як казав сам цар, „опорою престолою“. Таких фактів можна навести силу силенну. Одно слово, Миколай II-й увійде в історію, маючи почесну назву „царя погромщика“, цілком заслужену. Далі, як би не цінувати відношення до єврейських погромів представників влади при Олександрі III-му, справедливість вимагає підкреслити, що зовнішньо влада ця поводи́ла себе цілком добре: в циркулярах своїх з приводу погромів вони в самій категоричній формі вимагали недопущення й знищення насильства над Євреями, покладаючи навіть відповідальність за те, що виникають погроми, на губернаторів тих губерній, де виникають антиєврейські погроми, а потім і самі погроми, за малими винятками, не носили занадто жорстокого та кривавого характеру.

Зовсім инакше було поводження влади при Миколаєві II-му. Добре знаючи настрої та відношення свого царя до погромів Євреїв, навіть вищі представники влади, не ховаючись, виявляли свої симпатії до погромщиків: „Мы в душе все симпатизируем погромам евреев“, сказав у 1905 році командуючий військом одеської військової округи, генерал Каульбарс. Байдушність з боку влади до вчинків погромного натовпу майже завжди переходила в незаховане потурання погромщикам; а самі погроми ставали небувало жорстокі і надзвичайно кровопролитні. Все це встановлено ревізіями сенаторів Турау і Кузьмінського, що розслідували причини київського та одеського погромів 1905 року (Матеріяли, видані бувшою радою об'єданого дворянства, том III-й). Бесарабський губернатор Фон-Раабен, одеський градоначальник Нейтгарт, Волинський губернатор Каталей, київський поліцмейстер Ціхоцький і багато інших—ось виразні, кольорові погромні постаті, жорстокі, нахабні, цинічні погромщики, що залили добру половину тодішньої Росії неповинною єврейською кров'ю. Крім того погроми 1905 року, відрізняючись од погромів 80-х років, що їх походження пояснювали (головним чином юдофобська преса), з економічних причин (єврейське „засилля“, економічне порабощення Євреями корінного населення), носили яскраво контр-революційний характер. Сам уряд визнавав, що усі ці погроми були актом кривавої помсти з боку царського уряду Євреям за їхню ніби якусь особливу участь у революційному рухові, що досягнув у 1905 році своєї кульмінаційної високости. В 1903 році фон-Плеве вчинив славнозвісну Кишиньовську криваву різню, що схвилювала тоді весь цивілізований світ. „Я,—сказав тоді Плеве єврейській делегації, що до нього з'явилася,— „потоплю русскую революцию в еврейской крови“. „И государь и Плеве говорили, что евреев следует проучить за то, что в революционном движении они идут впереди“ (Дневник Куропаткина, Красный Архив, кн. 11). Але пролита єврейська кров не загасила полум'я революції. Приходу її не тільки не було припинено, але 1905 року вона набула нечуваних розмірів, що загрожували династії Романових. У відповідь на це Євреям дано було в квітні 1905 року друге попередження—палахнув страшний житомирський погром.

II.

Житомирський погром зробив свого часу приголомшуюче вражіння не тільки на єврейське, але й на передову частину російського грома-

дянства. Всі були вражені не тільки жорстокістю погрому, але й цілковитою його несподіванкою. Погром цей прийшов як-раз у той час, коли ліберали були повні ясних надій і світлих сподіванок. Під впливом невдалий для Росії подій на далекому сході, що виявили всі язви самодержавства, та революційної небезпеки, що видимо насувалася, Микола II заговорив про великі реформи, що повинні в корні змінити весь політичний і громадський устрій російського життя. А наївні люди повірили. Сподівалися оголошення конституції, скликання державної думи, емансипації пригноблених народностей і т. и. Але про можливість погромів Євреїв ніхто тоді не думав. Правда, в багатьох ще свіжі були спогади про кишиньовський та гомельський погроми, що примусили затремтіти свого часу всю Європу й Америку. Але Євреї заспокоювали себе тим, що погроми ці були „последнею тучей рассеянной бури“ реакції. І раптом погром, та ще й який жорстокий погром! Кілька десятків убитих і замордованих людей і більше, як сто тяжко пораниених. У Житомирі відбувся небувалий погром Євреїв, і справжня різня, що нагадувала відому „Кишеневскую кровавую баню“. По своїй організованості, жорстокості, цинізмові влади і великій кількості пролитого безневинно єврейської крові, житомирський погром є копією кишиньовського погрому, бо обидва вони були погромами контр-революційними, що їх задумали й виконали органи влади з метою боротьби з революцією. А революція — аджеж це Євреї! Така була офіційна трактовка революційного руху, що її поширювали серед населення. Ось через що хитрий і брехливий самодержець Микола, оповіщаючи з вишини престолу про наступлення в Росії нової, світлої ери, замишляє страшний план, щоб задушити революцію, шляхом усунення головних її винуватків — Євреїв. Контр-революційними погромами Євреїв малося на увазі, з одного боку, усунути самих Євреїв, а з другого — продемонструвати любов і вірність народу царській династії, на яку „жиди покушаються, желая навязать русскому народу своего царя“ (архівний матеріал). Ця тенденція рельєфно виступає підчас студювання причин, від яких виникли кишиньовський та житомирський погроми, та обставин, що були перед погромами.

Як і в Кишиньові, — в Житомирі між Євреями і іншим населенням були здавна мирні, добрі відносини, що до того часу ніколи не порушувалися. Про це офіційно було заявлено. Виходить, що національної чи релігійної ворожнечи там не було. Не було також і „славетного“ єврейського „засилія“ та „економічного порабощення“. Так у Кишиньові, як і в Житомирі, за деякий час перед погромами, провадилося жорстоке без жалю, без сорому, podle цькування Євреїв, що їх темні сили обвинувачували в бажанні і в жаданні знищити російського царя та православному віру. В Кишиньові це робилося, бо його підтримував бесарабський губернатор генерал фон Раабен, а в Житомирі — волинський губернатор Коталь. В Кишиньові це благородне діло крім зайди Паволакія Крушевана провадили чини поліції та жандармерії, а в Житомирі пристав Куяров і жандармерії ротмістр Беловодський, що мобілізували й направляли проти Євреїв величезний натовп погромщиків. (Архівний матеріал. Новости 1905 г., май). Так у Кишиньові, як і в Житомирі, чутки про майбутні погроми дуже поширювалися задовго до того, як вони виникали. І не дивлючись на це, ні там, ні тут влада ніяких заходів, щоб не попустити чи принаймні припинити погроми на початку, не вжила. Навпаки: і в Кишиньові, і в Житомирі і поліція і військо були тільки завдоволеними глядачами кривавих подій. Нарешті, і в Кишиньові, і в Житомирі різня Євреїв була неначе по „волшебному жезлу“ враз припинена, коли звірячу справу було вже скінчено. Одно слово — аналогія цілковита. А як

що й була ріжниця, то тільки в поводженню кишиньовських і житомирських Євреїв та в тому, як вони ставилися до всіх цих подій. В Кишиньові Євреї прийняли мученицьку смерть у підвалах та на горіщах, куди вони поховалися від озвіридих катів. Це були ті „битые рабы“, що загинули „собачьей смертю“, яких так гнівливо плямує в своїй славнозвісній поемі поет Бялик. У Житомирі Євреї загинули смертю героїчною. Натхнені революцією, сповнені святої справи, члени житомирської єврейської „самооборони“ виявили, як рідко хто, саможертву та національну гордість. Як леви, боролися вони із розлатованим натовпом погромщиків і з військом і поліцаями, котрі, не ховаючись, підтримували цей погром.

„Коли єврейські діти не були розтерзані“,— пише „Гашефіро“,— єврейські жінки зганьблені, а сувої тори не були розірвані, то виключно тільки завдяки саможертві молоді, що організували „самозахист“ („Гашефіра“, 1905 р., травень).

Житомирський погром було названо „загадочним“. Усі ті, хто об'єктивно розглядали і цінували події 1905 р., почували, що погром цей був викликаний штучно, що його хтось інсценував. Але виявити справжні причини погрому і з'ясувати винних—усе це було завданням не по силах. Про причини погрому багато хто й догадувалися, навіть імення тих, хто надавав духу погромові, були в багатьох на устах. Але відсутність архівного матеріяла заважала дати точну, ясну й перекональну відповідь на питання, що цікавило всіх безсторонніх людей, про те, хто і навщо організував житомирський погром. Юдофобські газети, навіть „Правительственный Вестник“, звичайно обвинувачували в житомирському кровопролитті самих тільки Євреїв. Про це ясно говорилося, як ми побачимо нижче, в офіційному повідомленні, що його оголошено з приводу житомирської різни. Звичайно, брехня й лицемірство урядового повідомлення були всім відомі. Але виявити джерела цієї брехні, вяснити дійсні мотиви погрому і вказати безпосередньо тих, хто був в тому винні, всього цього зробити, знов таки за відсутністю архівних матеріялів, було неможливо. Нині нам пощастило розшукати справу про житомирський погром, що переховується в колишн. генерал-губернаторському архіві під № 117. Справа ця досить велика (142 аркуші), хоч і не виявляє „причини всіх причин“ антиєврейських погромів, але дає досить світла так на причини виникнення житомирського погрому, як і на деяких осіб, безумовно винних у організуванні й допущенні цього погрому. З цієї справи ми довідуємось, що недавно, перед кривавими подіями в Житомирі провадилася велика погромна агітація серед місцевого християнського населення, і що душею цієї агітації був місцевий пристав Куяров, що його потім убив один із членів партії соц. рев. (не євреем), що волинський губернатор Каталей, який, без сумніву, знав, що готується погром, не вжив ніяких заходів, щоб не допустити погрому. Мало того. Маючи цілковиту можливість задавити погром у самому початку його, Каталей, однак, залишив Євреїв на розруйнування, будучи майже увесь час мовчазним глядачем на страшні події, що перед ним відбувалися. Зрозуміла робиться нам обурююча роля поліції та війська, що не тільки не захищали Євреїв од озвірилого натовпу, але всяко йому потурали, з задоволенням стежучи за вчинками погромщиків. Проте дамо архівним документам, цим німим і безстороннім свідкам давно минулих днів, повідати нам істину про всі обставини житомирської трагедії.

Прологом до житомирського погрому були деякі події, що відбулися 13-го квітня 1905 р., за 10 день до початку погрому, що їх викладено в донесенні волинського губернатора до київського, подільського та волинського генерал-губернатора від 16-го квітня 1905 р. під № 1421.

Відношення це надзвичайно характерне: воно підіймає завісу з цієї таємничої лабораторії, де виготовувалися антиєврейські погроми. Воно безпечно доводить нам, що погроми Євреїв ніколи не відбувалися стихійно, нежданно, випадково, з нікчемного приводу, як в цьому постійно запевняла нас царська адміністрація. Ні, на те, щоб викликати погром, необхідно попередити підготовлювати ґрунт, утворити в масах відповідний настрій, зарані знайти причини, щоб виправдати „взрив народного негодованія“, тоб-то обурюючі розправи християн з Євреями. Так було скрізь, отак трапилось і в Житомирі. Користуючися з темноти мас, що ще не позбулася монархічних ілюзій і вірила в царя, чорна сотня, за допомогою поліції та жандармерії, утворила легенду про намір Євреїв усунути російського царя і дати народові свого єврейського. „Не нада нам русского царя. Мы вам дадим своего“, неначе-б-то так кричали Євреї на сходці в казенному лісі. Селяни ніколи не бачили раніш єврейського начальства і не могли собі його навіть уявити, так от пущено чутку, що Євреї на тій таки сходці загрожували селянам, що незабаром вони, Євреї, будуть правити селянами, навіть землю в них одберуть. Євреї озброюються на оборону себе, передбачаючи погром, а злочинна чутка говорить, що Євреї збираються нападати на селян і всіх їх перерізати. Одно слово, вжито було всіх заходів до того, щоб нагнати на селян панічний страх перед Євреями, що кощунно ставляться до всього того, що дороге й святе в селянському розумінні.

Таким чином було досягнуто мети, потрібну атмосферу утворено. „Настроение крестьян тревожно“, закінчує автор повідомлення своє донесення. Таке це донесення, котре ми, щоб було ясно й переконально, наводимо майже цілком.

„М. В. Д. Волинский губернатор, 16-го апреля 1905 г., № 1421.

Секретно. Господину Киевскому, Подольскому и Волинскому генерал-губернатору.

Житомирский уездный исправник донес мне, что 13-го сего апреля, в 5 часов пополудни, в казенный лес при г. Житомире сошлись небольшими партиями (по 5—10 человек) евреи, которых собралось в этой местности до 1000 человек, в том числе до 20 женщин. В лесу один из них переоделся в офицерское пальто с погонами, надел фуражку с белым околышем и взобравшись на возвышенное место (лесной пень), что-то читал окружавшей его толпе на еврейском языке, порицая при этом русского царя. Когда начало темнеть, собравшаяся толпа в таком же порядке, как выше сказано, стала расходиться. На месте осталось до 60 человек евреев, вооруженных револьверами, которые направились через посевы крестьян вслед за евреями, шедшими впереди, с красным флагом к с. Псышха с криком „не надо русского царя“, производя при этом револьверные выстрелы. Крестьяне Михаил Супрун, Иван Зеленый и др. до 15 человек, видя угрожающую им опасность и причиняемый на посевах убыток, предложили евреям оставить их селения в покое. Но последние, не обратив на это внимания, продолжали стрелять и кричать: „не надо нам русского царя“ и, что через 2 недели все будет наше. Тогда крестьяне вновь предложили евреям уйти на другой берег реки Тетерева. После чего часть из них села в лодки и направились на Павликовку, где была встречена со стороны жителей Павликовки камнями, причем один из толпы евреев произвел пять выстрелов в крестьян. Тогда крестьяне палками прогнали из посевов евреев, причем крестьянин Яков Супрун отобрал от одного еврея револьвер, а Иван Зеленый отнял у другого чугунный кистень. Пристав б стана произвел вечером того же числа розыски и на берегу Тетерева нашел две печатных прокламации пар-

тии соц. рев. Там же был найден окровавленный еврей г Житомира, назвавший себя Эль Янкелевич Гольфербом. Настроение крестьян после произведенного евреями беспорядка было тревожное, каждый караулил свои дома, предполагая, что еврей вновь произведут насильственные действия или совершат поджог их строения“.

В такому самому дусі складено відношення прокурора житомирського окружного суду до прокурора київської судової палати. Прокурор, крім наведених у донесенні губернатора подробиць сходки в казенному лісі, говорить ще про обурююче поведження Євреїв, котре може викликати сумні наслідки.

У цих двох донесеннях, що складають собою справжній акт обвинувачення на адресу Євреїв, тут є все: і „вызывающее поведение евреев по отношению к крестьянам,“ і „дерзкие, возмутительные восклицания евреев, по адресу русского царя,“ і загрози селянам стати підвладними Євреям і тривожний настрій селян, викликаний страхом перед озброєними Євреями. Горючого матеріалу скільки хоч. Найменша іскра—і величезна пожежа спалахне. От цього чорна сотня так страшенно й жадала. Вона приклала всіх зусиль, щоб розпалити звірячі інстинкти темних селян і нацькувати їх на Євреїв. Поволі утворювалась погромна атмосфера. Уперті чутки про злочинні заклики Євреїв розповсюджувались. Усі, а особливо Євреї, напружено й тривожно чекали неминучого погрому, про який усі й скрізь говорили. Ще перед християнськими святами,—пише „Киевлянин“,—смутна непевна тривога охопила все населення Житомира, а особливо Євреїв, що почали організувати гуртки самооборони. Тривога все збільшувалась через те, що люди не мали ніякого офіційного повідомленн з заспокоєнням. Ще давно перед Великоднем про погром говорилося скрізь, говорили вільно, не ховаючися. На базарах розкидался листівки, що закликали до того, щоб бити „жидів“ і „студентів“. Євреїв охопила паніка чекання, і вони готувались, щоб захищатися від нападу. Організовано самооборону, до котрої ставали навіть старі й діти. Між Євреями й християнами були завжди мирні, добрі взаємовідносини. А все-таки погром здавався неминучим. („Киевлянин“ 1905 № 116; „Киевская газета“ за той самий рік і місяць). Задовго перед погромом у місті відверто говорилося про майбутнє биття „жидів“, про це виголошували патріотичні прокламації, що кликали до розправи з жидами, крамольниками і студентами; про це говорили анонімні листи до різних інтелігентних осіб, яких запідозрювали в неблагонадійності; про це свідчили пущені легенди про обурюючі, образливі християнському населенню замисли й учинки Євреїв (Восход 1905 г. № 18).

Хто-ж то фабрикував усі ці злочинні і й отрійні чутки, котрі повинні були принести Євреям смерть і плюндрування? Хто нацьковував темних, неосвічених селян і покидьків міського населення на Євреїв? Хто нагонив на них острах перед озброєними Євреями? На ці питання знаходимо ми ясну й певну відповідь в оцій архівній справі. Київський генерал-губернатор пропонує волинському губернаторові зробити слідство „о неблаговидных поступках пристава 1-й части города Житомира Куярова, возбуждающего русское население против местных евреев“.

Наївна пропозиція! Адже-ж уся ця підла агітація провадилася перед очима губернатора Каталея. Губенаторові, коли-б він тільки хотів того, не трудно було покласти кінець ганебному цькуванню Євреїв і розвіяти всі ці дуже небезпечні чутки та легенди. Але Каталей бачив катастрофу, що швидко насувалася, та нічого не зробив, щоб її усунути. Не робив, видима річ, через те, що в душі він сам був погромщиком і

належав до категорії тих російських людей, про котрих генерал Каульбарс говорив: „в душе мы все симпатизируем антиеврейским погромом“. У цьому нас переконує поведження генерала Каталея під час погрому, що вибухнув незабаром у Житомирі.

А поведження це справді було обурюючим. Губернатор Каталей не виявив ніякої енергії, щоб припинити погром. У перші два дні кривавих подій губернатор ні разу не з'явився на вулиці. Він з'явився тільки тоді, коли все вже скінчилося. А легко було зовсім не допустити погрому чи задушити його спочатку. Зробити бо це було зовсім не трудно. Задля того адміністрація повинна була в найкатегоричнішій формі заявити, що всілякі спроби насильства над Євреями буде задавлено озброєною силою. І погрому не було-б. Бо озвіріла чернь громила й убивала, будши цілком певна своєї справи, не боячися кари. Правда, він це зробив, але вже з великим запізненням.

Коли на полі битви залишились десятки скалічених трупів і сотні тяжко поранених, і після того, коли припинити кровопролиття став вимагати міністер внутрішніх справ Булігін, то різню було припинено, хоть до зброї адміністрація не бралася. (Восход 1905 г. № 18). Чи не ясно, що житомирську бійню організували „злонамеренные интриганы и псевдопатриоты“, з відома й потурання погромного губернатора Каталея? І в свій час про це говорилося, і тоді ще було досить доводів, щоб обвинуватити житомирську адміністрацію в спочутті й належності до погрому. Але виявити таємничу суть трагічної події з причин цілком зрозумілих—було не можливо. Самовидець цієї події висловив тільки надію, що до суду громадської думки рано чи пізно „предстанет житомирская резня, и внешние обстоятельства позволят раскрыть ее глубокие внутренние причины во всей желательной широте и правдивости и попутно выяснить поведение администрации в эти страшные дни“ (Восход 1905 г. № 20). Пророкування це тепер збулося: архівні таємниці розчинено, і доля Євреїв не лежить більше в залитих кров'ю руках Каталеїв і Каульбарсів. Моральна фізіономія губернатора Каталея і деяких його спідручних ясно виступає з вищенаведених нами архівних матеріалів. Суд історії, хоть теж із деяким запізненням, має тепер усі дані, щоб винести над цими погромними героями жорстокий, але безсторонній вирок.

Описання погрому та найближчих причин, що його викликали, ми знаходимо в донесенні волинського губернатора від 30 квітня 1905 р. № 1679 київському генерал-губернаторові Клейгельсові. Цей документ заслуговує особливої уваги, а через те ми його наводимо майже цілком і з деякими незначними купорами.

„В дополнение к посланным мною телеграммам сообщаю, что столкновение между христианами и евреями в городе Житомире произошло при следующих обстоятельствах:

23-го апреля христианская часть населения предместия города Житомира Павликовки праздновала день „Юрия“. По установившемуся обычаю некоторые вынесли закуски и выпивки и расположились провести время на берегу реки Тетерева. В этот же день, по случаю субботы, на реке Тетереве ездили на лодках в значительном количестве молодые евреи. Под влиянием возбуждения от спиртных напитков, а также циркулирующих среди христиан слухов, о том, что евреи, во время сходки в лесу возле деревни Псыши (мова йде про сходку 13-го квітня, про яку говорилося в попередньому донесенні губернатора), стреляли в портрет государя императора, некоторые из находившихся на берегу христиан начали задевать бывших на лодках евреев, отпуская по их адресу бранные слова, на которые евреи ответили также руганью,

после чего христиане начали бросать в катающихся камни, а евреи в ответ произвели несколько выстрелов из револьверов, при чем двое христиан получили легкие поранения... После этого евреи причадили к берегу, а христиане начали уходить на Павликовку, куда последовали за ними и евреи. На Павликовке толпа христиан увеличилась, а евреи, боясь нападения, спрятались в один еврейский дом, откуда стреляли в христиан... Столкновение произошло около 6-ти часов вечера. В городе быстро распространился слух о начавшемся погроме евреев, и на Павликовку сбежалась громадная толпа евреев в несколько тысяч человек, которые начали стрелять в воздух из револьверов, а христиане бросали в них камни... На место происшествия немедленно была вызвана дежурная рота солдат и конный раз'езд, при содействии которых чинами полиции толпа была рассеяна... На этом столкновение 23-го апреля окончилось, но среди евреев было заметно тревожное настроение. В виду этого на Павликовке была оставлена вызванная рота, а на следующее утро была вызвана и поставлена на площади в центре еще одна рота, кроме того по городу ходили конные раз'езды и патрули. На следующий день, 24-го апреля, до 6-ти часов вечера в городе было спокойно, и ни христианская, ни еврейская часть населения не давала поводов предполагать столкновение. В 6 часов вечера при выходе из ресторана "Рим" на Петербургской улице был убит на повал двумя выстрелами из револьвера пристав 1-ой части города Житомира, Куяров. Выстрелы были сделаны сзади на близком расстоянии. Убийца задержан и оказался мещанином жителем Житомира Сидорчуком. Это событие взволновало население. После убийства пристава пришла кучка христиан... К этой же площади со всех прилегающих улиц начали стекаться в огромном количестве евреи, преимущественно молодежь и в числе их студенты. Вызывающее поведение некоторых отдельных лиц из собравшейся еврейской толпы, в особенности, бывшего студента Блинова, крайне возбуждало христианскую толпу, которая кинулась на него, но его защитил патруль. В это время Блинов произвел выстрел, не причинивший никому вреда, после чего христиане вновь бросились и убили его... В это время из толпы евреев и из окон второго этажа ближайших еврейских домов, сделано было несколько выстрелов из револьверов; это еще более раздражало христиан, которые кончив с Блиновым, тотчас же бросились на евреев. Было убито два еврея и тяжело ранен один христианин и несколько раненых евреев. Свалка остановлена при содействии войска, и арестованная толпа христиан, в числе сорока трех человек, заключена под стражу. В это же время произошло столкновение христиан с евреями на Подоле, где был убит один христианин и несколько евреев. Для водворения порядка на Подоле были высланы две роты. Для охраны порядка в разных частях города были вызваны все свободные части войск. Благодаря принятым мерам, массового столкновения в последующие дни 25 и 26-го апреля не было, а были в разных частях города, преимущественно на окраинах, единичные разгромы имущества и убийства евреев... С 25-го апреля по моему распоряжению закрыты все казенные и винные лавки. 24 и 26-го апреля мною были изданы представляемые при сем объявления, при сем прилагаемые. Последнее из них действовало на население, и беспорядки начали прекращаться. В настоящее время настроение менее тревожно...

Одновременно с возникновением в городе беспорядков, в окрестных селениях житомирского уезда распространились разноречивые слухи... Говорили о погроме евреев, о нападении евреев на христиан... Что из Бердичева двинулась толпа евреев до 6-ти тысяч человек на помощь житомирским евреям и что по пути толпою произведено в некоторых

местах разгромы христианских домов. Под влиянием этих слухов в м. Троянове житомирского у., в 20-ти верстах от города между христианами и происходившими евреями из Чуднова 14 евреями произошло 25-го апреля вечером столкновение, во время которого было убито 9 человек евреев и тяжело ранен один еврей, который вскоре умер... 26-го апреля такой же случай повторился в селе Сингурах в 10-ти верстах от Житомира, где христианами были задержаны ехавшие из Бердичева в Житомир 10 евреев, которым нанесены побои. В Дубовце 26 апреля в 10 ч. вечера местные христиане убили жену Дальберта Хану и нанесли ему и внучке его Михле, 14 лет, побои... Того же числа были случаи разгрома еврейских домов в д. Крожне и Соколовке... Следствие о происходивших беспорядках производится прокурорским надзором“.

В цьому донесенні волинського губернатора, особливо в тій його частині, котра торкається погрому в Житомирі, кожний рядок нахабно бреше. Губернатор підкреслює, як на одну з причин погрому, чутку про стрілянину на сходці в лісі 13-го квітня в портрет царя. А тим часом у першому свому донесенні про цю сходку та всі обставини губернатор Католей ні одним словом не згадує про стрілянину в портрет. До речі, це підкреслює зі здивуванням і генерал-губернатор Клейнгельс. Далі. Пристава Куярова вбив не Єврей, а християнин Сидорчук, і вбив за звіряче його поводження з якимись то заарештованими. (Хто були ці заарештовані, зі справи не видно). Виходить, що вбивство це ні в яким разі не могло бути причиною продовження погрому. Безглуздою гіперболою є також повідомлення губернатора про те, що членів єврейської самооборони зібралося шість тисяч людей. Неправдиво також описано випадок з убивством студента Білінова. Перший удар студента один житомирський поліцай (Архівний матеріал). Як оповідають ті, що бачили, — убивство Білінова сталося при таких обставинах. До «цепи» єврейської самооборони підійшли відомі в Житомирі Біншток і росіянин студент Микола Білінов. Дізнавшись про те, що навпроти сточені військом погромщики, котрих чомусь не відводять, вони поспішили до «цепи», щоб перебалакати з поліцмейстром і прохати вжити заходів до заспокоєння населення. Поліцмейстер пропонує їм намовити Євреїв, щоб вони розійшлися. Євреї розійшлися, після чого охотники-парламентарі поспішили назад до «цепи» салдатів з відповіддю. Поліцмейстра вони там не застали, і як тільки вони ввійшли в «цепь», де стояли погромщики, «патруль», пристав і багато різних людей, — то на Бінштока з криками „вот жид-доктор, он вооружен“, — посипались удари по шії, спині й руці. Білінова-ж не займали. Біншток закричав офіцерові та приставові: „Смотрите, что делается!“ Але ті стояли цілком байдужливі. Біншток ухопив Білінова за руку і хотів із ним видертися, але в цю хвилину Бінштока вхопив за руку якийсь сторонній офіцер і силою виштовхнув його на тротуар, а Білінова тісніш обступили погромщики і почали з ним розправлятися. Камінь полетів йому в голову. „Хоть ты и русский, а хуже жидов, пришел на защиту их“. — Білінова дубиною повалено на землю. „Он вооружен“, — озвіріло кричать голоси, і на Білінова накинулися всі, хто тільки хотів, і погромщики, і салдати, і навіть поліцай та й доконали його на місці. У Білінова була рана на спині, переламана нога, штикові рани в лице. Білінов у калюжі крові провалявся на вулиці до пізньої ночі. (Восход, 1905 г. № 18 та Киевская Газета за квітень). Але найбезсоромнішою брехнею є запевнення губернатора, буцім він ужив заходів, щоб не допустити кривавої бойні: губернатор зовсім нічого не робив — беззахисних Євреїв було покинуто на поталу озвірілого натовпу погромщиків. Про це свідчать телеграми, котрі є в архівній справі, що ми їх оце

розбираємо. Ось факти. Погром розпочався 23-го квітня. Про це телеграфує генерал-губернаторові Клейгельсові житомирський присяжний повірений Зінкевич: „Киев. Генерал-губернатору. Волинский губернатор не желает распорядиться подавлением начинающегося погрома. Лично был под выстрелами Павликовских и Псыщанских хулиганов. Прошу принять меры“. А волинський губернатор повідомляє про те, що погром почався тільки на другий день о 10 годині ранку, тенденційно оголошуючи Євреїв причиною сутички: „На окраине города“,—телеграфує він,— „было столкновение евреев с местными православными. Евреи стреляли. Есть несколько раненых. Порядок восстановлен при помощи войск“. Але ще більш обурює друга телеграма губернатора від 24-го квітня: „Сегодня в городе беспорядки. На улице при выходе из ресторана убит пристав Куяров“. У цій телеграмі немає ані найменшої вказівки на жорстокість погрому, що дав у той день багато вбитих і поранених. Про страшну різанину ми довідуємось тільки з телеграми лікаря Рамо київському генерал-губернаторові: „Прикажете дать войска в помощь несчастному еврейскому населению Житомира, безжалостно избиваемому громилами при отсутствии войск и полиции: много убитых и раненых“. З таким самим проханням звернулася до генерал-губернатора група лікарів, що допомагала нещасним. Єврейська кров лилася річкою, житомирське єврейське населення охоплене панічним жахом, різанина Євреїв відбувається на очах у байдужного війська й поліції, а губернатор Каталей правду захищує і все повторює, що заходів до припинення погрому і на встановлення спокою вжито, як треба. А генерал-губернатор Клейгельс, одержавши від приватних осіб телеграфні повідомлення про те, що творилося в Житомирі, телеграфував тільки волинському губернаторові, що на слідство про причини погрому до Житомиру надсилається урядовця, особливих доручень Чуйкевича. І більш нічого. Клейгельс не вимагає припинити погрому, не робить ніяких указівок на недопустимість погромів, не ганьбить губернатора за бездіяльність губерніяльної влади, війська та поліції. Погром розпочався 23 квітня, знов продовжувався 24 увечері та 25 і 26 квітня. В розпорядженні у волинського губернатора було досить війська, щоб припинити погром. Але навіть 25 квітня, „войска к действию оружия не прибегали“. Ось на якій висоті стояв губернатор Каталей виконуючи свої обов'язки. Погром припинився тільки тоді, коли міністер внутрішніх справ Булігін телеграфно наказав волинському губернаторові негайно припинити його: „По имеющимся в министерстве вв. дел сведениям в Житомире происходит побоище между евреями и христианами. Губернатору предлагается принять все зависящие и решительные меры к предотвращению погрома и поддержанию порядка. Имея в виду возможность распространения беспорядков в другие местности, сообщая об изложенном вашему превосходительству“. Тільки одержавши цю телеграму, житомирська влада рішуче припинила погром. Припинила, хоч до зброї влада не бралася. Одно слово, губернатор на припинення погрому зробив тільки те, що він міг і повинен був зробити з самого початку погрому. Не зробив через те, що тоді євреїв-революціонерів не було б налякано, а російський нарід не міг би так продемонструвати свої „гарячої любови“ к „обожаемому царю-батюшке“.

Така була справжня роля губернатора Каталея в криваві квітневі дні в Житомирі. Нехай знають нащадки героїв—членів житомирської єврейської самооборони, що поклали свої голови за честь і гідність свого народу і за перемогу російської революції, нехай знають батьки й брати цих справжніх Маковеїв, хто є справді винним у страдницькій і передчасній смерті членів житомирської єврейської самооборони. Історія дасть належне і цим мученикам і катові їхньому губернаторові Каталею.

Серед матеріалів, що є в цій справі, знаходимо й випущену від „Бунду“ з приводу житомирського погрому, прокламацію, котра свідчить про те, що „Бунд“ тоді ще, коли архівні документи про погром не були приступні, дав вірну оцінку приводів і мотивів, що викликали різню Євреїв у Житомирі. Наводимо декілька уривків з цієї прокламації, що починається заголовком: „Погром или контр-революция“

„То не был погром в обычном смысле этого слова. Здесь почти не грабили еврейских домов, не бесчинствовали народные массы. На улицах Житомира дано было правильное сражение революционерам. Черная сотня была организована превосходно. Полицейские чиновники и жандармские офицеры положили на ее устройство немало трудов. В этот период острого под'ема революционного движения 1904—1905 г.г. накануне указа о выборах в государственную думу, в полосу аграрных движений,—в этот момент правительство решило бороться с революцией посредством антиеврейских погромов“...

Житомирський погром викликав загальне обурення так у Росії, як і за кордоном. Участь органів влади в житомирськiм погромі усім була ясна. Всі почували, що житомирський погром був прелюдією до цілої низки нових, задуманих від уряду контр-революційних, антиеврейських погромів. Уряд мусив себе реабілітувати, але на реабілітації в розпорядженні в уряді ніяких перекональних матеріалів не було. Через те уряд береться до випробованого способу: всю вину й відповідальність за минулий погром він покладає на Євреїв. Адже-ж і сам Микола II казав, що „в погромах сами жида виноваты“. Так от, у „Правительственном Вестнике“ від 29 квітня з'явилося таке офіційне повідомлення, що пояснює причини погрому.

„24 и 25 апреля сего года в городе Житомире произошли беспорядки, выразившиеся в столкновении части христианского населения с евреями, причем как с той, так и с другой стороны были раненые и даже убитые. Беспорядки эти, грозившие перейти в массовое побоище, не получили особо широкого распространения и повлекли за собой сравнительно незначительное число жертв, благодаря принятым со стороны местных властей энергичным мерам как к подавлению таковых, так и к их возможному предупреждению. Относительно событий, предшествовавших возникновению беспорядков 24 и 25 апреля, в министерстве вн. дел имеются следующие сведения: -

1) 8-го апреля толпа евреев собралась в казенном лесу вблизи села Псищы, где позволяла себе стрелять в портрет государя императора. На протесты сбежавшихся на выстрелы местных христиан, евреи объяснили свое занятие тем, что скоро они, евреи, будут крестьянами править.

2) Еврей Сруль Индиктор без всякого повода ударил по лицу христианина 14-тилетнего мальчика Иосифа Крубского.

3) Во время следования в тюрьму из здания окружного суда осужденных судебной палатой по политическим делам, собравшаяся толпа евреев осыпала конвоировавших арестантов чинов полиции и солдат площадной бранью и грубыми насмешками.

4) Евреи хотели избить проезжавшего по улице крестьянина Хмару.

5) Толпа евреев ворвалась в слесарную мастерскую Каранта, и требуя прекращения работ, избила Каранта.

Помимо приведенных случаев, имеются донесения о выходках евреев против христиан, которых евреи оскорбляют словами и действиями.

Наряду с этим 12-го апреля в Житомире получило распространение воззвание, изданное преступной организацией, присвоившей себе наименование „волынского комитета партии социалистов-революционеров“, в

которм указується, що в Житомире предстоит єврейський погром и что ответственность за него должна якобы пасть на местную администрацию, будто бы возбуждающую одну часть населения против другой.

Вышеописанное вызывающее поведение части еврейского населения, поддавшейся революционной пропаганде, не только в значительной части препятствует принимаемым со стороны административных властей мерам к воспрепятствованию возникновения столкновений между христианским и еврейским населением, но и способно порождать таковые столкновения“.

Брехливість і тенденційність наведених у офіційному повідомленню фактів настільки ясна, що не заслуговує навіть виправдування, тим більше, що їх найрішучішим способом спростовано вищенаведеними архівними документами. Напр., чутку про стрілянину в портрет царя „Правительственный Вестник“ переказує, як безсумнівний факт. Подію з Йосипом Крубським перекручено так, що її й пізнати не можна: не Індикатор ударив Крубського, а навпаки: Крубський поранив Індикатора ножем. Власник слісарної майстерні Карант листом до редакції газети категорично спростовує факт нападу на його майстерню Євреїв, що вимагали припинення праці. А що до енергійних заходів, ужитих від житомирської влади, щоб не допустити і припинити погром, то після всього того, що про це розповідалося в наведених від нас архівних матеріалах, — заяву уряду є тільки цинічною, нахабною й обурюючою насмішкою над правдою й справедливістю. Такою самою брехнею є й повідомлення „Правительственного Вестника“ про те, що під час погрому вбито було декілька християн: дійсно два християнина загинуло під час житомирського „побоища“ — пристав Куяров і студент Білов, але першого забив християнин Сидорчук, а другий став жертвою провокаційного вибрику житомирського поліцейстера.

Не дивно після цього, що урядове повідомлення досягло якраз протилежних наслідків: воно не тільки не заспокоїло схвилюваного житомирського єврейського населення, а викликало величезне обурення. Замість виявити й показати на справжніх винуватців житомирського погрому, що були у всіх на оці, уряд подав цілого акта обвинувачення Євреїв, на яких він покладав усю відповідальність зв минулі криваві події. Ніхто не міг зрозуміти, з яких брудних і каламутних джерел міністерство вн. справ одержало ті відомості, що на підставі їх складено було урядове повідомлення. (Згодом виявилось, що ці відомості доставив прокурор житомирського окружного суду Куракович, що доповідав у свій час прокуророві київської судової палати „о... вызывающем поведении евреев и об их революционной деятельности“. Цьому-ж прокуророві міністерство юстиції доручило досліджування причин житомирського погрому). Справедливість вимагає сказати, що губернатор Каталей до цього пашквілю причетний не був. Він навіть був неприємно вражений урядовим повідомленням. Це видно з його відношення на ім'я київського генерал-губернатора від 2 травня 1905 року, під № 1694.

„Секретно. Господину генерал-губернатору. Распубликованное официальное сообщение о причинах, вызвавших беспорядки 23-го апреля, категорически указывает как на бесспорный факт расстреливания евреями во время сходки в лесу 13-го апреля портрета царя. Между тем случай этот пока ничем не установлен и является пущенным слухом, т. к. дознания по настоящее время чинами отдельного корпуса жандармов не произведено, и можно предполагать, что установит его представится крайне трудным в виду того, что во время стрельбы никто из крестьян, близко допускаем не был, чины полиции и жандармерии там не присут-

ствали, а крестьяне явились уже тогда, когда толпа расходилась и напала на пахотные поля, откуда и была прогнана.

На основании изложенного считаю долгом доложить, что означенное сообщение, ввиду тяжкого обвинения в нем евреев, несомненно породит еще большую вражду между ними и христианами и может вызвать нежелательные последствия“.

В другому своєму відношенні на ім'я генерал-губернатора Каталей пропонує міністерству вн. справ призначити комісію на дослідження причин і обставин житомирського погрому. Але міністер вн. справ вирішив що доцільніше замість комісії послати в Житомир віце-директора департаменту поліції Зуєва. Чи провадив Зуєв зазначене слідство, чи ні, і чи були які наслідки,—в „деле“ ніяких указівок немає.

Відношення Каталея про необхідність призначити комісію на дослідження причин житомирського погрому було його лебединою піснею: після цього він зник з адміністративного обр'ю як зникли деякі інші погромні персони: віце-губернатор Ган і житомирський поліцмейстер-провокатор. За віщо їх так покарано,—чи за те, що вони виявили надмірну ретельність,—чи за те, що не вміли як слід кінців у воду сховати, цього зі справи не видко. Така була любима метода старої бюрократії: доручати своїм агентам з певною метою виконання тієї чи іншої огидної справи, а коли справу було проведено, і виходив скандал, то спокійно жертвувати цими агентами. Це робилося, щоб заспокоїти схвильоване громадянство.

На кін тепер виступив новий волинський віце-губернатор Релойто-Дуб'яго. В усіх своїх донесеннях на ім'я київського генерал-губернатора і міністра внутрішніх справ він усе співав стару пісню про „вызывающее поведение евреев“ і про їхню революційну діяльність. Небо все більш га більш захмарювалось. Усе віщувало нову погромну бурю. Всім стало ясно, що погромна пісня ще не скінчена...

На дорозі до революції.

Уривки зі споминів.

Коли звертавсь думками в минуле, в минулі роки, рік 1905 мов дев'ятий вал на морі здіймається по-над головами інших років, бурхливий, гомінкий, рокотінням ще нечуваних голосів, грізний ще незаними, ще невиданими блискавичними загравами, величний в своїх змаганнях вогнем оновити землю та вивести людство на нові світлі шляхи.

Але він, цей 1905 рік, весь рух і напруження, хаос несподіванок та героїчних осягнень, є одночасово закономірний підсумок всіх попередніх подій, є логічний розвиток цих подій, динамічне їх завершення. І згадуючи 1905 рік, мимохіть згадуються інші попередні роки, значно сіріші, значно спокійніші, але такі близькі до 1905, такі споріднені з ним—дев'ятьсоті роки, перший, другий, третій та четвертий. І чомусь вони мені теж видаються не сірими; барвистими пригадуються вони мені, насиченими змаганнями того духу людського, що „тіло рве до бою, рве за поступ, щастя й волю“.

Коли я ще, ледве вийшовши з дитячого віку, побачила, поспішаючися до гімназії, як на базарній площі в містечку Гуляйполі (Златополі) селянин б'є підлітка єврея і приказує: „Оце тобі, жидівська морда, геть до своїх Палестин—щоб і духу твого не було!“—я покликала на допомогу класну даму, що її зустріла тут-же на площі. Класна дама на це зауважала: „Так ему і нада, жидовському выродку—от них все зло“.

Я попробувала пригадати, що в євангелії, читаній вранці вчора перед заняттям (що-дня ми читали в школі для „нравственнаго воспитанія“ сторінку з євангелії) говорилося „несть ні Елін ні Юдей“, отримала сердите: „Ты еще не понимаешь, мало ли что там пишется!“

Коли начальниця, що жила в будинку гімназії, вилаяла сторожа „Хамы вы все, мужва непонимающая, встать должны передо мною“—я спитала її—чому євангелія нас вчить, що всі рівні, всі брати? Мовчки довгий холодний погляд на мене здивованих ворожих очей. І мене зоставлено без обіду.

Коли вже в Києві, на перших кроках життя в ньому, у „благородному“ пансіоні мадам Ж. я, дванадцятилітній підліток, спитала у мадам, коли вона поясняла багато убраній дамі, що в пансіоні „Il n'y a pas de Juifs, dieu grâce“—„а хіба євреї не такі самі люди, як і ми? Христос сам був єврей!..—то почула перелякане: *c'est affreux, c'est imbécile avec ces enfants parvenus!* І залишилася без солодкого та без виходу в неділю. За те отримала на французькій мові книжечку: „Як треба поводитися молодій панночці“.

Не витримавши й року в благородному пансіоні, я настояла, щоб батьки мене влаштували інакше. І тоді я почала пізнавати життя, не тільки кризь вікна благородного пансіону, життя не тільки улиць Прорізної та Олексіївської (теперішня Терещенківська, де містилася жіноча міністерька гімназія), де було царство і мораль мадам Ж. і мадам Мау (начальниця гімназії), що вела свою школу під гаслом „Silence, silence“—„Жінці

слід перейти шлях життєвий, непомітною“. Але передо мною розкрилося коли я вільно могла ходити, вільно могла спостерігати, — різноманітність, життя, всі дивовижні його протилежності, його жажливе *те status quo*, коли біля великих складів з харчами та одежею, біля блискучих вікон, за якими були всі блага світу, вмирили люди з голоду й холоду, або ледве животіли по своїх холодних, порожніх логовах.

Тоді-ж почала я пізнавати з книжок, що вільно їх могла тепер перечитувати, як жили колись люди, як вони дійшли до такого стану, в якому перебувають зараз, та й зробила висновки, що все життя створене руками людськими, і що так само руками людськими можна його перемінити. А що його конче треба змінити, це я почувала занадто глибоко, почувала, що прийде колись той час, коли людям краще буде жити, ніж тепер. Але тому, що більшість людей живе в надто жахливих умовах, треба наблизити той час, і це в руках людських.

Тільки як його наблизити? Як?

Як?! Цим горіла думка цілими днями. Що зробити, щоб швидче не було над міру ситих і вічно-голодних, щоб не було ледарів і перепрацьованих, виснажених, що кров і силу віддали на розкоші паразитів, щоб не було „благородних і хамів“.

Почасти на ці питання відповідали книжки, ще більш, як книжки, допомагали розбурханій думці виклади з історії, що їх робив В. І. Щербина.

Виклади В. І. Щербини були серед мертвої нудоти інших викладів, що провадилися в міністерській гімназії під респектабельною рукою М. І. Мау, — справжньою оазою, що освіжує стомленого в гімназіяльних стінах мандрівника і впливає йому нові сили для продовження вкритого пісками сипучими шляху середнешкільника.

Поява невеличкої рухливої постати В. І., такого уважливого до всіх такого делікатного, такого захопленого своєю роботою, відроджувала весь клас. Мов живую водою побризкано було тих, хто безнадійно впав у транс після нудного диктування А. П. Істоміна („Вчера мбь покончили с одами Кантемира, сегодня займемся одами Державина“ — одноманітне диктування із зшитка, що неминуче наводило сон). І коли В. І. починав говорити (а манера говорити, викладати — була своєрідно-приваблива) — в класі панувала напружена увага. Він поважно починав, провадив повільний виклад фактів, далі все більш захоплювався, і коли справа доходила до висновків, мова його ставала уривчаста, яскрава, поважне обличчя вчителя зникало й на його місці з'являлося натхненне обличчя творця. Коли він викладав про часи відродження, про французьких гуманістів, а далі про французьку революцію, — це було щось надзвичайно захоплююче і хвилююче. Всі протестанти духу, борці книгою, словом, а потім борці зброєю ставали перед нами, як приклади ентузіастичного героїзму, як вищі істоти, що мають нам за взірць бути. І коли дзвінок під дверима різко переривав нас, ми з жалем поверталися з чарівного світу боротьби духу людського, що умів нам так талановито змалювати В. І. Щербина, — до своїх буденних занять. І ті настрої й думки, що викликали їх на лекції з історії, товаришували нам потім на шляху нашому багато де-чого освітлюючи, підказуючи тучи іншу думку, той чи інший висновок.

Якось очевидно інтуїтивно вгадала думи мої й настрої товаришка, що вже розв'язала для себе пекучі питання та мала шляхи до того світу, де кувалися нові можливості.

— Ти багато читаєш? Правда? — підійшла вона якось до мене. — Ти читала Писарева?

— Читала.

— І Чернишевського?

— Так, і його, але мало.

— Хочеш, я дам тобі роман „Что делать?“

— Дуже хочу. Але як?

— Еге, як?.. Сюди не можна принести. Приходь до мене.

Пішла, мала і „Что делать“, і „Андрея Кожухова“ і „Революційну Росію“, ще деякі відозви.

— А взагалі, хочеш, давай разом читати?

— Це найкраще!

Читали Добролюбова, Чернишевського, Герцена, Дарвіна, Плеханова, „Іскру“.

Потім познайомила мене Катря з гуртком, де читали реферати на питання політично-економічні та соціально-філософські. Довідалася я, що таких гуртків багато, що вони набувають собі політичної та економічної освіти і мають зв'язок з іншими гуртками, гуртками робітничими, де в свою чергу займаються агітацією та пропагандою. З таких окремих гуртків складалася велика нелегальна організація середнешкільників.

Урочистий вигляд і таємничий шепіт Катрі:

— Нікому не скажеш, Наталі?

— Ні! а що?

Ми стояли, тримаючись за руки в її кімнаті, вікно з якої виходило в садок,—в кімнаті, такій затишній і захищеній від якихось цікавих очей, що там спокійно могли ми провадити свої таємничі справи.

— На тобі ось ці відозви,—і Катря засунула мені за хвартуха великий жмут паперів.

— Ось дивись, адреси...Вкидай в скриньку для листів, що прибито на дверях і тікай далі, розумієш.

— Так, розумію.

— А потім всю решту однеси на Глибочицю до товариша Якова. Знаєш?

— Знаю. Ну, і це все?

— Все. Але.. але ти нікому не скажеш?

— Нікому!

— В класі—ні Галі і нікому другому?

— Ні Галі й нікому..

Таким чином Катря вказала мені ті шляхи, що їх я шукала.

Катря Реріх—це була людина, що з ранньої юности віддалася справі революції. Вона свідомо усувала з свого шляху все, що її могло заважати в цій діяльності; навіть кохання рішуче усувала вона. В чорному убранні, з шкіряним поясом, без жодних прикрас, сама ніжно біла, золотоволоса, але з суворим поглядом синіх очей, вона справляла вражіння людини-аскета, людини-фанатика, і гризла себе немилосердно за якусь інтимнішу симпатію до когось з товаришів. Врешті вона таки була закохана (здається в Ан. Лун—ськім). Але писала про це мені з Женеві в тонах скептичних—„треба з цим боротися“.

Я спиняюся на цій ясній, екстатично захопленій постаті Катерини Реріх, бо власне вона була тим вікном, крізь яке передо мною розкрився революційний Київ, власне вона ввела мене до нелегальної середньо-шкільної організації, вона водила мене в робітничі квартали Подолу, Слобідки. В її хаті я вперше зазнайомилася з Комуністичним маніфестом, з творами Розі Люксембург, то що. Тому згадую її тут, що вона своєю працею серед робітництва брала участь у підготовленні свідоміших елементів, що виступили року 1905.

Вона вмерла—згоріла від туберкульозу, що нажила його в Лук'янівській в'язниці—року 1906 в Швейцарії¹⁾.

— Ох лишенько, та що тут уміти?!

Катря стояла передо мною, безпорадно розводячи руками.

— Що ти маєш сказати їм? Ну те, що сама знаєш. Свої думки що-до організованої боротьби. Ну, ти-ж чудово це все знаєш...Чого ж це ти „не можеш“? Не розумію я!

І вона обурено почала ходити великими кроками по своїй хаті.

А я не розуміла, як це я стану серед маси робітників і скажу їм все те, що я знаю й думаю. Вони-ж всі будуть так уважно, так запитливо дивитися на мене. А що, як язик мій прилипне і я нічого не скажу.

— Катре, та я-ж ніколи не виступала... Як-же я так, у перший раз?..

Катря спинилася, взяла мене за руки і навчаюче сказала:

— Завжди у кожного буває свій перший раз. Так люди і пробують, так і вчаться...

Пробують люди, і вчаться, й говорять. І відбувають якомсь свій „перший раз“. І я його відбула. Я стояла на пні зрубаного дерева в кадетському гаю; навколо були людські обличчя, навколо були дерева. Я дивилася проти себе у мою мрію, в те майбутнє, що його в думках ви-кохувала. І я промовляла. А коли я відчула, що мої думки стали їхніми думками, мій настрій став їхній настрій, я глянула спокійно і впевнено в людські обличчя.

Це було на початку весни 1900 року.

Через місяць Катрю заарештовано (Яків, що йому довіряла вона і що втягав її в роботу, був провокатор), мене потрушено (не поліція приходила до мене, а просто класна дама, що її прислала М. І. Мау, до-відавшись про арешт Катрі), забрано всі цікавіші книжки, революційні вірші, то-що. Тоді-ж заарештовано було активніші сили середнєшкільної організації й життя організації на якийсь час притихло.

Залишившись без товаришки, без знайомого гурту, я в-осени року 1900 оберталася у випадкових революційних колах. Випадок звів мене з гуртком, де було кілька семинаристів, в тому числі Іван Гавриш (роз-стріляний 1919 року — останні часи вчителював у Трипіллі), Леонтій Радашевич (помер), Виктор Чехівський (убито на війні року 1914), та інші. З цим гуртком провадилися заняття, що до сомоосвіти та прова-дилося ріжного роду нелегальну працю; обслуговували ми цєю працею один з гуртків Р.С.-Д.Р.П.

Не спинятимуся тут на дальших етапах бурхливого та ріжноманіт-ного життя в роках 1900—1902: на легальних (недільна школа) та неле-гальних заняттях з робітниками—на ролі літературно-артистичного това-риства (а значить і поступовішої української інтелігенції) в духовому житті революційного Києва, на демонстраціях, на святкуванні першого травня, на моїй праці в заводській школі та організації занять з дорос-лими робітниками (в селі Балаклєї на Смілянщині, звідкіля мене, як особу неблагонадійну, адміністрація заводу дуже швидко відставила), та ріжних інших проявах революційного життя того часу, що їх безліч, та що на них слід довго і окремо спинитися. Не спинятимусь і на тому, як мене заарештовано; та як я нарешті перейшла добру школу політграмоти на жіночому коритарі лук'янівської в'язниці і т. и... і т. и..

1) У „Киевской газете“ був некролог „Е. Э. Рерих“.

Я зразу перехожу до знайомства мого з Р. У. П. (Революційна Українська Партія), до діяльності цієї партії, як я її собі пригадую.

II.

Чомусь мені давно хотілося ближче познайомитися з гектографом, хотілося друкувати на йому. Та якось не траплялося. Одного разу, правда, я його переховувала навіть, але не знала, що в завернутому пуделку був гектограф. Вже коли віддавала пуделко, спитала Катрю:

— Але що там таке? скажи нарешті.

— Що? Дуже треба знати? Ну—гектограф!

Але моє ближче знайомство з гектографом, з цим важливим фактором революційного життя (як його варити, та як папір накладати на його, щоб рівно рядки виходили), припадає на той самий час, коли й знайомство з Революційною Українською Партією (Р. У. П.), а саме на лютий 1902 року.

До цього часу я мала лише справу з видрукowanими на гектографі (частіше на машині) творами,—переховувала їх, розносила, відсилала то-що; пам'ятаю, ще як була в шостій гімназійній, у мене в скрині під білизною довго переховувався гектографований твір, що починався з слів:

„Перед университетом памятник стоит,
Деспот и гаситель света на науки храм глядит“.

Це був початок. Потім ховала цілі паки. Самій же довелося друкувати вперше в лютому 1902 року. Мабуть не досить вміло. Принаймні не досить тихо. Принаймні господиня (справа відбувалася в студенській кімнаті „від хазяїв“), коли я виходила набрати води до коритара, питала:

— Щося качаєте все?

— Ёге, швидко закінчу вже, не заважатиму вам.

— А утюга вам не треба?

— Ні, дякую, не треба.

І поспішала швидче до кімнати, щоб позбутися уваги зацікавленої господині.

А мешканець студенської кімнати (відділеної від хазяйського приміщення тоненькою стіною), з яким у двох працювали, М. С. Ткаченко, навчає, щоб тихо друкувати:

— Отак злегенька натискайте. Та не розганятися!

Це ми друкували відозву на Шевченкові роковини, в котрій, між иншим заклиалося селян повстати проти панів-поміщиків. І підпис „Революційна Українська Партія“.

За кілька днів перед тим я з товаришкою зайшли до студента Л. Ж. довідатися про подробиці арештів, що відбулися на початку лютого, після демонстрації. Застали там незнайоме товариство: трьох студентів, двох селян та двох сільських дівчат; всіх в дуже веселому настрої, і купа пляшок коло них, вже порожніх.

— Що це таке?—здивувалися ми.

— А це, любі товаришки,—пошепки поясняв Ж.,—конспірація. Масниця й млинці... Це так на зовні. Це так для тих шпигунів, що ось там на вулиці часом стоять... А всередині... ось що всередині (він витяг жмут паперів з халяви одного селянина), бачте: „всі, як оден вставаймо, з'єднаємось в міцні лави, могутнім рухом здобудемо собі волю й землю. Хай живе революція!“

— Ну, а хто-ж це?—на трьох студентів вказую.

— Це—„ерупісти“...—ще тихше додав.—Не всі, але двоє.

І познайомив вказуючи на нас.

— Знайомтесь, це свої, революційні дівчата.

Ж. до партії не належав, але співчуваючи, розповсюджував відозви на селі через земляків селян.

Ми двоє пильно розглядали нових знайомих (всі вони говорили українською мовою), а вони на нас кидали запитливі погляди.

І коли вже ми відходили, то чорнявий, високий, вродливий студент з сумними глибокими очима (потім довідалася, що то був М. С. Ткаченко) про щось радився з Ж.—І Ж. проважачи нас в коритарі прошепотів:

— Так ви за революцію, дівчата? еге-ж?

— Ну, а як же!—здивовано я подивилася на нього.

— То приходьте завтра, робота є! Не сюди, а на Б. Кудрявську, 29. Це й була студенська кімната М. С. Ткаченка.

В цій маленькій, вузькій кімнаті, де тільки стіл, ліжка, купа книг на полиці влаштовано було мов імпровізовану друкарню Я хутко навчилася тихо котити валок і досить жваво перекидала папірці, з гектографа, а „Хвиля“, конспіративне прозвіще Ткаченка складав їх під книжки. Потім він брався до „катання“, а складати мала я.

Кілька днів згодом я довідалася від Ж., що є така революційна українська партія, якій він співчуває і працює для неї, що вона має на меті, як і російські партії, соціальну революцію; засоби боротьби теж ті самі визнає, цеб-то озброєне повстання й скасування самодержав'я; ріжниця тільки та, що працюючи на Україні, вважає за потрібне провадити роботу українською мовою й має на меті ще й визволення України, як такої, від царату, але ще не відомо в якій формі—чи то автономії, чи то федерації—цього й самі верховоди не можуть вирішити. З „верховодів“ довелося мені побачити тоді експансивного, балакучого „Муху“ (Антоновича) довелося чути про „Мішеля“ (Русова) та „Кавуна“ (П. Канівця), що був тоді у в'язниці й на сам кінець вже довідалася, що й мовчазний, діловий „Хвиля“ теж член Ц. К. Він ніколи про це не згадував і взагалі був маломовний. Коли не писав, не читав, то перебував у стані зосередкованій, задуми щось обмірковував.

Вже згодом я довідалася, коли саме й як повстала Р. У. П.

У Харкові року 1900 йдучи назустріч пекучій потребі часу, зорганізувалася група людей, що почували себе українськими революціонерами. На чолі цієї групи стояли М. О. Русов, Д. В. Антонович, Б. К. Каминський, Мацієвич; згодом у Києві приєдналися ще В. Винниченко, М. С. Ткаченко, П. П. Канівець, В. К-ко та Б. П. Матюшенко. Ця група й репрезентувала з себе Українську революційну партію, що набирала до лав своїх робітників, особливо селян, а також значну кількість студенської молоді; молодь, не задовольняючися старим українофільством, ані „молодо-українством“, тяглася до Р. У. П. не маючи часто-густо оформленого політичного світогляду, і це зробило свій вплив на те, що „Р. У. П.“ досить довго була загалом революційною партією, і неформально „революційною“. З одного боку вона ставила своїм гаслом „пролетарі всіх країн, єднайтеся“, з другого боку (своїм правим крилом) марила про свої суто національні здобутки.

Коли почалася робота Р. У. П. у Києві, то Р. У. П. вже мала власну, хоч невеличку літературу (Дікштайн „Хто з чого живе“, Дядько Дмитро). Організаційні гуртки були в Полтаві (Русов), Катеринодарі, в Лубнах (Порш), у Ніжині, на Херсонщині, в Харкові.

Перші кроки праці Р. У. П. були суто організаційного характеру, через те перші з'їзди були з'їзди організаторів. Масова робота—це вже прийшло пізніше.

Року 1901—1903 робота розгортається на ширше, особливо в Києві. Тут працювали, крім Антоновича, що часто їздив до Харкова і тримав звязок з іншими містами, Ткаченко М. С. (Хвиля), Канівець П. П. („Кавун“), Голіцинський, Голіцинська, Винниченко В. К., М. Г-ець, В. К-ко (Граб), Скоропис, Матюшенко Б. П. (Ніяк) та інші.

Треба зауважити, що література Р. У. П. відіграла велику роль в селянському рухові на Полтавщині. З неї користувалися деякі партизанські гуртки, напр., гурток Олексенка й Губарьова, в Костянтиноградському повіті.

1901 року почала виходити у Чернівцях на Буковині газета для робітників „Гасло“, досить добре надходила газета до Києва, з Києва ширилася й по інших промислових містах України; потрапляло „Гасло“ навіть і до в'язниці, крізь дірки в огорожі коло шпиталю в'язничного просовували його в'язням. В „Гаслі“ намічався виразний стихійний есе-дківський напрямок і це довело до кінця ту диференціацію в мішані лави Р. У. П., що визначалася ще, як вийшла брошура „Самостійна Україна“. Де-хто твердіше став на позиції Р. У. П., де-хто одійшов до У. Н. П.

В „Гаслі“ крім членів Ц. К. партії брали участь дописувачі з по-за партійних лав. За економіста-спеца напр. був учитель одної з комерційних шкіл Києва.

В роках 1901—1902 роботу було розподілено таким чином: організація, звязок по Україні та закордоном—Антонович; транспорти—Меленевський, Винниченко; агітаційно-редакційна робота—Винниченко, Голіцинські, Канівець П., Ткаченко М. С., Матюшенко Б. П. В., К-ко („Граб“). Ось що каже про заснування Р. У. П. активніший її представник П. Канівець. Навожу цитату з незакінченої статті П. Канівця що до заснування Р. У. П.

„В кінці 1900 р. невеличкий гурток студентів заснував у Харкові першу організацію Р. У. П., яка грала досить значну роль на протязі 10 років в історії українського національного руху й без сумніву почала в ньому нову еру. Р. У. П., точніше мовити У. С. Д. була найслабшою с.-д. партією Росії, яка виступила на арену політичної боротьби підчас російської революції 1905 року. Але чим менша кількість індивідуумів, які беруть участь в даному суспільному руху, чим менш сей рух являється рухом масовим, тим менше виступає в ньому наружу загальне й закономірне, тим більшу вагу набирає в ньому випадкове й особисте. Отже, оскільки нам відомо, з боку членів сеї партії ще не було попитки дивитися на її діяльність як на щось закономірне, ніколи не пробували вияснити собі історичні й соціальні причини її виникнення, того, а не другого її розвою, словом вони мали нахил виясувати собі партійні події з точки погляду власного суб'єктивізму об'єктивної необхідности. Вони були завше переконані, що вони справді об'єктивно те роблять, чого суб'єктивно вони домагаються. Проте-ж кожний діалектичний матеріаліст знає, що останнє людям далеко не завжди удається, а що часто-густо виходить як раз навпаки: політична боротьба має свою внутрішню логіку, яка перевертає значіння суб'єктивних людських змагань і тому was he-gauskommt ist etwas, was keiner gewollt hat, слова яка надає ділам людським інше об'єктивне значіння ніж його люди хотіли. В історичній боротьбі треба одріжнити фрази й мрії від їх дійсного складу (організма) і їх дійсних інтересів, їх уяви від їх реальности. Це останнє в прикладі до Р. У. П. і У. С. Д. і являється нашим завданням“.

І ще:

„Отже в 1900 р. засновано було Р. У. П. З точки погляду ідеаліста заснування і дальший розвій її був цілком випадковий: ця партія так само

могла заснуватися й раніш, напр., в 1895 р., як би така думка прийшла кому в голову. Проте марксист думає інакше, він знаходить, що заснування цієї партії не було суб'єктивною прихоттю того чи іншого героя, а об'єктивною необхідністю історичного процесу, який знайшов виконавців: „было бы болото, а черти будут“. Які-ж соціальні причини викликали виникнення Р. У. П.?

Навожу дословно, не справляючи нічого, крім незначних і нечисленних правописних помилок.

Знайомство моє з Р. У. П. зробило на мене такий вплив, що я потроху розгубила свої звязки з російськими революційними гуртками. Щоб поновити їх, зміцнити їх—я нічого не робила. На що? Я знів коло революційної роботи, коло того шляху, що відповідає на моє, ще на зорі свідомого життя поставлене „як?“.

І ці люди, що з ними—я бачу—мені по дорозі, що, як і я, пірвали з минулим, з забобонами, з життям батьків, дідів, і горять в пошуваннях нової правди, нових, гідних людини форм життя, ці люди, що повстають за право поневолених, голодних—вони хочуть цей новий світ відкривати, наблизити його й для всіх тих мільйонів темних істот, що мов комашня покірливо працюють на панських ланах.

Та виходячи не з абстрактних просторів „Росія“, а з конкретного близького „Україна“ беруться промовляти до поневолених, кликати їх до боротьби їх же мовою, мовою цих мільйонів працюючих... таким чином ближче до них стати, глибше за них дбати, зрозуміліше їм промовляти. І враз як блискавка майнуло в думці: а як же вони, ті, з якими я раніше була? Як всі ці революційні гуртки есдеківські забувають за ці мільйони українських селян?.. І як Катря? теж забуває?

Року 1902, пригадую, влаштувала Р. У. П. Шевченків вечір. Це були збори надзвичайно урочисті. Не так, як досі різні збори відбувалися—в якійсь одній студенській кімнаті, а це було в залі, поруч якої містилася їдальня та ще кімната. Це було в будинку Антоновичів на розі Жиллянської та Кузнечної ул. М. Ткаченко читав доповідь „Шевченко, як аполгоет революції“. Співали, говорили промови й привітання. Розпочав збори довгою палкою промовою Антонович, потім читав Ткаченко реферат, потім промови й привітання. Привітання були від польської партії соціалістичної, від есерів—від „Бунду“. Потім співи й чай. Тут багато говорилося, з'ясовувалося, дебатовалося. Крім партійних було досить студенської молоді (а з партійних Винниченко, П. Канівець, Голіцинський тоді були у в'язниці).

Ще взимі мала на думці Р. У. П. діяльно готуватися до свята першого травня, що його звичайно обходили 18 квітня старого стилю (за кордоном перше травня). Але коли в лютому ув'язнено було П. Канівця, Винниченка, Голіцинських, а в ніч на 18 квітня було заарештовано Ткаченка (із значною кількістю літератури) та різних співчуваючих з числа студенської молоді, то участь Р. У. П. в святкуванні першого травня була досить мала.

Ткаченка, Голіцинських, П. Канівця затримано у в'язниці аж до осені 1902 року. Як їх звільнено, то зразу-ж поновили вони діяльність. В нашому помешканні, на Паньківській вулиці 10, закипіло, загуло. Багато звязків зроблено було у в'язниці. За півроку перебування у в'язниці ерупісти до своїх лав придбали багато нових сил. Оходили від есерів, одходили од Бунду, і прилучалися до Р. У. П. люди, що вбачали в самій формі роботи Р. У. П. (мова) запоруку успіху революційної роботи на селі. Пригадую Мовшу Гутника з Макарова, умілого агітатора; як

вийшов на волю в-осени 1902 року, зразу прийшов до нас по літературу і раз на місяць диліжансом приїздив з Макарова. Його так і прозвано було „Ходячий диліжанс“,—бо в нього й на грудях і на спині під одежею завжди було напхано цілий „транспорт“ літератури.

III.

Може зразу замало було брошур, замало відозв... замало взагалі друкованих видань Р. У. П. Але те, що було, добре ширилося, ішло в глиб села, на економії, на сахарні. І звідтіль долітали до центру голоси: „дайте ще, і ще“.

Зразу замало було людей. Більшість революціонерів аніж орати цілину впрягалися до возу Р. С. Д. Р. П., до возу, що вже мав свою колю, мав втоптану марксівську стежку.

А тут, де ця дивна, нечувана досі партія з своєю особливою мовою, тут доводилося ще бур'яни полоти, нові стежки розчищувати, доводилося в болючих шуканнях блукати між націоналізмом, шовінізмом та інтер-націоналізмом і соціалізмом.

Але поволі лави Р. У. П. росли. Студенська молодь, та її частина, що не задовольнялась ані культурництвом радикальної та демократичної партії, ані революційним націоналізмом У. Н. П., наповняла собою вільні громади Р. У. П. та з захопленням взялася до роботи. З робітниками трохи тяжче зав'язувалося відносини, але врешті й вони почали підтримувати Р. У. П.

Що до роботи на селі, то тут в роках 1902—5 Р. У. П. належало видатне місце: вона відозвами своїми вчасно відгукувалась на ріжного роду події на селах, а то ще своїми відозвами викликала революційні події. І гектограф, той знаменитий гектограф, що вже послужив та й послужив, не міг задовольнити всіх потреб поширеної діяльності. Отже, як було до речі, коли на початку 1903 року. П. Канівцю пощастило дістати у російських есдеків шриффт та інше приладдя для друкарні.

— Маємо вже свою друкарню іарешті,—урочисто сказав він, прийшовши до нас того вечора. Він що-дня приходив. — Такі вони були приятелі з Ткаченком, що де-б не жили, а кожний день мусили закінчувати вкупі, ділитися вражіннями, обмінюватися думками що до ріжного роду принципових питань, то-що.

— А ми вже з Євгеном (Голіцінський) і раму замовили в слюсара. От тепер піде робота!

Друкарня була на Сирці; там жило двоє непартійних, що участи в Р. У. П. не брали, але допомагали в деяких технічних справах. В. К-ко дбав за папір і всі втрюх вони друкували. Надруковано було таким чином кількадесят відозв. Але що це значило—коли порівняти, скільки було попиту на відозви та навіть і щось більш поважніше, ніж відозви,—на газети, брошури!

Що до газет, то тоді вже почало виходити на Буковині у Чернівцях „Гасло“; невтомний „Муха“ (Антонович) поїхав до Чернівців, щось трохи там посидів, притягнув до діла місцевих українців, поставив на рейки газету та й віз готове число на Україну, залишаючи Черновецьких українців самим управлятися, доки він не повернеться на короткий час знову.

Але ось виникла ідея,—під впливом невідкладних вимог життя значно поширити видавничу діяльність закордоном та й робочі руки для цього були. Всіх товаришів, що їх звільнено з в'язниці, малося заслати на Сибір і вони, дякуючи знайомству з якимось невеличким чиновником в канцелярії губернатора, знали, що розпорядження про це вже одержано та й

воліли самі виїхати, тільки вже не до Сибіру, а лише на захід. Отже й мали вони налагодити видавничу діяльність у великому центрі Галицької землі, у Львові.

„Ідемо ставити газету у Львові“.

„Та що газету, цілу купу книжок!.. заснуємо ціле видавництво. Про це що й раніш говорилося, обмірковувалося, з'ясовувалося в деталі, намащувалося засоби для переправи через кордон. Отже ґрунт було підготовлено. І в цей час з Полтавщини, Чернігівщини приїздили місцеві люди, що тримали зв'язок з Р. У. П. та поширювали партійні відозви, розповідали про визначніші події свого місцевого життя і прохали про це все писати „у вашій літературі“ і нам „для загального освідомлення і поучення“ надіслати. Словом, справа з виданням за кордоном літератури стояла на черзі дня.

Група еруптивістів (Голіцинські — Лозенки, П. Канівець, Скоропис) до літа 1903 року вже були у Львові. Досить швидко там улаштувалися, утворили зв'язок з Галицькою соціал-демократичною партією і почали роботу. Тоді виходив у Чернівцях „Селянин“ (на „Селянина“ між иншим гроші дав відомий меценат з України). Отже у Львові почав виходити часопис для робочого люду „Праця“, потім ціла низка брошур: Кавцького „Соціальна революція“, „Програма робітників“ Ласаля, „Павуки та мухи“ Лібкнехта, „Козаччина“, „Велика революція у Франції“ „Паризька комуна“ „Аграрна програма французької робітничої партії“, „Студенти і соціалізм“ Бебеля, „Державна зрада і революція“ Лібкнехта та ин.

Тут-же було видруковано й агітаційного характеру белетристичні нариси Винниченка „Салдатики“, „Боротьба“, „Роботи!“

Отже кореспонденти були, друкарня була, засоби теж були (крім згаданої жертви на „Селянина“ були кошти на инші видання). Взагалі, що до коштів, то постачав дбайливо і постійно Д. Антонович (головний нерв та двигун партії в ті часи), все звертаючися до своєї власної кишені. І редакційна колегія видань Р. У. П. могла розпочати працю з тим більшою енергією та заохотою, що читачі нетерпляче чекали отих таємничих новинок — революційних книжок українською мовою.

Був ще клопіт з кордонами, з озброєними вартовими на кордонах. Та Винниченко, Антонович і Скоропис мали добрі зв'язки з „контрабандистами“, з місцевими прикордонними „спецами“, що вмiли кожну „контрабанду“—чи то сувої шовків, чи паки книжок—по-за спиною вартового перепроваджувати. Про це, пам'ятаю, В. В-ко багато й цікаво розповідав нам, та не мало подібного в своїх творах описав.

Працю поставлено на рейки й вона йшла жваво в руках діяльних, захоплених справою товаришів. Особливо багато невсипущої енергії виявила, багато сил своїх поклала на цю роботу Катерина Голіцинська (Лозенко).

Катерина Голіцинська, людина, що на плечах своїх винесла більшу частину роботи за кордоном — це найдіяльніший член закордонного комітету; член редакційної колегії Р. У. П. це невтомні руки партії. Рухлива, метка і завзята до роботи (як бувають завзяті жінки), раз узявшись до діла, вона горіла в роботі і тому робота горіла в її руках. Редагування, коректа, переклади, листування з численними кореспондентами України — все це на ній, все це поспівало в пору, і все зроблене було надзвичайно акуратно.

Тим часом, поки у Львові ставилося на рейки видавничу діяльність та перепроваджувалося нові видання нам до Києва, у нас на Паньківській вулиці життя гуло і кипіло. Сходилися члени Ц. К. на наради,

приїздили делегати з міст, щоб одержати ріжного роду директиви та літературу, приходили представники інших революційних партій в Києві для порозуміння в спільній акції, для обміну літературою, то-що ¹⁾. Може було трохи небезпечно, але про це якось не думалося і тільки коли почував хтось що-йно звільнений з в'язниці, або „ходячий дилижанс“ Мовша Гутник з Макарова, тоді на який-небудь занадто голосний дзвінок до дворника схоплювалися і уготовлювали „крамольному“ вихід в задні двері помешкання, з яких легко було вибігти в двір та можна було перескочити через низьку горожу у сусіднє подвір'я. Через те, що часто-густо в помешканні був склад літератури, встановлювалося варту біля вікна на вулиці, з якого видно було всіх, хто мав намір увійти у двір або в парадні двері. Що власне малося на увазі чинити з літературою, якби на обрії з'явилися ворожі сили, здається нікому не було досить ясно: уявлялося, що можна буде викинути з вікна, що виходить на подвір'я, мішок з літературою просто на смітник, що був в близькому сусідстві з нашим мешканням, але це було досить утопічно.

Якось я сама вартувала біля вікна (в помешкання що-йно перенесла досить багато літератури), бачу щось дивне йде: по-європейському убрана постать, з гарним невеличким саквоюжем в руці, проходить під віконням і простує до наших дверей, так рішуче, ніби вже був колись тут. Коли я надзвичайно обережно відчинила двері і неймовірно глянула на особу, що стояла в котелку на голові й усміхалася, раптом я все зрозуміла й скрикнула.

— Як, невже це ви, Деде?

Так, це був Деде (Винниченко). Він ще раніш за всіх інших перепровадився був до Львова, а тепер, коли вже там діяльність налагоджено, сів на потяг та, з паспортом на ім'я якогось доброзичливого галичанина в кешені свого європейського убрання, преспокійно доїхав до Києва.

„Але-ж коло нас шпики“—промайнуло в мене в голові. І через кілька хвилин впустивши закордонного гостя в кімнату, я висловила свої побоювання що до його особи.

Але він рішуче не боявся. Паспорт у нього австрійського громадянина є? Є! Ось він! Ну от, значить, все гаразд. Та й взагалі — вовка боятися, до лісу не ходити.

І Деде часто перебував у нас, розповідав про закордонне партійне життя, брав участь у ріжного роду нарадах та у виробленню директив, що висилалося за кордон. Іноді за пізнім часом залишався й ночувати (може на його щастя ніч мине благополучно, та й чому не ризикнути). А далі вже й зовсім оселився. Це останнє було в звязку з тим, що прикомандировані до нас шпигуни, які постійно спацірували на розі Паньківської та М.-Ботанічної, десь раптово зникли з нашого зору. В цей час Деде писав щось з агітаційної белетристики і часом зачитував нам, прохаючи поради, що до діалогів. Питання, що завдавало йому тоді клопоту в літературній роботі, було: чи для яскравости передавати російською мовою розмови осіб, що, як видно з оповідання, в дійсності мають говорити тільки російською мовою? чи позбавляти ці особи колоритности та передавати розмови їхні мовою українською?!

Однієї теплої літньої ночі поверталися ми (Винниченко, Ткаченко і я) з Дніпра. Зробили тоді чудову прогулку на човні і купалися, отже в безжурному, спокійному настрою — до речі і шпигів ані одного не було на розі, — наблизилися до свого мешкання. Дзвонимо; мама стурбована: „хтось високий з чемоданом приїхав і спить на дивані“.

¹⁾ Пригадую О. П. Зарубіна, Гр-да, Цибульського від ес-єрів.

— Що цей сон може значити?—бурмоче Деде.—Тут спати хочеться, а воно щось таке...

Всі ми увійшли до кімнатки Ткаченка; на тому місці, де останніми часами спав Деде—бачимо, хтось в пальті дійсно високий, бо довгі ноги звисають з дивана, міцно спить, закрившись капелюхом.

А коло сплячого гостя великий, товстий чемодан досить погрозливо відтопірчив свої боки.

— Хто це може бути?—зацікавлено спитав Ткаченко і схилився до сплячого.

— Хто це—менше з тим, але, найважливіше, що воно в тому чемодані!—попробував підняти чемодан Деде.—Та проте це ясно: література. І можливо, що він привів за собою шпика. Ну, я не дурний тут лишатися... Ще, коли нема літератури, інша справа. Піду десь умоюся на ніч. Але і цього фрукта слід збудити, а то попаде він чортові в зуби—Деде повернувся і пішов.

Але „фрукта“, що в ньому, як роздивилися добре, пізнали Сергія Тимошенка—не легко було збудити. Він щось бурмотів вовтузився, але прокинутися як слід не здолав. Видко, непоборна втома його обхопила й байдуже було йому про всіх шпигунів на світі.

Та його міцного сну не потурбували. Ніхто вночі не приходив вранці ми всі (раненько прийшов і Деде) розпитували нашого гостя про все, що мав для нас нового.

Проте „гості“, що їх ми завжди мали сподіватися, не забарилися. І тільки тому, що справу з розповсюдженням літератури налагоджено було дуже добре і кожний черговий транспорт не залежувався більше як одну добу, гості, що налетіли, здобичи з собою ніякої не захопили (крім самого Ткаченка, котрого прихоплено було на всякий випадок, хоча не було ніяких „вещественних доказательств“; через три тижні його звільнено).

Деде, дивним випадком, тоді подівся десь на три дні (здається, вїхав з Києва), залишивши у нас тільки своє пальто. Ранком принесено було купу літератури, а над вечір від неї залишилося тільки „Спомини Крапоткіна“ французькою мовою та кілька листівок з портретами революційних діячів та з малюнками революційних подій. Куди-ж поділося все, що принесено було вранці? А приходили з районів делегати і кожний з них виходив з помешкання трохи поповнілий аніж півгодини тому входив в нього. А головне приїздив точний як хронометр „ходячий дилжанс“ Мовша Гутник з Макарова і забрав всю решту. Тепер він брав уже не тільки для Макарова та його околиць, але постачав літературу вже десь на два сусідніх повіти.

Отже, коли десь після дванацятої години раптом серед нічної тиші зачулися тверді кроки численних ніг по-під віконням, і піднявши занавіску, ми побачили—„поліція“—цілком спокійно розчинили двері і впустили купу людей, що певні великої здобичи, у мить розсипалися по хаті. Звичайно, хоч як трусилося, переверталося, нишпорилося по всіх закутках, по усіх і на усіх печачах, всередині матраців, нічого „крамольного“ не було знайдено. Кілька листівок революційного змісту пощастило Ткаченкові немомітно пересунути попід дверима до сусідньої кімнати, а на французьку книгу Крапоткіна, хоч вона була й нелегальна, пошукачі не звернули уваги. Розлютовані такою несподіваною невдачою розчаровані лицарі терпячи виявили твердий намір зробити трус в сусідніх хатах. Звичайно, опиратися цьому було-б марно; довелося пустити до інших кімнат, тим більш, що всі ми (в сусідній хаті жила я, а поруч мої батьки) знали добре, що знайдено нічого не буде. І навіть листівки, єдине, що залишилося від цілого, досить великого „транспорту“ благополучно

пересувалося по під дверима з кімнати в кімнату та залишилися на волі. Вже добре світало коли непрохані гості, розчаровані й похмурі одходили, забираючи з собою Ткаченка, що настрої мав не поганий—нічого не знайдено і головне з по-під рук у ловців вчора над вечір зникла вся багата здобич.

„Дорогая Голова, что же это ты поехала да и пропала? Без тебя нам очень скучно, а без твоих писемь очень даже беспокоино“, прочитала я в листі, що його одержала у червні 1903 року на своє ім'я.

Прочитавши ці перші рядки, а також підпис „Семейство“, я зрозуміла, що це лист до Деде від Лозенок¹⁾ для конспірації його писано російською мовою.

„Семейство“ це так з того часу і лишилося за Лозенками, поки вони жили вкупі, до року 1908.

Я довго думала: що робити з листом? Ткаченко ще був у в'язниці, всі інші знаюли про трус та уважаючи що за помешканням можливо є нагляд, не збігалися вже як раніше. Приходив один С. Він уважав, що навпаки, помешкання, де був трус та арешт перший місяць є найбезпечніше: його вже скористовано і ніхто не звертає на його уваги. От він прийшов і сказав, що Деде вже приїхав, але не заїде. Що довідавшись про трус та арешт він сказав: „Час уже й собі забиратися звідси“. І раптом щось згадавши, перелякано запитав: А де моє нове пальто? „Невже вони його забрали?!“

Передаючи пальто я передала Деде й листа, що початок його був „дорогая голова“...

А на осінь „голова“ вже сидів у „косому капонірі“. І всі, хто лишалися на волі, обмірковували, як би влаштувати йому втечу.

За кордоном лишалися Голіцінські—Лозенки, Скоропис, П. Канівець, у листопаді туди поїхав Ткаченко. Коли я поїхала до Львова, (у грудні 1903 року), застала там ще й Русова М. О. Цілком добре вже організовано було друк видань, що біля них ходили сумлінно й віддано Г-кі. Налагоджено було звязок і з Україною—тут вже спеціалізувалися Антонович і Канівець. І назрівали теж „принципові“ непогодження, намічалася лінія розколу того революційного колективу з досить неокресленим, нескристалізованим змістом, що звався Р. У. П. Весь час роботи Закордонного Комітету в ньому росли дебати, дискусії, непогодження в національному питанні. Катер. Лозенко завжди обстоювала федерацію, в той час як інші обмежувалися на автономії, а Петро Канівець—„марксівська совість партії“—уперто вимагав різкої соціально-демократичної лінії. Він писав тоді свою працю *Umwärtung aller Wärtter*“, де підносив потребу твердого марксівського ґрунту для Р. У. П. Назрівав той процес перетворення партії, що про нього була мова в одній з відозов Ц. К. р. 1904¹⁾, той „процес перетворення партії“, що привів до розколу з одного боку і з другого до скристалізування в ближчому майбутньому марксівських елементів в українську соціал-демократичну партію.

IV.

Застелюючи хмари небо віщують бурю, але буря все, як налетить, здається, несподіваною. І вікна заціпається в останній мент—як грім гряне.

¹⁾ Автор її М. Ткаченко.

Хмари військових подій грізними обрії зробили, але бурхливі події 1905 року наче несподіваний грім вибухли серед передгрозової хвилевої тиші. Та глухі були ті, хто серед показної „тиші“ не бачив блискавиць, хто не вчував віддаленого, страшного грукоту, хто не розумів мови пострілів на фронті, мови поразок, мови револьверних пострілів в Ленінграді, (вбивство Плеве у липні 1904 року) та мови протесту скутих уст багатьох мільйонів людей...

Так бурею впав, вітрами новими, грізними повів рік 1905-й.

Затишно, спокійно було нам за кордоном, за „пределами досягаемости“ поліцейського кулака. Вже переїхавши Броди, з'являлося почуття волі, недоторканности своєї особи,—так наче в повітрі по другий бік кордонного шлагбауму носилися „конституційні гарантії“; і це почуття росло та глибшало: паспортів в тебе ніде на помешканні не питають: пиши в „мельдунковій картці“ яке хоч прізвище. З цього широко користувалися емігранти часто-густо подаючи якесь приbrane прізвище. М Ткаченко „замельдувався“ як Павло Романович, на це ім'я надходили нам листи з України.

Новинка і радість—чути вільно мову українську публічно на мітингах робітничих, на вічах студенських, на урочистих концертах та ювілеях... в стінах університету, на пошті.

Нестримане захоплення, від якого дух спирає в грудях приймати в друкарні, в найсправжнісінькій „буржуазній“ друкарні—газету з гаслом „Пролетарі всіх країн, єднайтеся“.

Невимовне почуття від вільного революційного слова, що його ніхто тобі не врізує, не забороняє... від вільного українського слова, за яке не тягнуть тебе до в'язниці... Це все зразу нас п'янило, надавало нам енергії й подвоювало сили.

Правда, дзенькала, цвенькала над усім цим польська мова, правда, вражало чуже, нудно-солодке „proszę pani“ та „radam do póg“, правда, в цій „свободній“ конституційній країні одгонило міщанством, філістерством... Але тут можна було вільно дихати, вільно, без утисків працювати, щоб утворити зброю для боротьби з тим самим всесвітнім самодоволеним міщанством.

Тут можна було на мітингах, серед величезного натовпу робітників говорити про шляхи до нового життя, можна було цілі виклади для робітників що до цього влаштувати. Можна було, розходячися із зборів, співати революційних пісень. Інколи бувало, правда, що наскакували на натовп кінні поліцаї, з твердою пропозицією—швидче розходитися й не порушувати тиші—це в разі сподіванки якихось більших заворушень. Але особливих ексцесів не траплялося. Частіше виникали ексцеси під час якихось суто українського характеру маніфестацій, студенських, січовиків то що. Тоді в жовтій пресі польській галасувалося про „гайдамаків“, що роблять бешкети поліції та погрожують громадському спокоєві.

Тут можна було, маючи цілу бібліотеку, цілий склад нелегальщини,—спокійно спати, не сподіваючись нічних гостей. Про поліцаїв та шпиків забуваєш цілком, звикаєш ходити без того неспокійного відчуття, що позад тебе щось плазує, що на тебе чигають, що стежать кожен крок твій. Правда, один час, місяців через шість, як ми осілися у Львові, почала непокоїти мене постать, що всюди, де-б я не вийшла, траплялася мені на очі. Чорнявий, смаглявий, безбарвний, але з колючими гострими очима цей чоловік виринав що дня передо мною—коло крамниці, коло молочарні, в садку (Єзуїтський город) де дитину водила, коло їдальні... Безперечно це був шпик, але він через кілька місяців зник з мого шляху й знов настав спокій. Очевидно ми всі і з усією своєю нелегальщиною та

революційністю не лякали—може тому, що нечисленні, може тому, що були ворогами російського царату, політичним ворогом якого була й Австрія.

В кожному разі жити й працювати було спокійно: дарма, що не що дня обідали, що жили в тісноті й великих нестатках. Ми жили гарячково, ковтали книги з історії революційного руху, знайомилися, з творами теоретиків його, одвідували дискусії, лекції¹⁾, писали, друкували й відсилали туди, до великої в'язниці народів, туди, до гнізда реакції й утисків, свої вогненні слова, звернені до робітників, до селян, слова, що мали творити нове життя, новий суспільний лад, а в першу чергу скинути старий, самодержавний, гнобительський устрій. Цей запальний, революційний настрій зустрічався з настроями читачів видань Р. У. П. і мав викликати пожежу.

У літку, коли наше емігранське гніздо виїхало на село (до Синевидська Вижнього—це було в другій половині літа 1904 р.), туди їздили крім товаришів галичан—Вітика, Ганкевича, ще інші гості, російські есдеки²⁾. Вони приїздили для різного роду переговорів, для об'єднаних виступів. З Р. У. П. вже рахувалися, як із силою (до того часу вже досить було видань і досить визначилася партія діяльністю своєю, особливо участю в аграрних рухах), і російські революціонери почували потребу в спільних шляхах. Як зараз пам'ятаю: я спинилася і прикипіла на місці (вийшла була з дитиною на руках на леваду), побачивши яких гостей нам приніс потяг: попереду йшов П. Л. Тучапський (я його вже раніш бачила—характерний вигляд російського революційного інтелігента; за ним якийсь дуже шиковний закордонний джентльмен: лаковані черевики блищать, на голові сяє шовковий казанок, весь він—немов малюнок з модного журналу. На руці приїзжий мав елегантне сіре пальто, шовковий парасоль і невеличкий жовтий саквояз. До того всього і сам був з лиця вродливий та дуже приємний.

— Тов. Михайлові!—рекомендував його Тучапський.

Вже багато років згодом я довідалася, що цей тов. Михайлов був С. М. Биск—киянин, видатний діяч есдеків на еміграції. Він із своєю численною родиною роками жив в Женеві.

Отже тепер він приїздив з дорученням від партії до закордонного комітету Р. У. П. Про що говорилося на нарадах з ним, я не чула (як непартійна я на нарадах такого характеру присутня не була); знаю тільки, що з боку Р. У. П. радо приймалося всі спроби есдеків що до зближення й порозуміння, що до спільної акції в боротьбі з царатом, і представники Р. У. П. (Лозенки) їздили на конгрес до Амстердаму, але там їх уповноважень, як від Української революційної партії не прийнято, бо, мовляв, Плеханов репрезентує Росію, а значить і Україну.

Що до дачного життя нашої колонії улітку 1904 року згадується такий факт, що добре характеризує покійного П. Канівця. Коло нас трапилась пожежа вночі. Почувалося, що може огонь перекинутися до нас. Газдиня—побожна духовна удова, лізе на дах, вкриває солому мокрим рядном, шепочучи молитви. Я накидаю якусь одежу, вивожу візок з дитиною на двір. Це—насамперед. Тоді біжу до хати, хапаю папери, засовую у візок партійне листування (на передодні надіслано пошту з Укра-

¹⁾ Пригадую собі курси, влаштовані влітку 1904 р. у Львові; викладали, проф. Мих. Грушевський, Іван Франко та інші.

²⁾ Приїздив теж і на довший час для принципівих переговорів представник „Крестьянского Союза“ Віктор Мазуренко (Карась).

їни, що її завтра треба передати до колегії). Вбігає розхристаний П. Канівець, що трохи віддалік жив (він зажди такий спокійний, застібнутий на всі гудзики) і гукає: „Слухайте, у вас останні числа „Іскри“. Де вони? щоб не згоріли“.

На волі від поліцейського кулака, що всіх заганяв у підпілля—де диференціюватися та полемізувати не так то зручно,—з впливом часу почалися принципові розходження. Крім „Гасла“, „Селянина“, „Праці“ почала виходити „Правда“ (в кінці 1904, чи на початку 1905), на чолі якої стали Петро Канівець та Павло Тучапський. Коло них один час був Павло Крат, хтось ще, не пам'ятаю. „Правда“—це не був орган соціал-демократичної спілки,—Р.С.Д.Р.П.—на автономних засадах. Разом з тим, як ми наближаємо „ся“ до дієслова, ми маємо й самих себе наблизити до наших російських товаришів есдеків“. Ерупівські видання мали правопис близький до галицького і „ся“ відділялося від дієслова.

Це об'єднання провадилося, приїздили делегати від есде; стали на такому принципі: вам—спільчанам село, нам, есдекам, місто. Але цього принципу не було додержано з боку есдеків, і спілку „як рівний з рівним“ було зламано.

Що-йно засновано було Спілку, почав виходить орган її „Наша Правда“. На улиці („Новий світ“, де жив Тучапський, містилася редакція „Правди“ у великій кімнаті переділеній перегородкою. За перегородкою жила родина Павла Тучапського, дружина Марія Сергієвна та маленька дочка Ніна. Марія Сергієвна теж брала участь в роботі, вона була секретарем „Правди“.

Здавалося, чого ще хотіти? Чого хотіти ще людям, що повтікали від в'язниць та Сибіру, людям підпілля: вільний друк, вільні збори, „знаряддя для агітації та пропаганди своїх ідей, вища школа з викладами українською мовою, віча, маніфестації, книгозбірня всесвітньої революційної літератури, можливість принципової полеміки—роскіш багатобарвної думки людської. А минув рік, і люди не могли вже спокійно сидіти, спокійно працювати. Плив час і люди не задовольнялись тим, що перепроваджували мішками „Гасло“, „Селянин“, „Працю“, брошури, „Правду“, паки брошур на Україну до робітничих та селянських мас... „Люди почали марити: „а що, якби нам... якби й нам туди“...

І коли вдарив грім з захмареного неба, коли блискавиці розідрали чорні хмари, коли нарешті народнім масам увірвався терпець, коли в цілім світі луною відгукнулися ті постріли, що на площі коло царського палацу гримнули в груди народові,—наше емігранське гніздо нестримано заворушилося: „Починається, починається... і зривалося з уст те, що було остаточною мрією: „починається революція“. Насамперед горячкові відозви... участь в робітничих мітингах... статті що до нових етапів, нових перспектив. І враз єдина непоборна думка: туди, додому, на Україну... Тут не сила висидіти... Почалися „вилазки“ поодиноких товаришів: Канівець, Скоропис їздили, верталися...

В пресі щоденній не сходила зі шпальт нова тема, нова сенсаційна новина: Революція в Росії „Рор Нарон“ що-дня варіювалося в різних комбінаціях. Подавалися деталі його біографії, що-разу інші, описувалося його зовнішній вигляд: „натхненні очі, громовий голос, постать якогось героя, провідника мас. Проектувалося в цій польській пресі, що „Поп Гапон“ займе чи не місце царя, твердилося що вже руйнується царський трон, а там, хто знає, що ще буде. Ми стежили напружено, захоплено за пресою, особливо за газетами російськими, але постать Гапона довго з'являлася для нас загадковою. Одна товаришка з російських

есдековських кол якось рішуче висловилося: цей Гапон щось дуже підозрілий. Почекайте, тут виявиться якась непристойна авантура на кшталт зубатовщини“ „Авантура“ виплила, постає „попа Гапона“ висвітлено, але в кожному разі його ім'я не сходило зі шпальт газет.

Постріли, що вибухли біля зимового палацу—розбурхали наше одноманітне емігранське життя. Принади австрійських конституційних гарантій втратили свою силу. Тільки те, що робилося „там“, по той бік Збруча, тільки те розбурхане далеке життя було справжнє життя. Про нього ми, жадібно читали в російській та закордонній пресі, про нього розпитували кожного приїзжого... до нього таємничого, нового, яскравого неслися думки наші.

Після 9-го січня ми жили од газети до газети: здавалося, кожен новий день може принести щось рішуче, щось важливе, щось таке, що переверне все життя, те життя, яке ми так палко хотіли змінити.

В кінці лютого ст. ст. увійшов досить схвильований Петро Канівець (а людина він був спокійна, стримана) з газетою в руках:

— Діалектика історії себе виправдує. Дивіться, як закономірно йдуть події, Дивіться: війна й голод, голод і розрухи, розрухи і... і— „конституція“. Він прочитав текста „маніфесту на ймя Булигіна, де заповідалося виробити проєкта „конституції“.

Дивіться, це вони на захист собі, думають цим стримати як поганенькою гаткою бурхливі хвилі... Дарма! Не pomoже... Не pomoже! Але як тепер там дихається... Як там працюється.

Так: як там тепер дихати!.. Про те, щоб поїхати туди, як інші, нелегально, з черговим транспортом, ні я, ні Ткаченко не могли й думати: у нас тоді було вже двоє дітей, а з нами, закордоном, нікого з родичів, на кого-б залишити їх можна... Але П. Канівець—міг.

І він виїздив „туди“. Іздив (нелегально звичайно) з транспортом побував у Київі, в Петербурзі. Повернувся.—„робота в центрах виросла неймовірно. Попит на літературу. Найбільше попиту на есдеківську. І наша, українська, піде туди тільки есдеківська. Пороху занадто—досить іскри й вибухне. І в селах—може вибухнути, вже подекуди й вибухає. Так—діалектика історії себе виправдує. І новий господар, що йде перевернути світ, пролетаріят, має пильно триматися цієї діалектики. І вам, ерупціям, треба твердішу соціал-демократичну лінію...лінію на пролетаріят тримати... Він тоді вже був „спільчанин“. І він завжди намагався й Ткаченка, що він його дуже любив та цинив, перетягти працювати поруч себе: далі від „всеукраїнства“—ближче до пролетаріату.

Сам він завжди твердо тримав лінію на пролетаріят і в ніяких угодних спробах участі не брав. Він в часи підпілля, до 1917 р. твердо утримувався від різних компромісів, і після революції 1917 року, беручи участь в „Робітничій газеті“ гостро осуджував виступ М. Ткаченка з статтею „Волею і правом українського народу“, видрукованій в „Робітничій Газеті“. Жорстоко, як негідний вчинок, заплямував участь у. с. д. в запросинах німецького війська р. 1918. Він був „марксіська совість партії“.

Пливши тижні, такі неспокійні, такі напружені. Струмочкам попливли сніги з високого замку. І все частіше можна було бачити задумані постаті на шпилі замку—то емігранти, ховаючись один перед одним, втопивши очі в далекий шлях, що вився на Україну, пересиджували там годинами.

Надзвичайно урочисте було святкування 1 травня (ст. ст. 18 квітня) у Львові. Боротьба, кривава боротьба, що провадилася в російській тюрмі народів, знайшла палкий відгук у робітників львівських. Польські й українські соціалістичні газети докладно спинялися в цей день міжнарод-

нього робітничого свята на цьому кривавому етапі боротьби своїх російських товаришів, за волю, за право на життя. Ганкевич (Микола) Вітик і представники польської соціалістичної партії—прізвищ не пам'ятаю—палко промовляли, закликаючи до дальшої об'єднаної акції робітників по обидва боки кордону.

А у жовтні, в дощовому, похмурому жовтні на улицах Львова в передвечірньому тумані покотилися дивні слова: „Конституція в Росії“. Газетчики бігли по улиці Короля Людовика, на плацу Маріяцькому, на ул. Коперника та Сикстуській і неслося в повітрі нове, дивне: „Конституція в Росії“! Я спинила на розі Сикстуської хлопчика, купила газету. Од хвилювання не бачила нічого. Нарешті знайшла текст маніфесту, прочитала.

„І все це буде в нас, там у нас. Це все... Воля слова, зібрань, віри... Дух забивало. Я спинилася. Потім що сили полетіла додому. Застала своїх і когось з галичан, вже з газетою.

— Так, знаємо! Але що то буде, що то буде?! Тепер, лиш тепер—починається..

V.

В цей самий час, в ці самі грізні незабутні дні 18-20 жовтня у Києві, до якого тоді й думки й поривання наші неслися, крутилися вихорем блискавичні події.

Розповідає один „спільчанин“, студент, що приїхав 27 жовтня до Львова. „Це було так коротко, таким бурхливим темпом прокотилося, що мов на скажених хвилях неслися ми в ті дні, а разом так багато подій, немов на протязі цілого року вони відбувалися. У нас 17-го жовтня була остання масовка в кадетському гаю, остання перед цими подіями. Тоді, ми ще не знали про маніфест, про „конституцію“—само собою, бо „конституцію“ аж 20 було оголошено. Але такі якісь хвилювання на околицях... якісь такі загадкові фрази двірників—і почувалася потреба самозахисту. „Дивіться, стерегтися треба провокаційних вчинків, і взагалі стерегтися“. Один робітник розповів, що його жінка чула в чайній, як похвалявся якийсь здоровенний парубок, що тепер,—начальство каже,—можна здорово погулять: бити благородних, в котрих подлинней волосся, і в очках, і само собою—„жидів“.

„Я спав довго 18 жовтня, бо пізно ліг, дуже стомлений від роботи останніми днями. Потім, як завжди, писав (перекладаю німецьку брошурку), читав, щоб привести себе до рівноваги—цілковито і вже надвечір пішов до секретаря „Спілки“. Не застав його, не застав і еруптивів, до яких завернув щоб довідатися новин. Повертався додому й на розі Жилинянської чую розмову: „Так это вони думают царя-батюшку по шапке, а самим сісти на його место: Жиди бусурманські!“

— „Ето всьо Віттиха, жонка міністра Вітта, которий мониполі завів. Вона, Віттиха—жидовка.

— Бити їх! Усіх!—і Вітиху і наших всіх тутешніх...

— Ну, Вітиху не допнеш. А своїх—безприменно... в плепорцію!“

Знервований я дома знов засів за роботу, до втоми посидів і заснув. На завтра 18-го мали бути збори знов в Шулявському районі. Я мав виступати.

18 рано, коло восьмої прибігає секретар Шулявської районної об'єднаної організації: „чули? чули? Сьогодні, зараз всі йдемо на вулицю, бо „конституція“. Зборів наших не буде! Збори завтра!

— Конституція... Я сів на ліжку і вмить одягнувся.—Ходім!

„Знайшлися прапори, знайшлися плакати. Кількатисячна юрба мов хвилі безупинні. Як проходили по Хрещатику, на зустріч велика юрба й

царський портрет. Щось говорили з балкону, махали руками. Щось кричали з одної юрби, з другої. І раптом заблищали стрункими рядами вістря багнетів на рушницях. Хвилювалося людське море, всі ми були в якомусь захваті, і раптом—постріли—звідки? На мент наче вмерло все. І враз йойкнуло, заголосило, рушило далі. Куди? Куди було можна. Куди несло тебе! Опам'ятався я на Фундуклеївській, розхристаний, без шапки. Всі бігли. Лунали крики „сйй жидів, бий їх“. І ще якийсь страшний гомін, тріск. Наче щось важке шпурнуло на брук і об камні воно розбилосся.

Добіг до Володимирської. Тут процесія—національні прапори й царський портрет. Крики: „бий їх!“—„Та це не євреї, це видать, православні“.—„А, православні! А де хрест? Хрест єсть?“—„А, нема хреста? цілуй ікону, потрет!“ . „А, он той утекаєт! Бий їх! хоч не жида, дак студенти, всьо одно бий“...

Багато ще розповідав приїзжий: про процесії робітників та революційної інтелігенції з Шліхтером на чолі, про мітинги в університеті й на улицах... про той шквал, що налетів й понісся вулицями, руйнуючи єврейські оселі й майно, та про злочинну байдужість влади до погромів.

В суворій задумі, похмурі —слухали ми. Це тільки початок... це—початок... Чорні сили намагатимуться одібрати кожен здобуток революції.

— А ще я не сказав вам про страйк на залізницях 14 жовтня...

— Ні, не казали! Кажіть, кажіть...

— Та й загальний страйк у Києві мав бути. Окремі спроби були, але не дуже зорганізовані. А от залізничники—молодці. Люди організовані, спаяні.

І знов ми слухали, захоплені, задумані. Вставали перед нами малянки—етапи боротьби, успіхи й поразки. Вислухаємо та й довго-довго мовчимо. Що сказати? Грізний, відповідальний мент... Борються і гинуть люди, а ми тут...

Через кілька день на тому місці, де сидів приїзжий товариш і розповідав, сидить Роза, сусідчина племінниця (щ) приїхала з Києва) і хитає головою.

„Конституція“... Еге-ж, там було написано „конституція“, але вийшов усе-таки погром. І чому це одно в нас пишеться, друге говориться, третє робиться?! І що робити там, тим, кого вічно переслідують, вічно женуть? Що робити нам, євреям?

І Роза підвела свої скорботні очі, а в них тремтіло питання: „за що?“

„Ми собі спокійно, сиділи дома, і раптом—якийсь гомін, гул. Ми до вікна—люди біжать, ховаються в дім, у двір, а далі біжать інші з палицями, з колами, і теж у дім, у двір. Гуркіт—і в наші двері вдерлося троє. Ми всі встали, завмерли й наче чекаємо. Вони по хаті, до комоду: „Золото, срібло! Давай!“ Оден до самовару, батька штовхнули, вдарили брата. Все, що було цінного,—забрали, подушки, перини порізали ножом, пішли далі. Ми сиділи як прибиті. Я нарешті вискочила у сніи, хотіла піти до тітки Хаї, поверхом вище: аж чую там несамошитий лемент, од сусідів теж жахливий крик, діти верещать—мені стало моторошно, і я повернулася назад, зачинилась у спальні і плакала-плакала. Увечері я довідалася, що тітку Хаю поранено, дітей покалічено. А коли я на третій день вийшла з дому й побачила вулицю, нашу тиху вулицю таку, наче після пожежі—валялися уламки меблів, збіжжя, шмаття одягу, пір'я, пух; блукали і шукали чогось жіночі постаті, спинялися й гірко плакали. Вони шукали те, чого вже не найдуть, і я не могла більше на те дивитися, там бути, і я плакала. Прийшла додому та все плачу, хочу швидче вмерти. Моя мама—вона така стала чорна за ці дні, така страшна,—каже мені: дядя Соломон з , родиною їде до Львова... хочеш їхати? Я— наче воскресла.

Авжеж, поїду. Там—заграниця, там може люди живуть, а тут звірі. А мої мама, тато...

Дівча захвилювалося.

— Тільки чом же зветься „конституція“, коли це просто погроми?! Сльози заслали великі скорбні очі Рози.

Він був наполовину сивий, ще молодий чоловік, цей новий знайомець, що прийшов із запискою від Б. Ярошевського¹⁾. В записці говорилося, що подавець цього, вчитель гімназіяльний Н... із Житомира, потребує звязків у Львові, маючи намір цілком віддатися революційній діяльності. Людина він певна.

„Що ви так дивитесь на мене?—питає мене. Що я сивий? Це я недавно. Це вже за „конституції“.

І він розповів про криваві дні в Житомирі.

З-під сивого волосся очі блищали якось загадково. Обурення й жах у кожній рисі шляхетного обличчя.

— Ви Блинова знаєте? Миколу?

— Знаємо. Одночасно у в'язниці лук'янівській були,—кажу.

— Я в одній з ним камері жив,—озвався Ткаченко.

— Ну от... його... ви розумієте, його розірвала юрба... люди розірвали, коли він натхненну промову говорив про волю,—розірвали на моїх очах...

Він схопився, стиснув голову й заходив по кімнаті.

— Хтось крикнув—„бий жидів“. Бий його! Бий отого патлатого, чорнявого! Микола дійсно був і патлатий і чорнявий, але не жид. Ну, але це все одно! жид чи ні; важливо те, що його вбито...

Він спинився схвильований біля вікна.

— Там я не міг більше лишатися. Попробую тут. Проте мабуть усюди люди звірі.

І він закрив лице руками.

Він трохі перебув у нас, потім знайшов собі кімнату і жив якось чудно: блукав містом, пересиджував у читальні, читав усі газети російські. Цілими годинами сидів на Високім замку. Потім раптом каже: „Іду назад, додому“.

Іхав Кавун, їхали Лозенки-Голцінські. Там уже були Муха й Деде...

Всі вони вже там... Усі наші...

Кажу всюди тут „наші“, „ми“ і т. п.—хоч я офіційно й не була партійна. Це не тому, що ніби пнусь—„і ми пахалі“.—Ні! Роблю це тому, що хоч офіційно не партійна—я духово жила життям партії, я й фізично брала участь в роботі. І коли згодом, маючи на своїх руках двох дітей (служниця я не брала, бо вважала, що коли-ти соціалістка, то не можеш потерпіти, щоб на тебе робила наймичка), я цілком не брала участі в житті партії, то мимо того почувала себе звязаною з нею духово, правда, очевидно, в значній мірі через чоловіка свого. Зо мною трапилася звичайна історія, що буває з жінками. Рветься дівчина на сцену, починає працювати, вчитися в артистичному колі і раптом вийде за артиста. Тут діти, і артистка вмерла; народилася жінка й мати... Піде до науки на медицину; рік, другий учиться, далі за студента-медика вийде та вже не „жінка-лікарка“ виходить, а жінка лікаря. От і мені судилося—кинувшись до революції, до боротьби, несподівано опинитися жінкою революціонера, коло локиси, що не боротьби, вимагає а затишку й спокою.

Отже усі наші вже дома.

¹⁾ Б. Ярошевський (наш приятель), колись член У. С. П. громадський діяч і публіцист, людина глибокої душі й делікатної вдачі; помер на сухоти р. 1915.

А ми сидимо, варимо кашку дітям та все чекаємо, чекаємо того чарівного килима, що понесе нас на Україну, — паспорту.

VI

І вже коли сніги вкрили шляхи на Україну, тоді лише ми могли зібратися додому. Довелося дуже довго чекати офіційного потвердження амністії від міністерства внутр. справ, щоб мати змогу переїхати через кордон. Інші товариші верталися нелегальним шляхом. Але нам з дітьми та пакунками це було неможливо. І довго-довго ми попоходили на вул. Крашевського (де був Консулат), поки отримали документа. Ще був клопіт з малим сином. Ми його не христили і ніде в документах не мали записаного. Не христили демонстративно, сподівались невдовзі революції й скасування христин. І багато клопоту довелося зазнати, аж нарешті записали його до мого документу на підставі лікарського свідчення.

Пам'ятаю оці останні події перед од'їздом: останній мітинг у робітничому домі, одвідини Крушельницьких (на адресу їх листи надсилалося для нашої емігранської колонії) М. Павлика, Франка, й кількох — російського консуля. Цей російський достойник, правда, довго не міркував і дав розпорядження до канцелярії швидко виправити нам документа, але — канцелярія не поспішала і все обіцяла „завтра“.

„Jazda!“ — пам'ятаю цей вигук кондуктора вагону, навіть голос його пам'ятаю, коли я сіла з документами, що в них було право на поворот до Росії. І я відчула, що справді ще „jazda“, „jazda“ туди, де належить жити і працювати. Нарешті вже „jazda“...

Старий, сивий, жовтий Павлик хворий сидів на ліжку. Коло нього на стільці шклянка з водою, чорнило й папір. Чоло високе в зморшках; з-під кострубатих брів суворий погляд. Я його інколи одвідувала. Цікавила, вабила душа, що так запально і так самотно шляхами життя мандувала.

— Ви їдете? Так їдьте. Ідьте на Україну свою та не забувайте й нашої. Робіть для України, та не забувайте й революції, взагалі того не забувайте, що заповів Драгоманів.

Він закашлявся і помовчав. Потім попрохав сестру, щоб книгу дала з полиці. Це було видання з нагоди його ювілею.

На жаль, на кордоні „конституційної“ держави, що мала вже в числі „свобод“ і волю друку, сконфісковано цю книгу.

Коли було не зайдеш до Франка, то завжди він у напруженій праці — чи то в редакції, чи дома. І він завжди наче в думках недоступних нам, завжди наче більш тих думок, планів, поривань, ніж має змогу виконати людина...

— Ну, як ся маєте? Швидко вже збудуєте соціалістичну українську республіку? Отсе нам подвійні труднощі: і соціалістичну, і українську.

Чи треба кому книжки, чи треба грошей — є книжка, знайдуться й гроші, Франко знайде засоби допомогти. Шукаеш роботи? — Здобуде десь він роботу — переклади, то-що.

Був уже досить підтоптаний, потребував догляду. А приходиш до нього до хати, — сам один в запорошеній, неметеній кімнаті, де на кожному місці — книги, а на столі, крім книжок, паперів, — пальто або сорочка. А то у великій кухні варить собі... витрачає час та сили.

Я не надокучала йому; хоч радісно було його бачити, відчувати його тепле відношення, хоч вабила до себе його духову постать, я не наважувалася вчашати на Чернецького 26, де в приміщенні Наукового. Товариства все за якоюсь роботою перебував двічі на день Ів. Франко.

Приходила лише, як віддавала замовлену мені роботу (переклад „Історії західньо-європ. літератури“ Стороженка) та якось занесла свій зшиток з першими літературними спробами,— щоб почути його думку про них. Пам'ятаю, я дуже схвильовано пішла в призначений день по свій зшиток. З кожним моїм ступінем до будинку Наукового Товариства мені мої писання, що залишила на перегляд Франкові, видавалися все менш вартими, блідшими. А біля самих дверей вже й зовсім соромно стало питатися за них. І коли я, перемигши хвилювання, увійшла до кімнати й не побачила Ів. Франка, то з полекшенням зітхнула—так страшно стало мені почути його присуд. Гнатюк подав мені зшиток і каже „отсе доктор для вас залишив“. Я похапцем взяла зшиток і мерщій вийшла. „Нічого навіть сказати не захотів, таке нікчемне моє писання“. Сіла знесилена в сквері, що проти будинку т-ва, і розгорнула зшиток. Диво! Самі чисті сторінки. А мого писання нема... Записані сторінки вирізано... Збентежена я довго сиділа й тискала зшиток. „Нащоось вирізав“... Нащо? але турбувати Франка не наважилася. За кілька днів зустріла його:— Чому не приходили? А я чекав, не знав, як підписати ваші твори. Друкуємо у „Вістнику“. Поки-що підписав „Наталія Романович“, а не знаю, як скажете... В коректі можна змінити“.

— Хай так... хіба важливо, як підписано? І я довго, попрохавшись із Франком, не могла опам'ятатися. „Друкуємо“!

Цього разу, наприкінці грудня 1905 р. (ст. ст.), я не знайшла його на звичлому місці в приміщенні Товариства ім. Шевченка, а за вказівкою Гнатюка аж на другому поверсі, в конторі Літ. Наук. Вістника. Хтось був ще там у кімнаті, але рішуче не пам'ятаю, хто саме. Я бачила тільки Франка.

— Не згадуватиме нас лихом? — спитав, чарівно посміхаючись. Заздрю я вам—який перед вами широкий світ тепер! А в нас тут „Рутенія“ ..

— Приїздіть до нас, та швидче!

Ми довго говорили, прощалися. Дав мені кілька останніх книжок Л. Н. Вістника.

Після того я Івана Франка не бачила, не бачила його хворого, і в пам'яті моїй він лишився такий, яким бачила того січневого ранку року 1905: хоч і стомлений, перепрацьований, та ще енергійний і бадьорий—а тиха усмішка сяє в сірих ясных очах.

Тиждень укладаємося, спаковуємося. Гарячкова метушня—не сила вже більш тут сидіти. І ось нарешті ми вже на вокзалі, на „двірці“. Приятелі наші—галичани проважають нас, допомагають нам з пакунками та дітьми. Третій дзвінок. Рушаємо. Ось Високий замок; ось Підзамча. А ось уже місто—старе, давнє місто з вузькими, брудними вуличками, навколо причепуреного, європеїзованого центру, з готицькими гострими шпилями—далеко поза нами.

Via Броди, via Радзивилів, via Україна.

„Jazda!“.

VII

Біліли чисті, безмежні снігові простори, обабіч колії, коли ми під'їздили до Радзивилова.

Тут з нас коло двох годин „воду варили“: куди їдете? вертаєтесь як політичний емігрант? а чого? чим займатиметесь? та де проживатимите саме? детальна адреса? а де пробували досі? Так, так... до амністії, так, так... Двоє жандарів вертіли в руках „незвичайний паспорт. „Так, так, амністія, пронятно“. З такими „легальними“ паспортами мало хто й вер-

тався; се довга історія, щоб одержати його з департаменту поліції. Коли вийшла амністія за маніфестом 1905 року, то звичайно емігранти почали вертатися або користуючись для переїзду кордону пашпортом когось із своїх закордонних прихильників, або просто „контрабандою“ переходячи кордон.

На місці вже приїзжі легалізувалися—і тільки ми, люди обтяжені дітьми та манатками, не мали змоги скористуватися першим або другим способом, та й поволи готувалися до від'їзду. Поки то ми підготувалися, поки зібралися; цілі два місяці минуло, поки надіслано нам було з Петербургу „пашпорти“.

„Амністія... поняття“...—але як віддалилися жандарі з усіма нашими документами, то нема їх тай нема. Отже, здавалося нам,—или не все було ясно, і нам якось стало неспокойно.

Ці дві години, що пережили ми тут перед від'їздом—мов у пеклі. Після розмови з жандарями нас повели до огляду наших речей: самовар, чашки, тарілки, дитячі цяцьки, сорочки, подушки, одежа це—все було розкидане і з різних схованок випадали книжки, а деякі з них зараз-же сконфісковано. Довелось замикати, одмикати, розв'язувати, складати, знов зав'язувати... Раптом від цього огляду, перетрушування, цупких пальців, що шпортаються в сорочках з надією знайти „крамолу“,—від цих підозрілих поглядів повіяло „рідним“...

„Рідне“ було і в хаотичній метушні служби, і в голосній лайці, і в усьому навіть невольному, чим одгонить кожне урядове-залюднене місце в межах „матушки Росії“.

Після такої метушні—чаю, чаю! Але така духота, така тіснота. Яюсь місце знайшлося... Ми з чоловіком по черзі пили чай—хтось із нас мусив тримати дитину на руках і за руку другу дитину, що змучена в духоті й за пізнім часом, хлипала: „істи, спати“. Але найбільший клопіт, але вже просто до розпуки неспокой—нема пашпортів. Дзвінок до потягу; вже й другий. Наші очі вже не одриваються від дверей, за якими зникли жандарі.

„Мабуть мене затримують на кордоні“, каже чоловік.. От тільки важко буде самій з дітьми доїхати.

І ми почали обговорювати дальший план, якщо його заарештують зараз.

І враз двері відчинили, жандар підійшов з документами: „Получите. Подпишите вот тут только адрес, где останетесь. Все“.

Ледве сіли до вагону, розмістили речі—рушили. Як рушили, я аж тоді повірила, що вже вільно їдемо.

Діти послули. Я схлила голову на якийсь клунок, задрімала.

Тах-тах... тах-тах... тах-тах... потяг без перестанку тягне свою пісню руху, пісню льоту наперед. І ввижається, наче це якийсь велетенський птах, і мчить він у простори невідомі, але наче й такі близькі, такі знайомі.

Біліли чисті снігові простори обабіч колії—такі чисті, такі принадні здалеку, такі неосяжні. І поміж них—купи чорних грудок—хати. Це—українські села.

Блищав, сявав проти чистого, блакитного неба, всміхався високими білими мурами пишних будівель та золотими верхівлями—сонцем опромінений Київ—ще в ланках морозу, ще в білих порохах снігу. Блищав, сявав і пишався—наче забув за жовтень, за страйки, за ті дні, коли люди схопились на смерть у жорсткій боротьбі. І тільки чорні фабричні комини стовпами диму, що валував ненастанно й застелював ясне небо, нагадували, що чорна безодня неправди й насильства таїться за цими

білими стінами пишних будівель, за золотими верхівлями храмів. І як потяг спинився, коло нас ураз загуло, загомоніло, і все навкруги здалося таким любим, таким рідним: і боярські молочниці зі своїми глечиками на коромислах та музичною мовою, і київські носії (не пакери, як у Львові) і своїм жоргоном, і навіть величезні плескуваті незграбні, широкі як линець, форменні кашкети „начальства“.

І одразу коло нас радісні звуки вітання: мої батьки нас помітили і простягають руки, щоб узяти дітей.

Перші дні: шукання помешкання (батьки жили в одній маленькій кімнаті), влаштування, клопіт і крутанина. Коли вже ліжка дитячі знайшли собі притулок, і книжки стали на полиці—ми почали знайомитися з „конституційним“ Києвом.

Зібралася до редакції „Киевских Откликов“. Мала претензію до редактора М. П. Василенка: у 2 числі за січень видрукувано було моє оповідання „До мами“ в рос. перекладі; підзаголовок дано „з українського“, а внизу, в кінці підписано якесь невідоме прізвище (замість мого, як автора). Але все моє обурення принішкло. У великій прийомній гарного помешкання редакції почувала: „Вам редактора Василенко? Он арестован“.

„Свобода слова и печати“—пригадала я малюнок із серії гумористичних карток.

І попростувала до редакції „Громадської Думки“ і „Нової Громади“—передати редакторові рукопис оповідання.

— Редактора Єфремова нема. Його заарештовано...

Я пішла додому в думках про дивовижне розуміння волі друку в конституційній державі. Дома знайшла картку „свобода печати“ з серії гумористичних карток; ще раз роздивилася: влучно намальовано; дійсно перелицьована конституція.

Зустріла знайомих ескеків: довідалася, що багато знайомих заарештовано. Частину за участь у залізничному страйкові, інших узагалі за жовтневі дні. Так наче град упав на зелені руна і зелене життя в пустку повернув.

Було оголошено конституцію, і буде Дума. А оце, тепер а тимчасом военний стан, арешти, труси... погроми не наявні, не видні, не удень, не на вулицях, як у жовтні—але потайні, нічні. Якийсь жах ходить уночі попід віконням і вихоплює жертви—за листи з-за кордону, за брошурки, за думки в голові, за наміри проти державного ладу.

Жили в той час у глибині подвір'я, буд. ч. 34 на Б.-Кудрявській ул.; тут серед купи недокінчених будівель знаходили собі притулок для ноцівки безпритульні. І от ночами, як блукали ці тіні попід віконням, усе здавалося, що ідуть, йдуть озброєні заарештувати. Такий настав час, таке творилося навкруги, така вакханалія трусів, арештів, репресій щодо преси й до книжок, і ніколи не було певности в цій „конституційній“ державі, що ось сьогодні вночі не прийдуть, не перетрусять усього, що в хаті, не позабирають усіх брошур політичного характеру, виданих „за дозволом цензури“, не накинуться на значну кількість українських книжок, як на крамольну здобич, та й ще тебе на додаток захоплять.

Навколо кипіло й клекотіло. Розбурхана думка людська високо ширяла, шукаючи, на що-б спертися в своїх велетенських замірах. Люде почали вчитися почувати себе громадянами, почали привчатися до колективного життя, до колективної організації свого життя. Звільнивши спутані доти крила, ожило й полетіло українське слово.

Стільки намічалось шляхів, стільки накидалось виорати! Але це все лише можливе було за охороною конституційних гарантій. А ці гарантії

придавив своїм важким чоботом усеросійський Помпадур, і топтали своїм чоботом усі з револьвером та з поліцейським жовтим шнурком на шії. І топтали так, що нарешті холонула звільнена було думка, завмирили слова на устах; на уста полягла „печать мовчання“ і доводилося знов у „підпілля“ й т. п. І росли лави „підпілля“, і зміцнялася воля пригноблених до боротьби, до перемоги. Тільки треба було оглядатися, підраховувати втрати, і простудіювати науку з пережитого.

Починалася весна, весна 1906-та; сніги вже станули, задзюркотіли звільнені струмочки. Сонце всміхалося що-дня, всміхалася й земля зеленіючи. Здавалося—цвісти починає Україна й вітає нас, так довго одірваних од неї.

Я сиділа біля дверей хати й стежила, як бавляться проти сонця мої діти. І задумалась. Раптом на стежці виросла незнайома жіноча постать й прясто до мене.—Ви Н. Д.?—Я.—Ось вам лист, із Женеви,—тихо додала, оглядаючись.

— З Женеви, од Катрі?—я схопилася з місця, схвильована.

— Еге, од Катрі.—Помовчала, зітхнула, подивилась на дітей.—Тільки погана її справа, вмирає на сухоти... А рветься сюди.

Дійсно, в листі писала Катя: „Чекаю й не дочекаюся, коли вже буду там, із вами, коли побачу рідних моїх подолан та слободжан, та продовжу з ними роботу. Як я заздрю тобі, дорога, що ти там, у центрі боротьби. Звичайно, ти не марнуєш часу, звичайно, провадиш революційну роботу. Сміло йди й твори життя: це єдине, що на потребу людині. А що до дітей (цікаво, між иншим, яка з тебе мама, подивилася-б я!), та не бійся, впадеш ти в нерівній борні, то дітей доглянуть товариші. Всі за одного й один за всіх. Цілую, пиши, хочу приїхати, до побачення“.

„До побачення!“ Але я Катрі не побачила. Не побачила й вона своєї батьківщини, своїх товаришів. Вона через два місяці померла, віддавши своє молоде життя справі революції. Я довго не могла звикнути до думкою, що її нема. Останніми часами шляхи наші розійшлися: давно, дуже давно ми не бачились. Але якось радісно було згадувати, що є на світі така світла людина; такий непохитий, міцний борець, як моя давня і перша товаришка Катря.

— Так,—казала я, глянувши на гостю.—Справа її, кажете, погана? А скільки віри у неї, скільки волі до життя!

— Вона не виживе й двох місяців.

Я зітхнула.

Заплакала дитина у візку. Я механічно підвелася, заспокоїла дитину. Мовчали.

Над вечір схилялося сонце. Кидало ще тепле проміння, але згасали вже верхів'я дерев.

— Ну, до побачення!

Гостя міцно стиснула мені руку, усміхнулася дітям, пішла.

Я ще довго сиділа й думала. Рідний, дорогий образ її, що вже наче по тім боці життя, вставав мов живий. Упірнула в спомини.

— Мамо... сонце сховалося.

Сховалося сонце, сховалися сонцем боротьби опромінені дні юности, і тільки лишилось „мамо“...

— „Мамо“... Це вертає нас и життя.

Я покотила візок у кімнату, мала дочка бігла перед мене, щось шебечучи до брата.

„Мама“...

Так я й залишалася „мама“. В гущу боротьби я не пішла. Дітей не залишила. Катрина заповідь не виповнилася.

„Мама“—це перемогло. І коли часом робила різні кроки до громадської діяльності, то завжди озираючись на колиску. Коло „колиски“ то вже не в юрбі, не на вулиці. Коло колиски то вже далеко від маси людей, вже не розмовишся з ними, не почнеш промови, доповіді, взагалі агітації. І я почала писати. Може слово моє, кинуте на папір, долетить воно до тих, від кого я одірвана... Коло „колиски“ кажу не в буквальному значінню. Звичайно, жінка не все життя сидить коло колиски, це буває лише коли дитина маленька. Але коло „колиски“ в розумінні коло дитини (чи дитині тій рік, чи 10 років, та й більш), всі турботи її, все її почуття. І збутися цього, що зв'язує весь хід життя твого, звільнитися від пут материнства, жінка не в силі, аж поки не настане справжній соціалістичний лад, де громада перейме на себе турботу за дітей...

Буяла весна 1906 р. Буяло літо. Земля цвіла й веселилась. Це—в житті природи. А в житті людському, в житті нашому щось почало скидатися на осінь. 1905 й. такий гомінкий. такий бурхливий, сповнений боротьби духу людського, безповоротно минув. Починалися будні російського „парламентарського життя“ на тлі бюрократичного самочинства сатрапів. Залишилися, правда, заховані в хмарах, блискавиці, що підтримували вогонь у душах людських, залишилася захована в душах людських віра в нові грози, котрих вибух переверне світ, в нове сонце, що „осквернену землю спалить“, в нові зорі, що засяють над оновленою землею.

1905 рік в творчості Коцюбинського.

Коцюбинський ще з 80-х років, самих початків своїх літературних проб, виявив себе письменником, твори якого наскрізь пройнято громадськими мотивами. У виборі тем, сюжетах, трактуванні їх тоді превалює народницька манера. І не випадково ця перша доба творчості закінчилася у нього публіцистичною діяльністю в р. р. 1897 та 98.

Кінець 90-х років XIX століття взагалі позначився в нас на Україні зацікавленням до марксизму. На межі двох століть Коцюбинський, як великий прихильник європейської культури, намагається пристосувати здобутки її до наших українських умов і то не народницьким методом з виключною місією інтелігенції, а упевнено тримає курс на самодіяльність мас, як це видно вже з кримських творів письменника, (І частина „Fata morgana“) ¹⁾. Коцюбинський тоді вже вважає себе за марксиста ²⁾, цікавиться життям революційних організацій не тільки на Україні Наддніпрянській, а й у Галичині ³⁾.

Маючи на увазі такий світогляд письменника, ми не здивуємось тому, що перші ознаки революції 1905 року в Коцюбинського викликали великі надії, а разом з тим і потяг до активного громадського життя.

9 січня 1905 року відбулися загальні збори членів „Черниговской общественной библиотеки“, де обговорювались питання про політичні права громадян, було складено відповідне клопотання. Присутній М. Ко-

¹⁾ В I частині „Fata morgana“, що її написав Коцюбинський ще 12 січня 1903 р., письменник змалював передчуття революції.

²⁾ Микола Чернявський: Червона лілея (Спогади про М. Коцюбинського) ст. 12. „Соціальні науки—він їх не міг обминути. Бо в сучасному громадянстві без них не можна обійтись, як без повітря, й тому він так образився на В-ого, що той зважився сказати, що „Коцюбинський не соціал-демократ“.

³⁾ В архіві М. Коцюбинського (Державний Чернігівський музей, I відділ імені В. В. Тарновського) зберігається 2 номери „Галичанина“, москофільської чорносотенної газети, що виходила у Львові російською мовою 27 лютого (12 березня) 1903 р. та 4 (17) березня 1903 р., де є замітки та статті про арешти, що їх робила австрійська влада в Галичині за згодою та порозумінням Ленінградського уряду. В першому з цих номерів у відділі „Новинки“ „О полицейских ревизиях“ Коцюбинський підкреслив синім олівцем те місце, де розповідається, що проти прихильників утворення „України без хлопа, папа і пана“, тоб-то проти розгалуженої організації українського револ. руху, що тримає зносини з українською молоддю в Росії „прокуратурия возбуждала следствие“. Слідчий суддя д-р Сенка викликав відомих ватажків Львівської соціал-демократії Миколу Ганкевича (один з фундаторів РУП'а С. К.) та Григорія Гарматія ніби за свідків. Коли прибув Ганкевич, то його було заарештовано і зроблено труса, правда, без ніяких наслідків у нього та в Гарматієвому помешканні. Трус же в помешканні студента з Києва (за „Галичанином“ це Іорданов) дав поліції російські брошури, паспорт на Червінського й інші папери, з кишені листи, що їх мав вислати деяким особам. Нарешті трус в помешканні Червінського, пенсіонованого залізничника-робітника теж нічого не дав.

Підкреслення М. Коцюбинського в передовиці „Галичанина“ 4 (17) березня 1903 р. мають на оці ототожнення соціалістичної пропаганди з українсько-руською, спільне обурення всепольської демократичної та соціалістичної преси з українською проти переслідування соціалістів, а також з'єднання в акті обурення проти влади польської та української молоді, студентства, тим більш дивне, що за „Галичанином“ „еще несколько месяцев назад они готовили друг на друга палки и револьверы“. Як не оцінювати ці підкреслення письменника, проте вони свідчать, що, найменше про спеціальний інтерес до соціалістичного руху на терені України.

цюбинський запропонував поповнити це клопотання заявою, що повинно скасувати цензуру на всі твори без огляду на мову. Збори одногосно вирішили додати до свого клопотання заяву Коцюбинського.

Які ж мотиви подав Коцюбинський до своєї заяви. Газета „Наши дни“¹⁾, де було надруковано відчита про збори бібліотеки, згадує такі моменти: Коцюбинський підкреслив, що коли російське друковане слово цензура б'є бичами, то українське переслідує скорпіонами. При звертанні по дозвіл надрукувати дитячу книжку українською мовою цензор відповідає, що українських дітей нема і книжку забороняє. На перекладах, напр., Пушкіна не дозволено ставити ім'я автора, подібно як сцена українська мусить живитися лише оригінальними п'єсами, хоч відомо, що жадний театр не може існувати без перекладних п'єс. Щоб схарактеризувати діяльність столичної цензури, Коцюбинський наводив, як приклад, переклад на українську мову „Іліади“, що її примірник було послано з Галичини до Росії на цензуру, але з Ленінграду повернули не розрізавши навіть. Нарешті Коцюбинський розповів з свого власного досвіду приклад, коли цензор зіпсував йому психологічну річ, знищивши в повісті ледве чи не всі психологічні вузли²⁾.

Ця промова Коцюбинського на прилюдних зборах викликала відгуки громадянства і то з віддалених закутків України. Ось яку картку одержав Коцюбинський від „Потомков, бежавших от ига в Бессарабию, разоренных запорожцев“. „Потомки бежавших от ига в Бессарабию разоренных запорожцев шлют Вам сердечный привет с пожеланием с Божьей помощью, успеха в начатом Вами деле освобождения от административного произвола малорусской словесности на пользу России и процветание дорогой Украины³⁾. Г. Аккерман Бессарабской губ. 28/І 1905.“

З кінця квітня до половини червня Коцюбинський подорожує за кордоном і вже з часу повернення з-за кордону почалось розчарування в колишніх надіях. Кожний вчинок з боку царського уряду що-до приборкання революції та кожний факт, що свідчив про невідготованість робітничих мас, душевний біль викликав у письменника⁴⁾. Турбувала Коцюбинського неадаптованість української преси, що тоді тільки-но народилась⁵⁾. Багато тяжких переживаннів подала письменникові праця Чернігівської просвіти, якої він був першим головою, бо він побачив, що не тільки загально-політичні умови праці перешкоджають, але й брак попередньої підготовки у наших робітників⁶⁾. Характерно для Коцюбинського, що на найдошкульніший утиск з боку царського уряду, як викидання його з дружиною з просвіти, він відповідає шуканням розради в літературі. „Хотів би залізи хоч би в літературу, хоч би в праці найти розраду—але й тут чигають на тебе всякі хвороби та валять з ніг⁷⁾“.

Отже, переходячи до літературної творчості Коцюбинського того часу, гадаю, що за відгомони 1905 року, треба вважати твори, які охоплюють події в цілому з усіма наслідками революції. Сюди належать у першу чергу твори, що відбивають в собі динаміку революції, дають масові картини, як „Сміх“, „Він іде“, II част. „Fata morgana“. Друга

1) Четвер. 20 січня 1905 року.

2) Справа йде про „Лилечку“.

3) Ця картка є відповідь на промову, що її надруковано в „Наших днях“, крім змісту картки, вказує ще й адреса на ній: „Чернигов ЕВВ члену общественной Библиотеки М. М. Коцюбинскому (Малороссийскому писателю)“.

4) Див. Листи М. М. Коцюбинського до В. Гнатюка. Львів, 1916 р. ст. 76, 80, 85, 86, 87.

5) Ibid, стор. 88, 91 та 95.

6) Ibid. Листи 30 ст. ст. XII-906 та 6 ст. ст. IX 907.

7) Листи М. М. Коцюбинського до В. Гнатюка ст. 110.

група—твори, що дають окремі постаті діячів революції, малюють психологію цих нових людей: „Невідомий“, „Persona grata“, „В дорозі“. Зрештою в 3 групі, останній, зачеплено пореволюційний побут приборканого села, де висовується діяльність станового пристава („Intermezzo“), провокатора („Як ми їздили до криниці“), настроїв та стан приборканого мужика в обох цих творах. Сюди ж мусила належати ненаписана III частина „Fata morgana“. З погляду методів праці, твори поділяються на дві групи. Перша велика група—твори на підставі живих виривків з революції, безпосередніх спостережень, які можна, навіть, прищепити до тої, чи іншої подорожі під час літніх вакацій, при чому спостереження Коцюбинського йдуть від міського, містечкового життя („Сміх“, „Він іде“, „Невідомий“) до сільського на тлі лісової волинської природи („В дорозі“) та зрештою сільського на тлі степової України („Intermezzo“, „Як ми їздили до криниці“). Це самостійні художні твори, що разом з тим письменникові правила за етюди до більшого твору. 2 група—синтез занотованого в творах першої групи разом з документальними даними про події. Сюди власне належить II частина „Fata morgana“ і сюди ж мусила належати III частина її ж. Кожний з творів-етюдів живе якоюсь рисою в II ч. „Fata morgana“. Так, образ хазяйки-кректухи з намету („Як ми їздили до криниці“) спричинився до утворення образу Підпариної жінки з II частини „Fata morgana“.

Разом з тим, хто уважно читає революційні твори Коцюбинського, не може не помітити еволюції, що відбулася в Коцюбинського протягом 4 років в розумінні, хто носій революційної стихії на Україні. Коли в першому революційному творі „Сміх“, центральна постать адвокат Валеріян Чубинський разом з своїми однодумцями, а наймичка Варвара тільки рупор на змалювання переродження Чубинського, то в останньому революційному творі II ч. „Fata morgana“, центр уваги письменника на новій сільській інтелєгенції, що зродилась в процесі самої революції¹⁾.

По цих коротких загальних увагах що - до революційної творчості Коцюбинського переходимо до розгляду окремих творів. Твори 1906 року „Сміх“ та „Він іде“ дають спробу фіксувати чинників революції та контр-революції.

В „Сміхові“ письменник малює представників трудової інтелєгенції, що прихильна революції, як Валеріян Чубинський, що переживаючи небезпеку з боку юрми підкупленої поліцією, проте не втрачає здатности оцінювати класові суперечности. Прихильне відношення Варвари до громильників здимає полуду з очей Чубинському. Він розуміє становище своєї наймички й робить з цього потрібні висновки.

¹⁾ Цікаво простежити полігичні симпатії Коцюбинського в ці роки. Дещо до цього дає листування письменника з Винниченком, що почалось десь року 1907. Уже 10/VII 1907 року Винниченко запрошує Коцюбинського до участі в збірниках, напрям яких, хоч і „не партійний, але неприхильний до сучасного капіталістичного ладу“.

На початку 1908 року Коцюбинський написав такого листа, що на його Вениченко від себе й „дзвонарів“ відповідав (лист 13—11—08): „Ваш лист зробив на мене й на моїх товаришів—„дзвонарів“ відрядне, бадьоре вражіння. Значить, не всі ще записалися у „старі“, значить, не для всіх наша щира (підкресл. в ориг.) праця, наше чесне (підкресл. в ориг.) прагнення отверто поставити перед собою питання життя є „мерзописсе“, є „жупелом“ „анархо-індивідуалізмом“ і т. д. Від всього серця стискаю Вам руку“.

Десь біля 20 травня 1909 року Коцюбинський зустрівся та познайомився з Винниченком у Львові і представник УСДРП писав у листі: 2—VI—09: Дуже радий, що бачив Вас, і говорив: мені ясніше тепер Ваше духовне лице. Міцно, міцно стискаю Вам руку й бажаю набратись якомога більше здоров'я для дальшої праці“.

Ще більше ствержує Винниченко симпатії Коцюбинського до марксизму, запрохуючи до участі в журналі „Дзвін“ (лист 8 VII—09). Напряму журналу марксистський отже ближчий Вам ніж усякий инший, справа, значить, не тільки чиясь? а й Ваша“...

В „Він іде“ змальовано трагічні переживання містечкових Євреїв в звязку зі сподіваною процесією з образом Спаса, під час якої повинен відбутися погром. До самого погрому подію не доведено, бо крізь переживання сліпої Естерки читач бачив голосні Одеські події 6 червня 1905 року ¹⁾, що взагалі типові на кінець таких шість, чи то з портретом царя, як в „Смісі“, чи з образом Спаса, як в „Він іде“ ²⁾.

На творах Коцюбинського 1907 року помітно зацікавлення діячами революції.

„Невідомий“, що стоїть першим з поміж них, подає переживання безіменного революціонера в в'язниці, що з доручення партії забив великого урядовця. Тут Коцюбинський, пишучи цього твору, мав за вихідну точку три образи, що він їх занотував був в кишеньковій книжечці.

Ось ці три образи:

„Бо думки бистрі і легкі, як птахи, а слово моє сильце, в які їх ловиш! одно спіймається, а решта і відлетить.

І встав од півночи лютий ворог—ясний і гострий як меч і світив холодними очима і гнав диханням дими під небом, а по снігу їх чорні тіни. Загіпнотизував сонце і воно стало на небі безпомічне і нерішуче, і боялось навіть моргнути. Сніг міцно притуливсь до землі рівний і твердий немов випрасуваний гарячою прасою. І все стало білим: пара, якою дихали коні і люде, сани і шерсть на худобі. всі чоловіки обернулись у сивих дідів, і тільки обличчя жінок цвіло, як польові маки.

9-I. 1907.

Низько спускались сизі, як оливо, хмари, а над городом (од електричного світла) стояв німб, як над святим. Святий, бо мучиник“.

Ці три образи визначили в етюді „Невідомий“ всі ситуації, бо перший поширений дає потім революціонера, що за замах сидить у в'язниці і підвищено живе минулим недавнім, що так його хвилює, викликає глибокі переживання, які проте дуже важко даються до нотування.

¹⁾ Про одеський погром Коцюбинський писав Гнатюкові: „Останніх голосних подій в Одесі не буду Вам описувати, бо, певно Ви краще знаєте про все з закордонних часописів. „Листи М. М. Коцюбинського до Гнатюка“ ст. 76.

²⁾ Питання—погромний настрій серед росіян та поляків що до Євреїв Коцюбинський пробував раніш відтворити (Недрукований твір з датою 8 січня 1897 року, що починається словами: „я з бою зайняв місце в вагоні...“), але там він хоч стояв на боці Євреїв, проте відчувається злегка іронічний тон у письменника: „А, реб. Шамон..., реб Шамон... вітали мого нового сусіда жиди. Очевидячки, жид був знайомий багатьом, але мені було... до нього тай таки докучили вже мені ці милі „краяне“ (вище цитов твір ст. 7). Оскільки серйозно до єврейського питання ставився Коцюбинський тепер 1906 р., видно з кишенькової книжечки, де записувано матеріял до „Він іде“: (матеріал недрукований).

Что заставляет принять православие, какие выгоды соединены с этим?

Конкретный случай.

Не встречал ли в литературе обработки подобной темы.

Нет ли такой книги, где были бы описаны обряды и праздники. Вообще по еврейскому быту.

Несколько имен мужских и женских.

Если муж принимает православие, может ли жена и дети остаться в иудейском вероисповедании.

Если глава семьи принял православие, дает ли это право жительства не только ему, а и другим членам его семьи.

Поэзия иудаизма

Наступна сторінка (мое С. К.) Рогн Тамону (праздник). кідуш?—chi lul pase hem Освящение с вином. Тіша—беев (разрушение в июле иерусалима. Шахат (перекр. в оригиналі С. К. (різник). Тефилим—филоктерии. Батим — (слово нерозб.) Куда Штендер— (слово нерозбір.) терилин. Месяц Элул місяц покаяния, когда человек должен одуматься, дать себе отчет в совершенном в течение года. Трубные звуки ежедневно(?) Мауза? Тора? Агида і Медрам (Легенда) а Голус (?)—Изгнание. м о р і в (підкр. в оригиналі С. К.) відтак глаголе співаєва Эмог Ганова. Хазан? кантоук баал Батим? В П'ятницю у вечері в синагозі Kobolass Schabass Габай.—Член правления синагоги....

Другий образ—це образ реакції, що йшла з півночі. Коцюбинський потім сконкретизував її в творі в постаті значного урядовця, „гарний восковий профіль, навислі брови і біла борода“, того „за ким курились села, за ким, люди, як цьковані звірі, стікали кров'ю“.

Зрештою третій образ трактує про ту ж саму реакцію, що панувала над містом, яке, за твором „Святий мученик“.

„Persona grata“ твір, просякнутий знезавистю до поліцейсько—жандарської держави.

По своїх довгих і складних переживаннях головна постать цього твору—кат Лазар „перший раз, після утоми і знеохоти, після огиди до своєї роботи—уперше почув смак душогубства, почув ненависть в серці і розкіш муки“. Це як раз тоді, коли він дійшов до думки, що операцію душогубства треба зробити над „ним“¹⁾. Нема сумніву, що під „ним“ Лазар розуміє царя. До цього ведуть і логічні будування Лазареві в в роді „Ну от смотритель, або жандар—вони ж не самі, а хтось є над ними. Так. А у тих старших є знову начальство. А там знову є хтось, хто каже хай буде—і так усі роблять, як каже „він“... Або такі подробиці що до оздоблення Лазаревої кімнати на початку його катівського життя: „Високий худий прислужник пер в двері мягке велике крісло, обдерте ззаду і споловіле. З грюком пересадив через поріг і поволік у куток, де й притулив до стіни. Слідом увійшов Каленик. Ніс обережно в обох руках царський портрет, трохи засижений мухами і ворухив ротом, наче жував.“

Далі в творі оповідається про те, як Іван та Каленик слугувачі Лазареві приліпили до стіни царського портрета, а в дальшому розвитку дії Лазар те саме споловіле крісло розбиває.

Нарешті в останньому творі 1907 року „В дорозі“ Коцюбинський показує діячів революції на спочинку. Кирило, попавши в обстанова рослинного життя, захоплюється ним і забуває на де-який час про партійні обов'язки. Але спостереження міщанського життя Івана та Мар'ї, колишніх товаришів партійної роботи, збуджує його знов до діяльності²⁾.

„Intermezzo“ продукт літнього перебування Коцюбинського р. 1908 уже не в Волинських лісах³⁾, а на Полтавських степах (Кононівських

¹⁾ В початкових замітках до Persona grata є така помітка:

„Опановує ідея—загубити того, хто каже все те робити. То йому докучило ремесло, а то раптом він набирає охоти вбити, смакує і тільки й думає, як би вирватись звідси, добратись туди, де той є, що все веде, од кого виходять усі накази. З якою б насолодою закинув він мотузку йому на горло.“ (Архів Коцюбинського)

²⁾ Картини природи з „В дорозі“ перше трапляються в архіві Коцюбинського на листочках поштового паперу з назвами „Хмари“, „Квітки“, „Тини“, „Сосновий ліс“ і „Вода“. Написав він їх, очевидно, в Славути під безпосереднім враженням волинської природи (Коцюбинський там був літом 1907 р.)

³⁾ Що Коцюбинський літом 1908 року лагодився спочивати на Волині про це свідчить лист письменника (рекомендований) на адресу: Аннополь Волинської губ. с. Клепачі Мамертові Станіславовичу Вікшемському. Але листа цього було повернуто Коцюбинському через смерть адресника.

(Друкується в перше. Оригінал зберігається в архіві Коцюбинського Черніг. державний музей).

8. V. 908. Чернігів.

(Северьянская, соб. д. № 3).

Високоповажний пане Мамерте!

Хоч я й частенько згадував Вас після нашої стрічі в Клепачах, але тепер, весною мої згадки стали більш яскравими, свіжими, бо весна завжди принесе мені і волю, хоч би на місяць і свої бажання побачитись з ким небудь я можу реалізувати.

Попросту кажучи, я дуже хотів би, користуючись Вашими торішніми запитаннями, спочити деякий час в Клепачах (буду вільний з кінця цього місяця). Тільки—слово: коли Вам незручно через що небудь пустити мене до себе в хагу, на сей раз, мусите сказати мені отверто. Думаю, що я маю право на таку щирість.

полях), які спочатку Коцюбинському після його улюбленої Волині були навіть не до вподоби. Крім мотивів втоми переживань степової природи в ліричних тонах письменник підносить голос за бідне селянство („Людське горе“ серед дієвих осіб твору). Це один з тих, що „хотіли годіруч землю взяти, а тепер мають: хто їсть сиру, хто копає її в Сибірі... Йому ще нічого: рік лупив воші в тюрмі, а тепер раз на тиждень становий б'є йому морду. Але найбільше обурює його безіменного героя, що свої колишні однодумці поробились зрадниками та шпигунами. Інша орієнтація дядька, що його нам показує Коцюбинський в „Як ми їздили до криниці“¹⁾). Спина цього дядька, що на возі його письменник, гріє Коцюбинському тільки доти, доки він не довідався, що дядько багатир, прихильник панської Думи, що має боронити його від голоти. Біля самої криниці в наметі, куди письменник разом з компанією заходить вночі, мав розмову з хазяйським сином, який напідпитку хвастає своєю провокаторською роботою. Він „тайний агент“ поліції „з жидами він жид, бо знає жидівську мову, з мужиками — мужик“.

За підважування на експропріацію 7 молодих несміливих хлопців йому збільшують платню на 10 карбов., бо раніш він одержував тільки 18 карбованців. Коли тепер звернемось до найбільшого революційного твору Коцюбинського „Fata morgana“ II частини, то мусимо сказати, що тут найяскравіше виявився студійний метод Коцюбинського²⁾). Відомо, що революція 1905 р. запалила на Україні селян на акцію проти земельних королів-поміщиків. Нищення панських маєтків, самовільне захоплення землі палючим вітром прокотилося й по Чернігівщині. Відомо також і те, що по запануванні реакції почалась і жорстока розправа над селянами, що ними було переповнено тюрми. Багато селян було притягнуто до суду. Коцюбинський як раз і скористав акти обвинувачення, які він очевидно добув з суду через знайомих урядовців³⁾) при чому на II-у частину „F. m.“ в Коцюбинського було чотири акти обвинувачення.

Найбільша та найцікавіша справа Зароховича, зшиток на 36 листів звичайного паперу. Обвинувачувано селян, що погромили маєток поміщика в селі Буровці Городнянського повіту на Чернігівщині—Веніяміна Бейта Урієва Зороховича.

Я дуже втомлений—і так хочеться мені спочити серед природи. Заважати Вам не міг би, бо і сам потребує мінімум ражін та спокою.

Може б вдалося мені щось написати серед сільської тиші.

Напишіть, як ваше здоров'я та що з вами.

Не пишу Вам багато, бо або побачимось, або напишу, як дістану од Вас відповідь на сей лист, якої нетерпляче чекатиму.

А поки що, сердечно обіймаю Вас.

Ваш М. Коцюбинський.

Моє поважання Вашій мамі. Жінка вітає Вас. Жду відповіді.

1) Коцюбинський побував та змалював в оповіданні ярмарок на десятуху (10 тиждень після великоддя) в селі Енковцях Лубенського повіту. Ось як він пише в листі до дружини про це відвідування (друкується вперше):

(1908 року) 21—VI. Кононівка.

Не писав я до тебе в останні два дні через те, що був у дорозі й їздив в Лубенський повіт на ярмарок, а потому в Лубні, а в дорозі трудно було писати. З подорожі дуже задоволений. Ярмарок не в селі, а в долині серед високих гір, коло якоїсь святої криниці. Місцевість надзвичайно гарна, а ярмарок особливий, якого я ніколи не бачив. Наїздять туди маса народу, з ріжних сіл, навіть здалеку, і все для того, щоб цілу ніч не спати. Кожне село стоїть своїм табором, палить вогонь і цілу ніч (підкр. Коцюбинського С. К.) співає хором. Співають всі гори, співає долина, горять вогні на землі: свічки на рогах волів. Щось дуже оригінальне і гарне. Як побачимось розкажу. З Лубень дуже задоволений, місцевість чудесна, гуляв, катався по Сулі, яка може краща за Тетерев...

2) Див. Л. Н. В. 1913 кн. V, стаття акад. М. Грушевського „Сумний великдень“, де зазначено, що Коцюбинський „Обробляв свої теми на підставі матеріалу старанно зібраного, переважно ним сагим особисто, на власні очі простудійованого“.

3) Одним з цих урядовців, що постачали матеріал, має бути М. М. Могилянський.

Другий акт обвинувачення селян за нищення маєтку великобританського підданця Ліделя Мортонна в селі Бігачах Чернігівського повіту (друковано в друкарні). Примірник на 14 стор. паперу, звичайного формату.

Третій акт обвинувачення селян с. Великий Листвен Городнянського пов. за маєток Олек. Вас. Дунін-Барковського, друковано в друкарні на 15 стор. писального паперу.

4 акт—селяни Локністого, села Чернігівського повіту, за захоплення економії дворянок Надії та Марії Капцевич, друковано на 8 стор. звичайного паперу.

Зрештою остання, п'ята, справа про казаків, що 22, 23, 24 жовтня 1905 р. в селі Надіївці Остерського пов. громилу Євреїв Берку Бродського, Бабушкиних, Боршевського, Черняка і Штейнгарта (друковано на машинці на 7 стор. писального паперу). Друге важливе джерело для Коцюбинського були листки „для заміток господ кореспондентів статистического бюро“ з записами кореспондентів про настрій села та його економічний стан за роки 1905—1906. Їх всіх разом 34, але використано 26. Коли сюди додати виписки на картках (загальна кількість їх 15) з нумерацією 324, 326, 343, 383, 384, 386, 388, 388 (друга С. К.), 410, 457, 468, 469, 470, 473 і 474¹⁾ і лист невідомої особи про гуральні на Чернігівщині та про нещасний випадок на одній з таких гуралень, то власне оде й увесь писаний матеріял, на підставі якого складено II частину „Fata morgana“.

Спосіб, яким користав матеріяли Коцюбинський? Місця, цікаві йому підкреслювано синім або червоним олівцем, при чому можна помітити, що автор на місця, що давали важні рядки на змалювання осіб, клав червоний олівець. Там же, де протокол дав зрозуміти подію, накладено синій олівець. В протоколах у багатьох місцях проти підкреслених рядків стоїть NB, а на кореспонденських дописах в одному, двох словах резюме кореспонденції з цифрою (римською) I, II або III. Щоб зручніше користуватися твором ми дамо нумерацію „сценам II част. „F. m.“, як окреслив їх сам Коцюбинський. Таких сцен у творі, як його було надруковано 26²⁾. Розгляд почнемо з матеріялу, що увійшов до 22-гої сцени, де відбувається громління дому та гуральні Льольо. Ця сцена, що до неї сходяться нитки зо всіх інших, уявляє з себе центр сюжетної схеми. Матеріяли протокольні найбільш прислужуються їй. Вона-ж як раз може найбільш викриває прийоми творчості Коцюбинського. Розглядаючи тепер матеріял, з якого створено 22 сцену, мусимо зразу-ж констатувати, що перед Коцюбинським було власне 2 методи нищення: метод, що його було вжито в Бурківці, маєток Зороховича громлячи. Характерні ознаки його — холодна розміркованість керівників, розтягненість руйнування на п'ять день, очікування спільників з інших сіл, руїна в декількох місцях. В умовах цього розміркованого нищення звичайно можливе прохання Бурківчан до люду сусідніх сіл, щоб не палити панських буди-

1) Картки ці детально малюють антагонізм поміж селянами та поміщиками, почасти навіть в історичній перспективі. Ближче до ситуацій в II част. „Fata morgana“ підходять картки 324 та 343.

324.

Сходь с участием сторонних лиц. Крестьяне считали их за богов и прятали их у себя, потому что они пообещали им много всяких благ и сулили передать все экономии и крупные владения крестьянам.

343.

Имевших 10—15—20 дес. земли кр-не считали богатыми. „Их все время задевали, над ними смеялись и глумились“.

2) М. Коцюбинський. Твори. Том третій. Вид. „Криниця“, Київ. 1918 та М. Коцюбинський „Fata morgana“, Всеукраїнське вид-во, Київська філія, 1920.

вель, бо вогонь може ушкодити село та церкву. Так оцей прийом нищення, що його ми бачимо в справі Зороховича, взагалі не відповідав повістярській манері Коцюбинського. Тому автор на цю початкову частину 22 сцени притягає спосіб нищення, про якого він довідався з справи великобританського підданого Мортонна. В справі Мортонна читаємо рядки, що їх Коцюбинський підкреслив червоним атраментом: „Вночі на 25 октября все лица, проживавшие в усадьбе Мортонна, в виду ожидавшегося разгрома усадьбы и возбужденного настроения местного крестьянского населения, не спали. Около полуночи с колокольни сельской церкви раздался набат“. Такий же самий настрій хвилювання дає Коцюбинський, тільки не серед мешканців маєтку, а по хатах селян, що їм наказав Хома іти на знищення гуральні, як тільки почують дзвін. І далі всі вчинки Хоми, як загроза спалити того, хто не вийде на громління, освітлення електрикою панських покоїв, люте нищення роялю, кухняного ослончика, Андрієве розбивання вазонів, підпалювання завіс, здирання з поламаних меблів шовку (Ковалиха), навіть знаряддя, що ним це пророблено, та поранення руки в гуральні—все походить з справи Мортонна. Особливо точно наслідував Коцюбинський (і для нього це характерно) викрики ватажків. „Петр Минко, руководя толпою, громившею усадьбу, кричал: „Гуляйте детки! пришел наш день“ (Хома: „Гуляйте діти. Прийшов наш день“). В другому місці Світайло ¹⁾. „Бить так все бить“ веде нас теж до Хоми (Як бити, то все бити“ ²⁾). Зрештою питання Майсюка Сергія „Почему не палите“ перетворюються в уста Хоми—„Чого ждете. Паліть“. Але було б проте помилково гадати, що Коцюбинський прийняв цей матеріал сліпо, не перетворюючи, не вносячи в цю нову для нього сцену своєрідної переробки на свій лад. Характеризуючи, наприклад, в дії своїх перекинчиків Панаса Кандзюбу та Олексу Безика, він не просто накидає їм грабіжницькі вчинки, переносячи їх з дійсної особи, але подає в своєрідній легкій формі, вносить подробиці, що дають гумористичне зафарбування. Панас Кандзюба „силкувавсь до натуги підняти велику шафу, але не зважив сил. Вона навалилась на нього і придушила. Він крутився під нею, крєктав, волік до вікна. Йому помогли другі“ ³⁾ і т. д. В другій позиції: Панас Кандзюба „бігав по хатах, як навіжений. З-за пазухи виглядала у нього тонка жіноча сорочка без рукавів, а руки обережно тримали і притискали до грудей коробку з старим ржавим залізом. Він сам не знав, куди її діти“ ⁴⁾. А „Олекса Безик сьв. Він врятував од погрому слоїк з солодким і притулив до серця наче дитину“ ⁵⁾. Ясно, що протокольні матеріали короткі, в відповідних місцях і подають або статистичний перелік, „женская кофточка“, „женская кисейная рубаха“, „ящик с гвоздями“, „банка варенья“, або в такій трактовці, що зовсім не може справляти такого гумористичного вражіння, як про „буфетний шкаф“. Коли було зруйновано Львів будинок, тоді за твором натовп під керівництвом Хоми та Андрія іде на гуральню і тут саме в загальному плані руйнування гуральні виразно проступає Коцюбинський своєю художньою манерою. Справа Зороховича зовсім не ефектно говорить про це. Якийсь там Сапон дрючком „начал бить окна и двери в запертом заводе, а затем последовали его примеру и другие крестьяне, через час завод был уже в огне“. Коцюбинський розроблює цей мотив так, що громління відбувається під час праці гуральні,

1) З акта обвинувачення в справі Мортонна.

2) „Fata morgana“. Всеукраїнське вид-во. Київ, філія, 1920 р. ст. 156

3) М Коцюбинський. Всеукр. вид-во. 1920, ст. 154.

4) Ibid, ст. 155.

5) Ibid, ст. 155.

з середини, коли вона була „немов у великих кам'яних грудях ждучи чогось тривожно калаталось серце“¹⁾. Таким чином Коцюбинський хоч і відступив від життєвої правди, бо важко ж припустити, щоб робітники тоді тільки „покинули працю та чорніли вдовж стіни“, та щей не спинивши гуральні, коли вже було зруйновано поруч дім Льольо. Зате виходить грандіозна картина, хоч і на Лондон. А насправді творено це на підставі таких документів, як лист, що одержав Мих. Мих. від знайомого, де говориться, що 6—8 чоловік то нічна зміна на гуральнях Чернігівщини. Іменно з „негодними средствами“ створив таку грандіозну картину Коцюбинський. Цікаво, що Коцюбинський відкидає освітлення події різними панськими приборниками, що на допиті виявляла незвичайну словесну діяльність, виставляючи себе захисниками панського добра від „дикої юрми“. „Зажгли нахолодівшийся в контрольному апараті спирт, но я выхватил у стоявшей тут же буровской женщины мешок и потушил спирт. Так было раза три“²⁾. Він користується їхніми свідченнями тільки в тій частині, де вони малюють „громи“ на ділі, подаючи на це факти.

Тому дуже уважно вибирав відповідний матеріал і тому багато з того матеріалу, що він спочатку одзначив був собі в цю сцену не ввійшло. Коцюбинський свідомо бере підготовку до руйнування панського будинку з справи Мортон та Дуніна-Барковського, а не Зороховича, віддаючи останньому перевагу в другій половині сцени, де говориться про нищення гуральні. Коцюбинський, як видко з наведених прикладів, вибирає факти найяскравіші, що просто б'ють на психику читача. На підставі 22 сцени ми можемо говорити про дужу тенденцію твору, спостерігаючи, яку зміну вносить в мотивування того чи іншого факту Коцюбинський. Так, мотив розпорядження царя нищити панів, що його помітно у де-кого з селян, автор одкидає. Теж саме, що до вмазування в болото. В той самий час, коли свідчення панської сторони з'ясовують вмазування в болото через полохливість тих, хто нищив, Коцюбинський вмазування переносить на все тіло, мотивуючи бажанням випити, потребою в той момент захищати себе від огню. Далі, Коцюбинський мотивує руйнування панів в самій 22 сцені знехвально селян до своїх ворогів-ділчихів, хоч в джерелах це не завжди виразно підкреслено. Найяскравіше це відбилось на керівниках нищення на Хомі та Андрії. Хома п'яниця, але тої ночі він п'яний не з горілки, але як каже Коцюбинський, в „характеристиці“³⁾, п'яний з бажання руйнувати забув навіть напитися, хоч скрізь горілка“. В устах Коцюбинського, у якого всі речі, як гуральня, паровик, одухотворені, цілком природне перенесення на них люти з панів, як осіб, що експлуатують Хому, Андрія й тисячі інших подібних до них. Це виразно відзначає Коцюбинський на Андрії, що почувши свисток машини, запалюється люття до неї; як до співучасника в протилежності Льольо, не може втікти й тому мусить вмерти з руки натовпу. Виходить, що в сцені 22 можна вбачати втілення загально-європейського мотиву— ворожість робітника до машини. „Ось як зійшлись вони—машина і її жертви“⁴⁾ і хіба не парадоксальне є те явище, що великобританський підданець Лідель Мортон, що переніс на Україну всі свої великопанські традиції в відношенні до оточення бідацької селянської маси, продовжував те, на чому

1) Всеукр. вид-во, 1920 р. ст. 157.

2) Архів Коцюбинського Справа Зороховича.

3) Перед писанням II ч. „F. m“ Коцюбинський всім головним персонажам написав характеристики на листках поштового паперу. В архіві Коцюбинського переховуються характеристики: Гуші, Хомі, Гудзя, Андрія Волика, Прокопа Кандзюби, Панаса Кандзюби, Маланки, Гафійки.

4) Всеукр. вид-во, 1920 р. ст. 158.

так добре набили руки його шляхетні предки, а другий представник цієї поневоленої селянської людности, Михайло Коцюбинський, підхоплює мотиви, тіж таки, зрозумілі й Англії, втілює в художній твір ¹⁾.

Відповідно до цього розуміння Коцюбинський будує і 22 сцену. Він вставляє в неї зустріч натовпу селян (на чолі Хома) з Льольо. Цьому епізоду в матеріалах ніщо не відповідає, коли не брати під увагу слабенького натяку в словах із справи Зороховича. Свідчення Ол. Кириєнка: „Я ушел, и отойдя шагов сто от завода, увидел дым и огонь над домом, в котором жили приезжавшие акционные чиновники“. Я не переказуватиму всім відомих фактів 22 сцени, але яке значіння має постріл Льольо в натовп, коли герой тодішньої ночі, Хома Гудзь, ходив нерішучий. Він блискавкою нагадує у весь зріст антогонізм між панами та мужиками. Далі куди тікає Льольо?—В дім. Що ж тоді дивного в тому, що селяни напірають на двері того дому, де сховався Льольо, що рояль—звір, який рывкає з ударів кілка, що Андрій топче вазони з рослинами (це примушує його Коцюбинський, що шапку скидав перед квітами), що милували очі його найлютішого ворога Льольо, що Хома Гудзь розбиває ослончика—приладдя Льольової кухні. Робиться зрозумілим і послідовним перенесення обурення проти Льольо на Льолів дім, а далі й на Льольову гуральню. І через цю живу наочну асоціацію між Льольо та гуральнею, що йому належить. Хома й Андрій з захватом крутять мідяні труби. І наприкінці тільки Коцюбинський висуває справу з спиртом, як другорядний епізод, коли лють притишилась, коли розлюченому людові потроху вертала свідомість того, що гуральня—скарб поза її власником, і цю свідомість треба було чимсь втихомирити. В творі ми читаємо: „З цілої гуральні збіглись дивитись. Невдоволений шепіт пройшов по юрмі. Се горить спирт. Ніщо инше, а спирт. Було досадно“ ²⁾.

Ясно, що тут уже недалеко й до думки: се-ж гине добро, збите їхніми мозолями, а не ворог Льольо. Пригадавши собі знов судові протокольні матеріали, мусимо сказати, що Коцюбинський вніс величезну зміну в освітлення цієї події, відкинувши мотив, що пробивався в судових свідченнях, ніби значною причиною руйнування панів, було сп'яніння з спирту, що його добули селяни з підвалу. У справі Зороховича наприклад, де є гуральня і спирт в контрольному апараті, погром спирту припадає на перший день, тоді як нищення панського будинку на другий.

22 сцена не єдина, де рясно одбився вплив протокольних матеріалів. Ми зупинемось поки що на матеріалі з справи Зороховича, що дав канву до події поза 22 сценою.

Без сумнів, Коцюбинський, складаючи епізод з 23 сцени в тій частині, де Андрій на другий день після погрому оглядає руїни Гуральні, мав перед очима підкреслений ним протокол огляду зруйнованої Гуральні з судової справи при чому помітно здебільшого що місця, що мають сухий протокольний характер, автор намагається конкретизувати, влити в них рух, дати дію. Слова протоколу, напр.: „на третій день ростаскивали дерево с построек“ з нього перетворюються „До гуральні підїздили підводи, відїздили повні заліза, цегли, обсмалених балок“ ³⁾.

¹⁾ Щоб не бути безпідставним що-до антагонізму між селянською біднотою та великобританським підданцем Ліделем Мортонем, якого використав Коцюбинський, надавши форму загальноєвропейського мотиву—ворожість до капіталістів викликає зрештою ворожість до машин,—наведу цитату з справи Мортонна, рядки, що підкреслив сам Коцюбинський. Говориться про конфлікт. Причиною до цього було: „Воспрещение владельцем именя не только пасти крестьянский скот в его лесах, вполтную прилегавших к крестьянским землям, но даже ходить и ездить через леса и земли“.

²⁾ Всеукр. вид-во 1920 р. с. 160.

³⁾ Всеукр. вид-во 1920 р. с. 165.

Часто спокійне переповідання драматизовано. Слова Редьковича, прихильника власницької сторони: „Крестьяне были довольны. Зороховичем, так как он жил с ними мирно, почти никогда не судился, а если бывали потравы, то он обыкновенно прощал“ ми зустрічаємо в устах пана, як монолог, вимовлений з великим обуренням, коли він в II сцені довідується про страйк і дивується з великої невдячності, бо, „був добрий для хлопа, нераз дарував спаш“¹⁾. Числені мотиви відкидання провини на зразок заяви Захара Карпенка: „Я не признаю себя виновным“ мусили вплинути на сцену в діалогічній формі в Коцюбинського, де Олекса Безик-перекинчик в одповідь на слова Панаса Кандзюби, що й він брав участь в руйнуванні, рішуче відкидає обвинувачення. Крім сцени підпалювання Льольового до́му, що бачили в 22 сцені, яка відбувається точно за протокольними матеріялами, підпалювання ми спостереігаємо в 13 сцені, але иншого характеру. В той час, як всі протокольні підпалювання, що їх до речі дуже багато в справі Зороховича, відбуваються серед натовпу, на фоні юрми, де палій не тільки не ховається, але сміливо йде на цей вчинок як, напр., Денис Рись з Івашківки, що почав битися з Федором Гарковенком, коли той не пускав палити, Хома підпалює на самоті, й автор показує нам його внутрішні переживання. Ясно, що сцена ця різниться також мотивуванням вчинку. Коли Хома йде на підпалювання виключно через велику зненасти до гнобителів, то у Рися, напр. примішується мотив, що свідчить про політичну неписьменність „сейчас будет палить, так как получил такой приказ от государя“. На цьому відході від джерел відбилася в Коцюбинського глибоко засвоєна манера психологічного трактування вчинків осіб, а з другого боку потреба пристосувати подію до Хоми, оскільки його міняти не можна було, як героя, що в I част. „F. m.“ ще до знайомства з протокольними матеріялами риси його цілком виявлені. Звідціля в 13 сцені, сцені підпалювання Хоми, як видно з рукопису, багато переробок. Що до Хоми, як дієвої особи, то треба взагалі сказати, що він був уже нереальний на події 1905 року, оскільки він, старий доморослий анархіст у Коцюбинського, склався ще року 1902, тоді як в подіях взяли участь вже інші покоління. Досить того, що Янченко, якого вчинки перебирає на себе Хома Гудзь, наприклад, в сцені нищення гуральні, має на підставі справи Зороховича 28 років, декласований завдяки салдаччині, який, як він заявив на суді: „вследствие болезни, не может ни чемзаняться“²⁾. І коли Коцюбинський там, де він не був звязаний I частиною ламає традиційні образи й постатті, як це ми побачимо далі на образі вчителя революціонера, то тут він цього зробить не міг.

В справі Зороховича ми маємо ролю панів в цих подіях, які за „F. m.“ „тікали никли перед лицем народу, як солома в огні“. Доля їх очевидно була схожа до долі Моїсея Лейбова Корабельника, що „очевидцем дальнейшого разгрома завода и поджогов не был и даже в течение 3-х дней в экономию не заглядывал“³⁾.

Зрештою в справі Зороховича рясно розкидано факти діяльності руйнувачів, що виходять за межі свого села, що в Бурівку прибули з Івашкова, Звеничева, під час погрому. Проти цієї категорії людей панські прихильники особливо повинні були обурюватись. Розповідаючи про одного такого звеничевця, Олекс. Микол. Кірієнко³⁾ каже, що „у него я отобрал коробку спичек нож и трут. Иван Дуда и Павел Петрик по-

1) Ibid, с. 102.

2) Справа Зороховича. (архів Коцюбинського)

3) Справа Зороховича (архів Коцюбинського)

били его и оберегали село от поджогов, но все таки некоторые постройки погорели“¹⁾).

Ми вже бачили, що судова справа Ліделя Мортонна дала виключну кількість матеріалу на 22 сцену. Це саме вона так прислужилась сцені громління панського маєтку саме в такому освітленні, що найбільш підходив до художньої манери Коцюбинського. Нам треба подати ще ті місця з справи Мортонна, які так чи інакше вплинули на інші сцени. Що до самих початків революційної акції, то з справи Мортонна ми бачимо, що в селі Бігачах революційний настрій виявлявся в такій же формі, як и в 6 та 9 сценах II ч. „F. m.“ Так же саме „несколько местных крестьян ходили из избы в избы“ правда на те, що б скликати ще тільки на „сходку в чайную“, про що в II част. говорить б сцена, а не агітувати за страйк як ми бачимо в 9 сцені. В звязку з громлінням самого маєтку Мортонівського впливає мотив грабництва, як ми бачили раніш. Один такий випадок з громадянином Семаком, що свідчив на суді: „вещи (пальто, пару калош и пиджак) он взял на том основании, что все тогда брали“ має паралель Маланці, що принісши з чужого села з маєтку мішечок борошна, ще довго перед громлінням Льольового дома й гуральні виправдується перед Андрієм: „Всі брали, взяла і я“²⁾. Процес Грицька Омельковича Голуба з справи Дуніна-Барковського, де його притягнуто за те, що він „видя, как толпа разбивает и увозит имущество помещика, соблазнился, взял экономическую лошадь, запрег в телегу, телку и уехал домой“ дав розуміти Коцюбинському, що селян цікавило в економіях, що вони брали. Це й відбилось, як бачимо в 19 сцені.

Беремось тепер до судової справи, що власне має значіння не тільки, як джерело до „F. m.“ Коцюбинського, але може правити за важливий і цікавий документ до історії революційного руху на Україні. Це акт обвинувачення селян с. Локнистого Черн. пов. за конфіскату економії дворянок Надії та Марії Капцевич. Справа Капцевичів дала важливу складову частину до сюжетної схеми II част. „F. m.“ в тій її частині, що становить 20-ту сцену і має в собі епізоди: зібрання селян біля зборні під керівництвом Гуші та Прокопа Кандзюби, урочистий похід з прапорами до нової економії³⁾, читання економію Яну приговора про конфіскату⁴⁾, відхід Яна з економії⁵⁾. Обрання нових керівників економії Гуші, Прокопа Кандзюби та Семена Мажуги⁶⁾. Є дані на те, що Коцюбинський особливо мусив зрадіти щасливому випадкові, що дає йому до рук цей матеріал. Через те він так точно і наслідував цю подію в 20 сцені. Справа в тому, що в уяві Коцюбинського взагалі носився мотив такого урочистого демонстративного шестя революційного натовпу до груп чи осіб, що вороже ставились до революції⁷⁾. Отже змін, що їх Коцюбинський вніс, оброблюючи цю подію, небагато та вони й незначні.

1) Пригадаймо собі мотив нічного нападу палів в 14 сцені або вартування Підпарі, що правда турбовавсь не за село, а за власні клуні.

2) Всеукр. вид-во 1920 р. с. 136.

3) За справою Капцевичів: „Человек триста, впереди которых шли подростки с красным флагом, с кликами „ура“ и „да здравствует революция“.

4) За справою Капцевичів приговора складено „От имени крестьян и казаков с. Локнистого и деревень Горицы и Гусавки“.

5) В справі Капцевичів-Бойка „Крестьяне принялись издеваться над ним и заявили, что он может ехать на телеге, на которой возят навоз“.

6) За справою Капцевич „Надточей—главноуправляющий, Москаленко—ключник и конторщик, Гук—садовник, Горвал—приказчик, Павел Скорый—сторож“.

7) В „Червоному і Чорному“, етюдові до II ч. „F. m.“ прихильники революції, мешканці с. Пісок, бідного села, під час мітингу запалюються раптово на те, щоб негтайно ж з демонстрацією йти у багате село Довгу Греблю, що віддалена аж на 10 верст.

Сюди належать всі ті факти з судової справи, що очевидно мали там в суді фігурувати на те, щоб заплямувати революційний вчинок і людей, що з ним зв'язані. Тому Москаленко, що в „F. m.“ відповідає Прокопу Кандзюбі, за судовою справою „похищал разные вещи из комода и письменного стола, управляющего Калити“, але Коцюбинський як бачимо з твору в змалюванні події та в з'ясуванні її стає на бік обвинувачених революціонерів, що захищали себе, подібно до Стасюка, який „не признал себя виновным в участии в скопище учинившем погром, объяснив, что крестьяне с. Локнистого и д. Гусавки явились в экономию с целью не громить, а защищать от разгрома, и он не только не похищал ничего, но даже других убеждал не расхищать экономического имущества“. Цілом природні й ті зміни, що відбули ці події, як бічні в великому творі. Це зменшення походів до економії з трьох ¹⁾ до одного, зменшення кількості активних діячів, наслідком чого напр. у творі сталося, що Прокіп Кандзюба перебирає на себе обов'язки сторожа, тоді, як справа Капцевичів має на це окрему особу Павла Скорого.

Друга група джерел до II част. „F. m.“,—дописи земських кореспондентів, тоб-то, кореспонденські картки статист. бюро з записами про настрої села й його економічний стан за роки 1905—6. Майже всі їх писано на друкованих бланках „листок для особых замечаний и дополнений г. г. кореспондентов“. Ці кореспонденції охоплюють 10 повітів Чернігівщини: Борзеньський, Городнянський, Суразький, Чернігівський, Мглинський, Конотопський, Новгород-Сіверський, Сосницький, Ніженський та Новозибківський. Найбільше кореспонденцій з Чернігівського повіту—5, з Городнянського та Конотопського по 4. З тої місцевості, про яку весь час говорять протокольні матеріали ²⁾, ми маємо кореспонденції тільки з двох пунктів, що, як видно з протокольних матеріалів, беруть участь в революційному рухові, з с. Вихвостова Тупічевської волости та з самого Тупічева. З Буровки та Великого Листвена, цих двох революційних центрів Коцюбинський не мав кореспонденцій, бо очевидно ж земська статистика мала не у всіх селах кореспондентів.

Як видно з кореспонденцій, з того впливу, що його помітно в II част. „F. m.“. Коцюбинський високо ставив це джерело. Справді глибоким співчуттям пригніченому селянинові, відсутністю шаблону в формі цих писань вони становлять цілковитий контраст до протокольних писань—судівських канцеляристів. Характер цих поміток сільських дописувачів, як чогось необов'язкового, не вимушеного, що він може й зовсім не писати, своєї кореспонденської гідності не гублячи, тільки підштовхував їх малювати тодішні події в ліричному тоні. Цей тон почасті потрапив і в самий твір. Сам Коцюбинський, обробляючи ці кореспонденції, розбив їх на групи: надії, пани, апатія, залюканість, акція, події, безпомічність, або просто зрештою окремі кореспонденції „страх ліквідації, розчарованість, сільська інтелігенція“, „крадіжки“, „сахарні“. Кореспонденції власне не схожі до протокольних судових матеріалів не тільки способом розповідання, але різняться змістом. В судових актах селянське море вийшло з берегів на протизаконну акцію, на сцені події, і особи, що значно підносяться над буденними явищами й особами. А кореспонденції це саме—будні. Звичайно ми тут зустрінемо найрізноманітніші мотиви щоденного селянського життя того часу, селянські злидні, надії бідноти на землю, ворожість до панів та селян-багатирів, що були проти змагань бідноти

¹⁾ 19 квітня, 1 травня і 20 жовтня, коли й відбулась конфіскація економії.

²⁾ Справа Зороховича та справа Дуніна-Барковського, що освітлюють події в місцевості на Чебришу, допливу річки Снови.

і багато інших, що їх зазначив і сам Коцюбинський в своїх резюме. Але для нас далеко важливіше питання, яким прийомом використовує автор ці кореспонденції. Звичайно серед самих дописувачів було очевидно дуже мало таких, щоб тямали щось в питаннях соціалізму та класової боротьби, остільки хоч, як Махнівський кореспондент Борзенського повіту, що пише: „малоземельний же жєлає получить даровую землю, но не в собственность, а чтобы до смерти пользоваться и не иметь права продать и купить“.

Більшість кореспондентів ототожнювала себе та свою групу з усією людністю села. І от Коцюбинському, що розуміється, добре пам'ятав соціальний склад села, що, як висловився бабський кореспондент (Сосницький пов.), і що „большинство народа ожидает даровой прирезки земель, другии против (підкр. Коцюбинського двома червоними олівцевими рисами С. К.) того, „но последних меньше“ письменникові треба було знаходити живе, характерне, може навіть змінити відповідним чином і тільки тоді вже ставити на карб постатів тієї чи іншої соціальної групи. Коли, напр., Коцюбинський мав перед собою кореспонденцію Никифорова з Савинок, Сосницького повіту¹⁾. „Замечаеце у народи неурядица. Як видно чтото видае себя сердитим И суровим Невеселим замечаеце усем году водки больше пють чем прошли год“ з додатком: „я служу волостным судею треите трох летие у прежних годах шо и скажиш то и верить. А тепер и неговори“, то тут сам дописувач, того звичайно не бажаючи, так яскраво відокремив себе від загалу, що Коцюбинський з його потягом до яскравого конкретного, риси його майже в тих же виразах переносить на Підпару²⁾ Це очевидно найпростіший спосіб використання кореспонденського матеріалу. Трохи складніше зрушення робить Коцюбинський, коли гасло групи від якої дописувач, що себе вже не відокремлює, переносить на Підпару, вкладаючи йому в уста оцінку продуктивності праці своїх наймитів в словах: „Стук-грюк, аби з рук“... Кореспонденція з Шермова Мглинського повіту—„Замечалась какая-то апатия к работе людей. Делалась по пословице: „стук-грюк лишь бы з рук“. Причина сему:—слухи, что будто от богатых земель будут отбирать и давать лишь по 4 дес. на душу“. Ми бачимо, що Коцюбинський вносить конкретизацію згідно з класовим принципом. Письменник, що в помітці до „Ф. м.“ себе начав „Зазначити глибоку радість всіх і кожного зокрема. Горячка віри й надії на краще життя обхопила і жерла всіх. Свідомість сили раба безсилоге досі“, Коцюбинський зрозуміло, апатію поставив на рахунок куркулів, на теперішню термінологію, надавши їм ще таких рис, як лють проти голоти, похмурість³⁾ і мотивувавши це тою ж самою опаскою відбирання землі⁴⁾. Малювати глибший занепад групи сільських багатіїв, Коцюбинський очевидно не збирався, бо ті, що входять до сюжетної схеми, як Підпара з прихильниками, остільки сильні що потім доживають і навіть самі роблять наступ на голоту. Алеж мотив саме глибокого занепаду багатіїв, хоч в рудиментному стані, зустрічається і в II част. „Ф. м.“ Чомусь спочатку Коцюбинський мислив собі⁵⁾, боротьбу

1) Заховую транскрипцію оригіналу.

2) Підпара, що його, за словами жінки, теж хотіли обрати на старшину: „Чорт його знає. Перше, що скажеш, всяк тебе слуха, а тепер хоч мовчи“... Всеукр. вид-во 1920 р. с. 93.

3) „По тих розмовах Підпара ставав ще похмурнішим“, Всеукр. вид-во 1920 р. с. 94.

4) Сатирична сцена розмови Підпари, його жінки, Підпариного тестя Гаврила та Скоробогатька Максима Рудого. Ibid. с. 93—95.

5) В архіві Коцюбинського зберігається етюд до II част. „Ф. м.“ під назвою „Червоне й Чорне“ та помітки „Два села № 1 і № 2“.

між бідними й багатими в масштабі сіл. Це, як я вже сказав, хоч в вигляді рудиментного мотиву ввійшло й до твору, де змальовано події в Пісках, про які розповідає Панас Кандзюба, вернувшись од сестри. Вночі селяни, повибігавши з знаряддям з ляку побили якихось чужосільців: „вісім лежало готових, один був ще теплий, стогнав“¹⁾.

Так разом з цією подією Коцюбинський підкреслив і риси, що ведуть до занепаду цю соціальну групу багатіїв. Це містицизм, похливість, почуття власного безсилля, що їх підперають і кореспонденції. Кореспондент з Махнівки, Борзенського повіту, відзначивши заляканість в своєму районі, додає: „Господи избавь людей от гнета и тяжелой жизни“. Кореспондент з Сепачино Городнянського повіту в довгій кореспонденції сповіщає про те, яка велика небезпека загрожувала селу через напад аж трьох сіл. Сход ніби збирався прохати охорони в губернатора. Не згодились тільки тому, що дорого коштуватиме. Тоді звернувся до попа по молебень. Проте глумої ночі стався напад²⁾: „ночію напал страх в 12 часов ночии в селении раздался вистрелый привел во страх всех людей“, але „избежались людо сооружием, кто топор, кто вылы, начали отбиваться и убили 8 человек“. Пісківська подія з однаковим кінцем паралельна зазначеній.

Власне галерея постатів у Коцюбинського могла піти і значно далі в бік заможніх чи панських груп, кореспонденції давали на це матеріал³⁾, З початкового плану видно, що Коцюбинський значно більшу увагу збирався надати панським постатям. Навіть Гафійка спочатку повинна була йти служити не до Підпарі, а до пана. В остаточному обробленні навіть головні постаті з панського боку поробились рудиментами, увага його завдяки кореспонденціям зупинилась на соціальній диференціації села, Кореспонденції, а за ними й Коцюбинський, були остільки тонкі що до занотування груповок з селян, що не промовчали й того типу, який за часів 2 революції одержав широко вживану назву середняка.

Трохим Кульов прохає у оціночно-статистичного бюра газету для себе й громади й мотивує „потому что в сие время расстроенные разными толками, а настояще никто не может прочитатъ и узнать подробности“. В цих рядках весь Панас Кандзюба з його вічними нудними питаннями „кудюю йти? де правди шукати?“⁴⁾ з його перекиданнями на бік діячів революції, коли вона перемагає, і участь в розстрілі, коли відчув силу Підпара.

Ясно звичайно, що всі революційні вчинки крок за кроком, що ми їх спостерігаємо в творі, і що не беруть початку з справи Зороховича, запроваджено за кореспонденціями: і сцена в хаті Прокопа Кандзюби, і ходіння до багатирів в справі підвищення заробітної платні. Але найцікавіше це розв'язання в Коцюбинського питання, з кого складається сільська революційна інтелігенція. Українофільська традиція донесла Коцюбинському погляд на вчителя, як на видатного в селі діяча. В творах першої доби своєї літературної діяльності, як в „Хо“, він ідеалізує учителя, саме як громадянського діяча. Тому цілком природньо Коцюбинський в II частані „F. m.“, коли став перед потребою змалювати соціаліста чи групу соціалістів⁵⁾, вибір його впав на вчителів⁶⁾. Але тут тра-

1) Всеукр. вид-во, 1920 р. с. 139.

2) „з 28 на 29 (жовтня).

3) „Но паны толстобрюхие лывы разстроели народ дак на нас смотрят не как на людей, а как на зверей гоняются из солдатами и из полициянтами, все смиряють“,—пише, дописувач з Новгород-Сіверського повіту.

4) Всеукр. вид-во, 1920 р. ст. 120.

5) Бо не міг цієї ролі прибрати на себе Гуща що ще з I частини „F. m.“ в'яже сільський рух з великим світом—Одесою.

6) В етюдї до II ч. „F. m.“ „Червоне й чорне“ голода посилає підводу до учителя

пився дуже важливий випадок в творенні II ч. „Fata morgana“. До рук Коцюбинського потрапила кореспонденція, що змела в II ч. вчителів, як революціонерів і висунула на їх місце іншу категорію людей. Через її цікавий зміст, що одбився на II частині „Fata morgana“ я наведу її цілком.

„У. Конотоп. вол. Краснянская, с. Поповка (рукою Коцюбинського червоним олівцем „сільська інтелігенція“).

В нашем селе образовался кружок социалистов, который привнес очень многое в жизни сельских хозяев. Члены этого кружка подают хороший пример для всех крестьян с. Поповки. Они наглядным образом показывают, какую огромную важность имеет коллективный труд. Сообщая работая, они хорошо обпахивают свои земли, т. к. имеют возможность глубоко вспахивать свои земли общей сложностью своих рабочих сил. При этом они могут экономично распорядиться временем. Вместо того, чтобы всем пахать, как это бывает у отдельных хозяев, они здесь могут обойтись одной третью рабочих рук.

Выигрыш во времени дает им достаточно времени для умственного развития. Это очень ярко отразилось в них за последнее время. Они стали гаварьями всей деревни. С подобным членом может вести разговор целые часы самый образованнейший интеллигент с каждым часом открывая в них Америку, что приходилось мне видеть на примере, факте. Местная сельская интеллигенция вроде священников и учителей (а у нас как тех так и других порядочное количество) отстала от них, как небо от земли. В спор они уже не вступают, потому что первые поражают последних своею глупостью до такой степени, что крестьяне крест. соц. (2 слові не зрозумілі. С. К.) и удаляются от них как черти от ладана (дьявола). По селах (пропущено слово. С. К.) уже атеистов, потому что паны попы безгласны — один пьяница, а другой „мирокотун“, который и трех слов не свяжет (извините за отступление).

Василий Манеша (прізвище не чітко. С. К.)

Перша частина кореспонденції висуває, як бачимо, групу соціалістів з спролетаризованої хліборобської верстви селянства, ясно бо вони тільки могли бути соціалістами на селі, що діяльність її такими ж точно рисами змальовано в 14 сцені, а друга частина кореспонденції подає таку гостру критику колишніх улюбленців Коцюбинського учителів¹⁾, що він цілком зрікається малювати далі інтелігенцію цього гатунку. Кінчаючи на цьому розгляд постатів диференційованого села революційного часу, мушу зазначити, що ці уваги що до класового обличчя окремих осіб можна зміцнити думками самого Коцюбинського про головних персонажів, що він їх подавав в „Характеристиках“. В той час як Панаса Кандзюбу та Андрія Волика він характеризує негативними епітамами, що Андрій Волик, почувши, що йде військо карати „подло лякається“ й кричить, що треба перебити бунтівників; втікання Гуцці, представника сільської соціалістичної інтелігенції, він так мотивує в характеристиці: „Коли прибіга Гафійка й каже, що його хочуть забити, він не бачить круг себе товаришів-однодумців, що полякались, розуміє, що мало зроблено, що люди не готові, не хоче марно гинути од руки рабів і тікає“.

Щоб зрозуміти прихильне відношення до революційної молоді, зневагу до тих, хто шкодив революції, а також те, чому інтелігенція іншого

соціаліста, що мав говорити на мітингу в бідному селі Писках, розказувати про маніфест людям, а за ним уже молодий парубок Піщанський Володька. Про друге село Довгу Греблю той же Володька каже: „Там нова вчителька. наша кажуть, людина“... (архів Коцюбинського).

¹⁾ Наприклад постать учителя з „Хо“.

гатунку не знайшла відбиття в творі митця, треба знати джерела, що їх користав Коцюбинський.

Коли ми звернемось тепер до дій що в'яжуть собою постаті диференційованого села, то мусимо поруч громління Льольового дому та гуральні поставити розстріл групи революційних діячів. Треба сказати, що мотив розв'язки—розстріл Коцюбинський взяв з однієї кореспонденції, де автор розповівши про нищення економії в числах, додає „2 ноября крестьяне с. Выхвостова убили своих жителей ружьями 17 человек подозреваемых виновников в разгроме экономии“¹⁾.

Звичайно надання класового моменту в цьому мотиві в зв'язку з іншими подіями, змальованими в творі, це справа Коцюбинського.

Схожий мотив зав'язки для окремої особи—Андрія, оскільки вона виходить за межі загального наростання революційного настрою, а значить і конфлікту з ворожими до революції групами має за джерело листа, правда, не з групи розглянутих дописів земських кореспондентів, а від якогось знайомого—Михайла Михайловича, який на запит автора і відповів²⁾.

Невідомий розповівши детально про гуральні на Чернігівщині про умови праці на них, нарешті розповідає один конкретний випадок, коли змазчик, мажучи шестерню, тримав лівою рукою масничку, з неосторожності всунув смок маснички туди, а потім уже, інстинктивно хапаючи правою рукою смок, занастив 4 пучки.

„Рабочий правой свободной рукой хотел вырвать насос маслянки из шестерни и угодил рукой туда, куда попала маслянка и ему оторвало 4 пальца на правой руке...“³⁾.

Але II частина „Fata morgana“ не мала в Коцюбинського складати всю епопею 1905 року⁴⁾. III частина мусила замикати епопею, хоч її, як і багато дечого іншого, не встиг письменник написати, а мав же вже навіть потрібний матеріал.

В архіві М. Коцюбинського⁵⁾ збереглося 15 карток на III част.⁶⁾ „Fata morgana“. Картки виписувано очевидно з якоїсь великої судової справи, як і на II част. „Fata morgana“, а не з друкованих матеріалів. На це вказує й неоднакова оцінка події на різних картках і мова, від якої тхне канцелярщиною. Кожну картку позначено сторінкою справи, звідки взято її зміст. Таким чином маємо картки 179—180 (одна—С. К.), 325, 330, 372, 372 (I мое. С. К.) 373, 373, 385, 389, 392, 393 420—21, 423, 424 і 485.

Дальшої обробки нема, але уже з цього матеріалу можна бачити, який характер мусила мати ця ненаписана частина великої епопеї про 1905 рік у нашого письменника.

¹⁾ Коцюбинський, крім того, треба гадати, був присутній на процесі, де обвинувачувано вихвостовців за „самосуд над грабіжниками“ (визізна сесія Київської судової палати судила в Чернігові), але записів що-до цього в архіві Коцюбинського нема.

²⁾ Лист цей є в архіві Коцюбинського, але підпис на листі нечіткий.

³⁾ В 7 сцені: „Він тоді правою рукою лап, щоб схопити маслянку, а йому чотири пальці так і відтяло...“ (Всеукр. вид-во 1920 р. ст. 86.)

⁴⁾ Рецензія „Современника“ (январь 1912 года) II том Коцюбинського в російському перекладі, підкреслюючи велике громадське значіння твору „как одного из немногих художественных повествований о бурных днях первой революционной схватки народа“, проте, не знаючи, що твір в повному вигляді мусив обійняти 3 частини, II частині „Fata morgana“ закидає штучну заокругленість і що „было бы более типично и правдоподобно закончить рассказ картиной усмирения крестьянского бунта силами карательного отряда“

⁵⁾ I відділ Чернігівського державного музею (ім В. В. Гарновського).

⁶⁾ „В третій не написаній Коцюбинський мав торкнутися „заспокоєній“ села та здичавіння його по революції“. Ак. С. Ефремов-Коцюбинський, Критично—біографічний нарис „слово“ 1922 р. с. 132.

Третина вибраного матеріалу Коцюбинського присвячена карам, що їх переводило військо вкупі з поліцією за зруйноване панське майно й могло дати соковитий матеріал на продовження оповідання по тому, як „На світанні козаки вступили в село“... ¹⁾.

Беру картку, помічену стор. 420—21, що не тільки дає матеріал на дальшу частину, але й мотивує події в II част. „Fata morgana“, які відбувались силами самого диференційованого села без втручання влади.

„Во время движения власти бездействовали, а затем было введено военное положение и был прислан карательный отряд сколько пролито крови, трудно сказать“. Далі, згадавши про обстрілювання гарматами села, спалення декількох хат, пороття селян, поранених та порубаних на смерть, закінчується; „Были убитые и затоптанные лошадыми“.

Далі, дві картки 373 та 372 могли дати мотив прибуття Льольо ²⁾ з військом.

Картка 373 коротка. „Затребовано было 300 солдат и 50 козаков; многие новые постройки розорили“, 372 довша: „Явился пристав с 50 козаками, которые сделали стрельбу вдоль улицы. Убитыми оказались двое совершенно невинных (один проезжавший через село, а другой мальчик, несший белье с реки, где мыла его мать. Человек 50 взяты в тюрьму.“

Картка 372 малює „відбудування“ панського маєтку, що теж могли робити козаки, запрошені Льольо.

„Кто не возвращал взятого у помещика по первому требованию, тот был избит нагайками на глазах своих жен и детей. Сколько было перепугано детей за то время“.

В наслідок такого карання міг з'явитись у селян жах перед військом, як це ми частково бачимо в II част. „Fata morgana“.

Картка 373, подає таке поведження:

„Когда в селе появился карательный отряд, крестьяне забили в набат и бежали кто куда мог“.

Той жах прибирав іноді таких форм, що справді була підстава говорити про здичавіння не тільки тих, хто карав, але й селян, що їх полювали.

Картка помічена стор. „179—180“ так і починається: „Крестьян связывали, укладывали в телеги и увозили на законный сход, с гиканьем и криками налетали драгуны с бичами, подвергая крестьян избивению“. Розповівши далі про те, як відбувались сутички поміж драгун та селян, озброєних камінням та ціпками, картка каже, що всіх заарештованих через брак місця не можна було покласти на вози й тому чоловік 25—30 мужчин з жінками та дітьми посадили в яму, з якої брали глину. Коли через десять день прибули лікар та ісправник з драгунами, то ісправник наказав „братцам“ взять мужичье в „перемет“; „были насилия над женщинами“.

Інші дев'ять карток нотують настрої селян, що супроводив ці події.

Картки 325 та 330 показують, що в подіях вилився рух голоти, яка складала переважну більшість населення, і що дві—три родини заможніх, настроєні проти руху, мусили з примусу брати участь, побиття боячись. Те ж саме трапилось і з „начальством“, бо, як каже 385 картка: „На погром водили шапку громил сельский староста и волостной судья надевши должностные знаки“.

Проте такі багачі ніколи не були спільниками голоти. Ось в яких

1) Так кінчиться II ч. „Fata morgana“.

2) Дієва особа I та II част. „Fata morgana“.

виразах визначає картка 392 їхній настрій. „Лодыри кричат: даровой земли, а купившие и козаки стоят за собственность“ наши деды и прадеды веками и кровью добывали нам собственность и она должна быть неприкосновенна“. І далі додає, що вони „боялись движения и зачастую являлись доносителями“.

Ці всі факти знов же могли дати матеріал Коцюбинському на те, щоб далі малювати діяльність Підпарі з його прихильниками.

Настрій голоти після придушення картки теж доволі підкреслюють¹⁾. Коли перші дві ще подають бадьорій настрій, перша (423): „настроение у всех стало бодрее; все почувствовали свою силу и думают, что это только начало“, „крестьяне изыскивают все способы поставит на своем“, друга (392), констатувавши занепад села, крадіжки, самосуди, спаш один у одного і в економіях порубку ліса, додає: „бедняки и средние крестьяне все таки твердо убеждены, что их земельная нужда будет удовлетворена“, то третя (389) підкреслює перехід до гіршого: „Настроение крестьян как было, так и есть и еще ухудшилось“ і далі: „Настроение не изменилось и даже стало более озлобленных“, а за четвертою (424) картокою серед селянства „тяжелым гнетом легло уныние“.

З усього попереднього бачимо, що Коцюбинський протягом цілих 5 років (1905—1910) свою творчу увагу майже виключно присвячує мотивам та фабулам чи то безпосередньо з першої революції, чи тим громадським явищам, що з нею звязані, беруть початок у ній. Не випадковий і не хвильовий був його звязок з трудящими масами бо й пізніше, в часи коли реакція досягла найвищого ступня, знов вертає до мотиву здобуття селянами землі („Коні не винні“ 1912 року) і порпаючись в панській душі, художніми образами рішуче доводить, що в які б кольори не фарбувалось рабовласницьке поміщицьке сумління, воно завжди в скрутний момент звернеться до козацької нагайки, салдацького багнету щоб захищати „не тільки рушницею, а й зубами“ свої класові привилеї.

---

1) Всі вони мають заголовок „После ликвидации“.

З селянських настроїв по революції 1905 року.

(Сторінка зі споминів).

Від зносин, що їх доводилося мені заводити з селянами за революції 1905—6 р. р. у мене переховалися деякі цікаві, сказати б так, „людські документи“, що свідчать про настрої серед селянства за того часу. Особливий інтерес мають два вірші, що я їх навожу далі, і в яких дуже яскраво виявилися настрої того часу, коли революцію було вже розбито і в селі запанувала зневіра та одчай.

Але попереду мушу сказати, як ті вірші дісталися мені до рук.

Року 1907-го моя давня приятелька-студентка, поїхала на літніх вакаціях у Баришівку, на Полтавщині. Настроєна революційно, вона почала шукати звязків з селянством і зазнайомилася з двома молодими селянами, з яких один, здається, був уже жонатий і вів власне господарство, і які виявили себе свідомими свого становища і прихильними до революції людьми. Вона приїхала з ними до Києва й познайомила їх з мною, маючи на меті звести їх через мене з активними революційними українськими колами. На превеликий жаль, імення їх стерлися мені з пам'яті, але й досі ще я добре пам'ятаю те вражіння, що залишилося в мене од їх. Один з них був серйозний, певний в собі, з поважними руками молодий чоловік, не говіркий—але кожне слово його було розважливо, розумне й дихало непохитною певністю. Другий був воружкий, одвертий та говіркий. Він був сільський „художник“ і любив малювати, розмалював сам собі ворота, і навіть, як виявилось потім, був поет—писав вірші,—отже, як натура „художня“, був емоціональний, а не розважливий, як його товариш, од якого в мене зісталося вражіння спокійної стриманої сили й певности в собі.

Побалакавши з ними по щирості та позондувавши, як то говорить, ґрунт,—я побачив, що вони боляче прагнуть з'ясувати собі ті „прокляті питання“, на які не знаходять відповіді в своєму глухому кутку, не маючи не то керманців, а й відповідної книжки, і болячись признатись будь-кому з інтелігентніших людей у себе в околиці, бо нікому з них не вірили і вважали їх за ворогів. Упевнившись в щирості їх духових запитаннів, я запропонував їм познайомити їх з людьми, що стануть їм у пригоді в цій справі. Але обидва вони зріклися усяких знайомств, кажучи, що вони добре знають, що то до добра не доведе, а призведе хіба до арешту та й годі,—сідати ж у тюрму „без діла“ вони не хочуть. Вони прохали тільки дати їм відповідної літератури, яка допомогла б їх з'ясувати краще всякі непорозуміння й яку вони могли б роздавати й іншим своїм односельцям. Бажання їх я, звичайно, виконав передав їм добрий пакунок з „явочною“ літературою того часу, пристосованою для селянства (здебільшого, скільки пам'ятю, з виданнями „Донской Речи“), але докинув до того і суто революційної літератури, і російської, і української. Пробули вони в Києві де-кілька день, і що-дня ми з ними бачились та балакали на тогочасні теми,—а балакати тоді, звичайно, було про що. Вони розказували про те, як страшенно пригнічено було після

революції селянство, як скрізь нишпорять „лушні“, (так селяни звали стражників та урядників) і як страшно на селі слово сказати, щоб не виказав начальству який добровільний донощик з свого ж браття—селянства. „Одурив нас царь отим маніфестом, а тепер з нас просто шкуру луплять“, казали вони і розповідали про той жах, з яким на селі приймають чутки про всякі присмиріння та езекуції. Коли я казав, що той упад революції тільки тимчасове явище, вони погоджувались, але похитували головами й казали: „Доки сонце зійде, роса очі виїсть“.

Перед від'їздом їх я знову запропонував їм знайомства з людьми певними, за яких ручився, що вони не підведуть їх, але вони знов таки зрікались тих знайомих кажучи, що їх буде треба, як що діло дійдеться до „діла“, а поки що вони не хочуть звертати на свій куток уваги дбайливого начальства. За літературу вони дуже дякували, казали, що збережуть її і від трусів приховують: „хоч у землю закопаємо, а з рук її не випустимо, і ніякий трус її у нас не знайде“. Ідучи, вони обіцяли за мене не забувати й заходити, коли будуть у Києві.

На знайомостях я дуже й не настоював, уважаючи, що під той час обережність—діло не погане, та що їм краще знати свої місцеві умовини. Після того мої сільські конспіратори були у мене ще де-кілька разів, але потім знайомість наша урвалася, і що було з ними далі, я не знаю, проте, вони не зовсім, здається, забули за мене,—принаймні „художник“, бо якось він передав мені два вірші—один українською мовою, а другий московською, дуже характерні для того часу, коли в селянстві прокинулася вже свідомість своєї людської гідности й свого не-людського становища і коли те селянство густим дощем низали рани та скорпіони з боку начальства, що намагалось задавити народній рух та народню свідомість.

Цікаво зазначити, який вплив зробили на моїх знайомих тих кілька українських книжок, що я їх долучив до паки агітаційної літератури: коли вони були в мене вперше, вони намагались балакати „по образованому“,—себ-то каліченою московською мовою, і дивувались, що я говорю до їх „по-простому“. Але коли вони, за кілька тижнів, з'явились до мене знову,—то були вже свідомі своєї національности люди. Правда, вони прочитали за той час, окрім інших українських книжок „повного“ Шевченка...

Український вірш, що його мені передав мій новий знайомий звався трохи ніби з-московська: „Обездоленый мужик“. Навожу його, заховуючи особливості оригіналу:

Як подумай! то й зануде.
Чиришо воно то так?
І ми ж люди, як всі люди:
А гонять нас як собак.
І голови у нас єсть.
І ноги і рукій.
А поки віку доживеш!,
Попотерпиш муки.
Куди піткнись, скрізь глузують.
Ти дурного роду!...
„Як я буду тут розумний?!
Що надають ходу.
Хотяб книжку ту дістати
Що розуму учить.
Але визнають чиривати,
Щоб показати, мабуть, що він уміє й „образованої“ мови, мій поет

то навик замучать!
щоб на вчились, та нізнали,
чого людям треба.
Щоб терпіли, й дожидали,
Благодаті з неба.
А як Сус Христос учив,
того й низгадають,
А з нас шкуру диручи,
й Христа споминають
Бо при спомину Христа,
як піп споминає,
Дереться шкура товста,
та ніхто нізнає.
Іменем господнім, благослови отче.

додав ще й московського вірша, не менш характерного по змісту, як і український. Але цікаво, який, скажу так, українізований той його „руський язык,“ і—отже, який і з цього боку характерний той його вірш. Зветься він—„Свобода“.

„Ахъ свобода! ты свобода.
Безъ тебя, не свѣтлый свѣтъ.
Много страдаетъ народа,
Что никакъ, свободы нѣтъ.
Ну что дѣлать? народъ темный:
какъ свободу ту достать?
Стоитъ занавѣсъ огромный,
что ничего, й не видать.
Однажды было прорвало
Дырку сквозь тотъ занавѣсъ.
Выслалъ людямъ императоръ,
про свободу манифестъ.
Объявлено въ манифести
печати свобод й словъ
Въ замѣнъ дали, плѣтей двѣсти!
полилася слюдей кровъ.
Плачетъ и тяжко вздыхаетъ,
навѣкъ змученый народъ.
„Бьютъ нещастныхъ, въ спину пха-
ютъ,
и загоняють, какъ подъ ледъ.“

„Эхъ вы войско! эхъ вы братья!
шей родны наши сыны.
Вы рубите насъ нашматъя,
мыжъ отцы ваши родны!
Овладели вами братья.
Всѣ вобще, авантюристы.
А мы нагы, всѣ въ лахматъяхъ,
И голодны хотимъ исты.
Были люды добродушны:
Заступалися за насъ;
гдѣ взялися прокляти лушни!
Забрали въ тюрьму, тотъ часъ.
„А закаку? лушни цѣну
загоняють своїхъ людей?
За тюремну толсту стѣну
за горкыхъ десять рублей?
А того онъ и не помнитъ
что въ тымнотѣ й самъ сидитъ
кто лучъ солнца хоче открыть,
тотъ час хочетъ погубить;
Дай Богъ съ неба свинцовый дождь.“

До вірша цього, як ілюстрацію, мій поет додав і малюнок, змальований, звичайно, по-дитячому примітивно, але повний глибокого змісту й характерний для настроїв серед селянства того часу не менше, як самий вірш.

„Занавѣсъ огромный“ поділяє малюнок на дві частини: по один бік тієї завіси стоять столи, за якими сидять люде з „привілейованого стану“, в сюртуках та мундирах п'ють та в карти грають, чомусь навіть капелюхів та форменних картузів не знявши—а по другій бік завіси—поліцейські („оті лушни“) тягнуть когось на шибеницю і розганяють натовп простоти шаблями та виспятами,—а куркулі стоять собі купками осторонь та дивляться, люльки посмокуючи. Угорі сяє сонце, осяваючи промінням „привілейовані стани“ і зоставляючи простоту за завісою в п'їтмі. Через увесь малюнок написано гірко-іронічно слово: „С—в—о—б—о—д—а“.

Критика, звідомлення, обговорення.

М. И. Ростовцев, *Эллинизм и иранство на юге России*. Общий очерк. Изд-во „Огни“, Петроградъ, 1918, ст. VII+190.

Iranians and Greeks in South Russia by M. Rostovtzeff, Hon. D. Litt. Oxford, at the Clarendon Press, 1922, ст. XVI+160, 4°.

Les origines de la Russie, par M. Rostovtzeff. Revue des études slaves, 1922, ст. 5—18

М. И. Ростовцев, *Скифия и Боспоръ*. Критическое обозрѣніе памятниковъ литературныхъ и археологическихъ (Россійская Академія исторіи матеріальной культуры) 1925, ст. VIII+623.

Академ. Мих. Ів. Ростовцев, зробивши собі ім'я в початку 1900-х р.р. працею з сфери економічної організації старого Риму (організація державних доходів за імперії, митна справа, каталоги римських пломб і т. д.), доволі скоро переніс свої інтереси на його східні геленістичні провінції, їх археологію, культуру, мистецтво, побут, і спеціально став віддавати свою увагу геленістичній чорноморській культурі. Від дрібніших розвідок (першою в їх ряді, здається, була студія про археологічні сліди римських залог Криму, опублікована 1900 р.) перейшов до більших праць археологічного і культурно-історичного змісту: перед самою війною вийшла його студія про декоративне мистецтво чорноморське, в двох томах (в першій студія, в другій малюнки), на російській і французькій мові. За нею він лавився випустити велику працю „Исслѣдованія по исторіи Скифій и Босфора“, вже почав її друкувати, але революційна завирюха перебила сю роботу, книга не вийшла, замість її автор випустив в другій пол. 1918 р. популяризацію своїх поглядів на ролю грецького та іранського елементу в культурнім житті Чорномор'я, а скоро й сам опинився по-за звичайним кругом своїх занять: „на нещастя, Росія для нього замкнулась на довгі часи“, як він пише в передмові до своїх „Иранців“. Від червня 1918 р. він працює в Франції й Англії—читає курс в Collège de France, в Оксфордї, потім об'їздить з курсом про східне і грецьке мистецтво Чорноморського побережжя американські міста, і нарешті займає катедру історії в маленькім провінціяльнім університеті Сполучених Держав— в Madison (штат Wisconsin). За сей час з'явився ряд його статей і заміток у французьких, англійських і американських часописах—загальний огляд важніших відкриттів і наукових праць що-до чорноморських країв в Journal des Savants (1920), і спеціальні статті: Queen Dynamis of Bosphorus, 1919. L'âge de cuivre dans le Caucase Septentrional et les civilisations de Soumer et de l'Egypte protodynastique, 1920. The treasure of Asterabad, 1920. South Russia in the Prehistoric and Classical Period, 1921. Le culte de grande déesse et les amazones en Russie meridionale, 1921. А далі приймається за більш систематичне оброблення матеріалу в ширшій праці, розкішно (і на жаль, непомірно дорого!) ¹⁾

¹⁾ Примірник виписаний минулим літом, при тодішнім доволі низькім стані англійського фунта, коштував 46 карбованців, не рахуючи пересилки!

виданій оксфордським видавництвом. Се розширена документована і до більш синтетичних висновків приведена петербурська праця автора про „Еллінство и Иранство“, продовжена проєкціями в часи Київської держави,— котрі він обробив в спеціальній статті, уміщеній в парижськiм *Revue des études slaves*. В сумі вийшла праця варта уваги не тільки з огляду на вплив, що вона матиме, без сумніву, на уявлення заграничного ученого світу про початки нашої культури й державности, але також і з огляду на інтереси, хоча й далеко не безспорні гадки висловлені в ній на сю тему.

Останній висновок автора висловлений в отсих міркуваннях:

„Що важно—се факт існування в IX в. Київської держави, і другий— її оригінальна організація, котрій ми не можемо підшукати ніякої аналогії в тогочасній Західній Європі з її феодальною системою. Дійсно, все здається оригінальним в сій історії формації Руської держави. Виключно торговельний характер міст та їх людности. Широка екстензія їх торговельної діяльности—на полудне до Константинополя, на схід—через міста Керченської протоки і через степи до Кавказу, до Центральної Азії, до Китаю, до Індії, на північ—через Новгород, Ростов, Волгою до берегів Балтійського й Білого моря. Контраст, що виявляється між ступенем розвитку города-держави і примітивною племінною організацією Слов'ян, що населили міста,—між передісторичним способом життя племен і високою цивілізацією міст. Нарешті сама форма правління—дивна комбінація військової влади з міською автономією.

„Розважні західні медієвісти беручись, до порівняної історії різних країв Європи X віку і пізніших, дивуються глибокій різниці, котру вони констатують у сiм виступі сучасної історії між Сходом і Заходом. В Росії 1) початкова еволюція була означена торговельними відносинами і містом, тим часом як в Західній Європі вона направлялась хліборобською працею і тим типом політичної організації, що репрезентувалась „маетком-державою“,—а на Руси сей тип з'являється тільки в XIII віці і в формі радикально відмінній від західньої.

„Тут лежить суперечність, з котрою не можна було дати собі ради починаючи руську історію,—як то звичайно роблять, в IX віці, з Літописею,—таки ні один історик і не дав собі з тим ради до нинішнього дня. Основна помилка, спільна всім історикам, се змішання, або скорше—трудне розділення—так щоб справа йшла про зовсім різні річі—історії слов'янського племені й історії краю, що став ареною сього племені. Се ж значить забувати два істотні факти: що історія Росії іде в минувшину далеко по за історію Слов'ян, і що сеї історії не можна представити відокремлено—незалежно від історії культурного світу епохи греко-римської і епохи руху народів,—бо Росія, і особливо Росія Південна брала участь в життю сього культурного світу. Коли відступити від концепції історії Росії, зведеної виключно до історії руського племені, та поглянути на сю історію з становища ширшого—історії загальної, тоді стане зрозуміле багато таких фактів, які досі були темні, й сама історія нам уявляється в новому світлі.

„Початки культури в степах Росії, понад великими російськими ріками—Дніпром, Доном і Кубанею далеко раніші ніж думають звичайно. На самім світанку історії, від часів, котрі наші історики мають звичайно означати, як „перед-історичні“, життя сих степів нерозлучне від життя трьох великих огнищ культури: східньої культури Передньої Азії, культури середземної і культури Центральної Європи. Кубанський район від мідяної доби викриває перед нами розвинену культуру, споріднену з найстаршими

1) Чи—на Руси? Не знати, що передає у автора тут *Russie*; див. про се низче.

культурами—Месопотамії, Туркестану, Єгипту. Район Дніпра в тих же часах дає багатий паросток середньо-європейської культури, з маркою сильних впливів полудневих і східних. Чорноморські побережжя від самого початку беруть участь в культурі середземній. Вже в сих часах, почавши від мідяної-доби, мешканці Дніпрового та Кубанського району поступово переходять від кочового побуту до оселого, і на берегах Дніпра, а правдоподібно також і на берегах Дону та Кубани з'являються перші постійні угруповання осад⁴.

Підчеркнувши те значіння, яке мусило мати утворення на чорноморському побережжі, одноі по одній, „великих індоєвропейських імперій“— „кімерійсько-тракійської в X—XIII вв. і скитської в VIII—III вв.“ для притягнення грецьких колоністів та для поширення чорноморської культури в глибину суходолу, автор зазначає далі наступство в сій ролі, хоч і в ослабленій мірі, держави Сарматської і Готської, і дає такий вислід:

„Ся історична еволюція пояснює нам головні риси економічного, соціального й політичного життя Київської Русі. Ся Русь була одночасно одним з останніх огнів в однім історичнім ланцюху, і першим—в другому. Київська Русь була новим спадкоємцем воєнних і торговельних держав, що творились і трималися в полудневій Росії одна по одній від X в. перед Хр., і матір'ю нових руських держав з їх різною долею,—я говорю про Русь Галицьку, Русь Білу і ту що стала „Росією“ і ми її називаємо також Великою Росією¹⁾).

1) Чи може Великоросією? Уживання слів *Russie*, *Russia* однаково в значінню „Руси“ і „Росії“, таким відмінним і повним спеціальних особливостей для нас, не тільки що ставить в трудне становище перекладчика—яким словом: Русь чи Росія, сей вираз перекласти, але викликає певну неясність і у читача—який зміст вкладає в се слово автор, у котрого без сумніву виявляється певна тенденція—зв'язати з новою чи недавньою Росією, в її політичнім розумінні, ті далекі почини цивілізації і організації чорноморських країв. Суворо оцінюючи в останній своїй праці мою історію України (хоча з змісту її черпає повною рукою), за те що вона, мовляв, перейнята бажанням „цілком відділити руську історію від української і виключно сій останній віддати історію Київської держави“, так що аж прикро сю книгу читати (*font de la lecture du livre entier une tache pénible*), сам автор робить лиху прислугу своїм читачам, старанно звиваючи в один клубок „Росії“ всі сі культурні райони й епохи, так далекі від тих форм і явищ, які звичайно мисляться під сим терміном. У західних читачів і так здебільшого Русь Київська, Московська й імперія XVIII—XIX вв. заиваються в одно доволі неясне поняття, з границями імперії XIX віку. Старання ж автора підчеркнути історичне наступство сеї формації та органічні звязки її з тими далекими епохами й культурами не проясняють, а затемняють для них історичну перспективу. Московські книжники XIV—XVII вв. досить попрацювали в сім напрямі, і українська історіографія одним із своїх завдань ставила розмотання сього клубка умисних і неумисних підстановок і перемішань. На жаль, стара схема Гловайського, наперекір децентралізаційним тенденціям Революції, знаходить собі нових оборонців серед учених, від котрих можна було сподіватись чогось ліпшого. Свою англійську працю акад. Ростовцев кінчить такою панорамою:

„Руські (*Russians*) були змушені уступитись (перед Татарами) в Карпати на заході, в багна горішнього Дніпра і Припети на північному заході, і в ліси горішньої Волиги й Оки на сході... Але уступаючи Руські понесли з собою традиції Київської Русі і важні здобутки культурного життя, що було наслідком їх постійних зносин з Грецьким і Орієнтальним світом в століттях існування Київської держави. Ми не повинні забувати, що сі століття дали змогу Руським не тільки вживати добродійства класичної цивілізації, але й сотворити свою власну слов'янську культуру—культуру подібну до візантійської, але zarazом і відмінну. Чудовий розцвіт мистецтва на Русі, котрої столицею був город Володимира, протягом XI, XII і XIII віку, і в Галицькій Русі того самого часу, показує, як глибоко закорінилась на Русі класична цивілізація. Татарське ярмо не дало Руським розвинути сю спадщину вповні і стати цілковитим спадкоємцем візантійської імперії. Але ся спадщина дала Московській Русі змогу спастись від розпущення в морі східних кочовників, захватила свою національність, свою релігію й свою державу і пізніш—увійти до родини європейських націй з своїми особливостями і своїм національним духом.

„В сім новім періоді Русь уже не мала більше своєї орієнтації на південь і схід. Сила обставин—упадок культурного життя в візантійській імперії, утиск Татар, змусила Росію

„Київська Русь дістала спадщиною від своїх попередників усі спеціфічні прикмети, що характеризували полудневу Росію в епоху класичну і в епоху переселень, їх характер воєнний і торговельний, їх тенденцію наблизитись яко мога до Чорного моря, їх орієнтацію на полудень і схід, а не на північ і захід. Як культура скитська і сарматська, як культура готська, так і київська була культурою полудневою, пересаякненою елементами східними. Ся культура в тих часах була репрезентована Візантією, і культура прийнята київською державою була візантійська. Київ і Новгород стали малими Візантіями, як Трапезунт над Чорним морем, Ані в Арменії, і сербські та болгарські столиці.

„Західній елемент у Києві був підпорядкований за весь час, поки Київ міг підтримувати свої звязки з Чорним морем. Новий період—впливу північного й західного відкривається в історії Росії тільки з того часу, як Татари відділяють Русь від візантійського світу, заснувавши в степах полудневої Росії останню воєнно-торговельну державу орієнтовану на південь і схід—останній паросток держав Кімерійської та Скитської“.

Сей начерк—без сумніву інтересний, здатний будити гадки: він захоплює читача сміливістю свого пориву. Має одначе більш декларативний характер, бо в самих працях автора далеко не реалізується, як побачимо далі. З другого боку, він в значній мірі справедливий доти тільки, доки звертається з своїми докорами за занедбання перед-слов'янської доби на адресу істориків великоруських, особливо Ключевского, котрому автор головно завдячує свої поняття про слов'янську добу. В примітках до своєї англійської праці (с. 238), як тих „що заперечують існування якого небудь звязку між історією слов'янською і перед слов'янської Росії¹⁾, або краще сказати—можливість його знайти“, він називає Ключевского і Платонова, і тільки у „археологів“ Забеліна і Кондакова знаходить, що вони „почували скорше ніж шукали“ згаданий звязок; у нас же, Киян—у акад. Багалія і у мене, він знаходить трактовання сих двох періодів—але „в при-ставленню, а не в звязку“²⁾. В дійсності, не вважаючи на таке різке підчеркування своєї концепції як чогось зовсім нового і небувалого, автор реально поступає не багато далі по за те, що робилось в сім напрямі в українській історіографії. Київська школа 1880—1890 рр., під проводом В. Б. Антоновича, власне працювала в сім напрямі—тіснішого звязку слов'янської доби з спадщиною перед-слов'янських часів; сам В. Б. Антонович, в організованих ним публічних лекціях, з нагоди сенсаційних відкриттів палеолітичних і неолітичних київських осад, зроблених в 1893 р. Хвойкою, продемонстрував дуже проречисто наверствування культур і рас в Київським районі. В І томі своєї історії України, що вийшла кілька років по тім, я старався зробити те саме для цілої України. Правда, ні в начерку В. Б. Антоновича, ні в моїм не було тої де-

обернутися на захід, до Балтійського моря; звязатися з західною Європою й її культурним розвитком тепер стало останньою метою руських зусиль“...

Кімерійська, скитська, готська, київська, галицька і всяка инша історія об'єдналися в Московській Русі і щасливо скінчили своє існування.

„Історія не знає ні павз, ні перерв в своїм розвитку, Нема їх і в історії Росії. Слов'янська епоха—одна з епох розвитку Росії, як такої. Але Слов'янському племени вдалось сповнити кардинальну річ, котрої ні Тракійці ані Іранці, ні Германці ані Монголи не могли чи не хотіли здійснити. Для тих народів Росія була засобом для осягнення їх головної мети—завоювання Західної Європи. Для Слов'ян Росія була їх кінцевою метою і стала їх краєм. Вони звязались з сим краєм на завсиди, і Росія завдячує їм не тільки своє ім'я, але також і свій спеціальний державний лад і цивілізацію“.

1) The history of Slavonic and the history of pre Slavonic Russia.

2) Treatment of the two periods is apposition not connexion.

кларативної сторони, того підчеркування аналогій передслов'янських і слов'янських формацій,— в котрім ак. Ростовцев іде часом таки і занадто далеко. Але основна ідея—що слов'янське розселення покорилося в широкій мірі культурною спадщиною попередніх розселень,— виступала в тих українських працях уже доволі виразно. Конкретно ж переходів певного культурного добра з одної верстви до другої і ак. Ростовцев не показав — хоч розпоряджав значно більшим матеріалом, принесеним останнім перед-воєнним десятиліттям. Його міркування, що політичні й соціальні форми Київської доби копіювали кімерійські, скитські чи сарматські взірці, лишається тільки гіпотетичним постулатом, що мусить бути перевірений і досліджений від початку і до кінця. Отже, признаючи, з методологічного становища, цінність піднесених автором гадок, я їй кажу—дивлюсь на них тільки—як на декларацію: побажання, а не здійснення! ¹⁾

В своїй англійській праці, як і в попередній російській, ак. Ростовцев ставить своїм завданням вислідити перехрещення на території „полудневої Росії“ впливів східних і полудневих, що йшли з Кавказу і Чорного моря, грецьких—що йшли з морських берегів, і західних що йшли від Дунаю, та утворення від часу до часу, наслідком сих перехрещень, мішаних культур, що в один бік—„великими руськими ріками“ ширились і впливали на „Центральну Росію“, а в другий бік— на Центральну Європу, особливо дунайський район (с. 7). В дійсності одначе він займається тільки тими східно-полудневими течіями, що йшли з Кавказу, з євразійських степів, з грецьких колоній,—їх перехрещенням і комбінаціями,— тим що вже досить сильно було підкреслено в працях Кондакова й ин. Вказує напр. на вироблення в сій амальгамі т. з. в. готського стилю, що був понесений на захід германськими народами—факт дуже не новий, піднесений Штерном, принотований і в моїй історії України (т. I, с. 57 третього видання); розуміється, ак. Ростовцев мав змогу його обговорити ширше і докладніше, але се не відкриття. Зате західні впливи на чорноморській території не висвітлені ним зовсім. Напр. культуру мальованого посуду автор збув цілком незначущими фразами на двох сторінках, с. 15—7, виявивши доволі слабе ознайомлення з сею справою, і цілком ухилився від розв'язання питання про її відносини до центрально-європейської кераміки. В справі ранньої металічної культури західного степового району—Подніпров'я і далі на захід, та її залежності від західної (т. зв. гальштатської) виявляє він повну безпомічність: заявляє цілком справедливо, що питання се може бути розв'язане „тільки на місці, в великім археологічнім музеї Києва“ (с. 93). А що до сього матеріалу він ніколи не підходив, тож і ті його помічення, які він висловлює на підставі невеличкого публікованого матеріалу, не можуть мати особливого значіння, і він сам добре робить, що кінець кінцем „струмується від слабо обґрунтованих гіпотез“ (с. 94). Тільки ж, в результаті, завдання, котре він собі ставив—поруч наверствовань „іранських і грецьких“ вислідити „третій фактор“—середньо-європейський, „як ту базу, на яку наверстовувалася як грецька так і іранська культура“ (Эллинство с. 7),—зісталось зовсім не виконане, і навіть в выясненню „греко-іранських впливів“ в подальших сторонах—середнього Подніпров'я, Волини, Подоння, ак. Ростовцев мало що пішов

¹⁾ Російський академічний рецензент французької статті ак. Ростовцева, П. Державин, оцінив її ще різче: „Она, конечно, не делает никаких открытий, не дает нового материала“... (Анналы, III, с. 230. Сьому рецензентові, як він завважає, велика англійська праця ак. Ростовцева була неприступна.

далі того, як ся справа стояла в початках нашого століття і була представлена в I т. моєї Історії.

Дуже мало відповідає становищу сучасної науки також трактування елементу „іранського“, як його зве автор. В першій своїй праці він трактував його як „алародійський та іранський“ (с. 6); але в дальших працях сей алародійський елемент вийшов з поля зору, і зівставсь сам „іранський“—хоча безперечно культура, котрою автор займається, була походження перед-іранського, прийнята Скитами може навіть пізніш, ніж вона стала поширюватись (незалежно від них) в кавказько-чорноморських районах. На се справедливо вказав Фармаковський в рецензії на „Эллиństwo“¹⁾, і сказане там приходиться повторити і про англійську книгу автора.

В тій же рецензії дуже серйозно було поставлено закид своєвільного і необґрунтованого датування археологічного матеріялу, котрим ак. Ростовцев обставляє свої висновки: „датировка могил у М. І. Ростовцева дуже часто мусить викликати не тільки сумніви, але и рішучі протести“. Через те й висновки що до етнічних і культурних наверствовань навіть в тій сфері, яка ближче займає автора, мусять прийматися з певною обережністю.

Ось чому я був змушений признати за цими працями більш декларативний, ніж обґрунтовано-інформаційний характер. Можна побажати, щоб своїми сміливими, широкими узагальненнями вони викликали як найбільш енергійну, інтензивну роботу „на місцях“: в археологічних збірках Києва, Харкова, Одеси, і систематичні дослідчі заходи з боку археологічних комітетів України. Авторіві за ці імпульси належить всяка вдячність. Але вони поки що мусять прийматись тільки як здогади, як робочі гіпотези, доки близші розсліди їх потвердять—або відкинуть.

Ся замітка була готова і віддана до друку (се було в березні с. р.—нинішня книжка виходить з великим запізненням), коли з'явилась вищезгадана російська книга автора про Скитію і Боспор,—віддана ним до видання на поч. 1918 року і тоді ж розпочата друком, а докінчена тільки зимою 1924-5 р. Але на жаль, се тільки перша половина задуманої, і очевидно—недоведеної до кінця праці. Вона містить тільки огляди матеріялу про Скитію і Боспор: літературного, етнографічного і головно археологічного,—перегляд нахідок і особливо могильних розкопів.

В передмові С. Жебелев, що доглядав сього видання, підносить вартість проробленої автором роботи для budouчого *Corpus tumulorum* що стоїть в плані Акад. Матеріяльної Культури (б. Археологічної Комісії). Але автор мав навіть не стільки скаталогувати добуте і витягнути конкретне ним дане, скільки—як сам се каже—зазначити, „що в сім напрямі ще мусить бути зроблене“— „бо те невелике, що добуто дослідом, покривається величезною масою того, що ще має бути зроблене, і може бути зроблене не в загальних оглядах („сводных работах“), а в окремих спеціальних розвідках і каталогах“ (с. 175-6). На кождім кроці автор підчеркує прогалини, недокінчені розсліди, їх безсистемність, ненауковість, неповноту опублікованих відомостей, силу нахідок і розкопів, що лишились без близших звідомлень, або й без всякої метрики—і то не тільки чисто ділетанських, випадкових, але й роблених під фірмою і контролем різних наукових установ. Книга автора, з сього боку, се акт обжалування старого російського хазайнування: робилося хаотичне розхапування дорогоцінного археологічного матеріялу, без ладу громад-

¹⁾ Русскій Историческій Журнал, кн. 7, 1921, с. 204—5.

жено його в московських та лєнінградських коморах, де тепер безпомічно крутиться дослідник, силкуючись відгадати, де, коли, і в яких обставинах могла бути знайдена та чи інша цінна річ; загибель і зруйнування наукового матеріалу просто жахливі.

Автор в сій книзі силкується систематизувати сей матеріал, територіально і хронологічно, маючи на увазі певні культурні течії та колонізаційні, етнографічні зміни. Робить він се в значній мірі навпомацки, безвихідно хитаючись між сими двома способами пояснення—змінюю культурних течій і змінюю населеників, і ті загальні орієнтаційні пояснення, котрі він при тім робить, з огляду на масу нероз'яснених питань, звязаних з сею класифікацією, часом впадають в чисто піфійську неясність. Головна увага скуплена на Боспорі, найкраще обслідуванім, описанім і авторові найбільш відомім. По за тим його райони—се властиво старі губерні: Катеринославська з північною Таврією, Київська, Полтавська, з незначними змінами, і се ясно вказує на недостачу яких небудь ясних внутрішніх критеріїв класифікації матеріалу. Автор, розуміється, дає цінні помічення про деякі спільні риси і деякі відмінні в культурних типах, але вони дуже часто переходять з губерні до губерні, або виникають в межах того самого району (губерні). Що твердо автор держить в руках—се матеріал елїнський та елїністичний: фабрики метрополії і місцеві, зроблені під грецьким впливом; з сього боку він зачеркує—на жаль тільки дуже побіжно, в невеликих обрисах, район впливів Боспору (куди належать і могили долінського Дніпра) і район Ольбії. Те що він ставить поруч того як „іранське“, йому самому являється складним, умовним і в своїм походженні неясним: що́ тут дійсно іранське, а що хетське, халдське, хетсько-лідійське чи хетсько-фригійське, що принесли Кімерії й Скити, що було дане перед ними (с. 304-6). А ще більш загадковим являється „третій елемент“—„стара місцева культура“. Отже автор говорить на сю тему на с. 308:

„При нинішнім стані наукового досліду, (скитська культура) уявляється нам майже виключно в аспекті культури верхніх пануючих верств суспільства, а для характеристики укладу життя низчих, підвладних шарів суспільства, тільки частинно подібного з сею культурою верхів, матеріалу у нас дуже мало, в величезній більшості він випадковий і дуже нерівномірно розложений. Найбільше знаємо для Подніпров'я, але за те майже нічого для всього району Кубані, Дону, Волги й Уралу. Через те скитською культурою доводиться називати культури верхніх верств суспільности в VII-III вв. перед Хр. на широкім просторі степів полудневої Росії; саме ся культура верхів має той мішаний характер, з перевагою східних елементів, що ми зазначили вище. Культура сподів нам далеко менше відома, тому вяснення її в поодиноких областях—діло будучности. Одначе думаю, що і на всім іншій просторі, де панувала скитська культура верхів, ми стрінемо ту ж картину, котру ми знайшли на Подніпров'ю і на Побожу, себто два відмінні культурні уклади, що тільки частинно мішаються оден з другим. Розбір культурно-історичних свідоцтв, що буде даний низче, покаже, що ми маємо право звати культуру верхньої верстви скитською, і взагалі ділити людність наших степів на два шари, різко відмінні оден від другого“.

Се „низче“ мало бути дане в II томі праці; в сім першій для того самого Подніпров'я, де автор найбільше знаходить матеріалу для характеристики місцевої людности, він дає тільки дуже загальні замітки, констатуючи дуже малу розробленість і неясність тутешнього матеріалу¹⁾),—отже

¹⁾ „Сложность и трудность задачи систематизации материала для Киевской области лежит, однако, не в том, что материал добыт случайно, без должных наблюдений, разбро-

кінець кінцем лише постулює місцеві прикмети критерієм відмінності. Як і коли б міг дати автор більш конкретну і ясну картину пануючої скитської народності і підвладної місцевої людности, се зістається неясним. І том лишивсь ненаписаним, і замість нього автор дав свою англійську працю, в котрій культурного образу місцевої підвладної людности властиво не знаходимо зовсім. Коли б автор попрацював серед місцевих колекцій довше, він може б дав щось більше; але тон сеї книги взагалі дуже песимістичний,—навіть там, де автор почуває себе найкраще озброєним¹⁾; а там, де йому прийшлося б характеризувати, методом виключення еліаських та „іранських“ елементом, стихію місцеву, він не пішов би мабуть далі обережних підходів, коли б писав свій другий том в нинішнім часі. З виїздом же за кордон місцевий матеріал став йому неприступним, і замість обережного детального обслідування його він дав широкий і самопевний начерк того, що насувалось йому в його роботі,—але в дотеперішніх працях ще дуже мало обгрунтовано.

М. Грушевський.

М. Грушевський, *Історія української літератури*, частина перша, 1923 (т. I, с. 360, т. II, с. 231, т. III, с. 295), Київ—Львів.

Минуле нашої науки виявило, що можна різним робом писати історію літератури. Досить лише переглянути ряд загальних оглядів—від Максимовича і Шевирьова до Істріна й Сперанського і від Огоновського до Возняка, щоби цілком переконатися в цьому. Найчастіш будова схеми була чисто механічною: в літописному порядку перелічувалися літературні явища з характеристиками, поясненнями, порівняннями, з тою чи іншою оцінкою. Винятки зустрічалися рідко. Нова праця М. С. Грушевського значно різниться від такої, мовляв, канонізованої схеми. В ній під новим кутом зору, в новому освітленню, викладено долю старої українсько-руської літератури й устної словесности, і це природно викликає велику цікавість і задоволення у читача, що шукає в подібних книжках не лише бібліографічних справок, не мертвого інвентаря фактів, а ідей, що освітлюють минуле літератури.

У всім відомій „Історії України-Руси“ М. С. Грушевського є розділи, спеціально присвячені літературному життю старої України (т. I, III, VI, VII і VIII), що було наслідком і співучасником історичного розвитку

сан и только частью опубликован... а в том, что мы имеем дело не с тем сравнительно простым составом вещей, который дают курганы остальных разобранных групп (де разбирались головно „царські“ похорони), а с очень сложной культурно-исторической картиной, осложняемой еще и тем, что в Киевщине, наряду с большими курганами, копались и малые, невидные, свидетельствующие о жизни не только верхов населения.

„Мы видим частью смену, частью сосуществование двух резко ограниченных культур: культуры керамики спирали и мзандра и культуры погребений со скорченными и окрашенными костяками. Я уже указывал, наконец, что все эти культуры сменяются очень плохо до настоящего времени известной культурой развитой бронзового периода и далее особой специфической и очень развитой культурой, имеющей очень много точек соприкосновения с ранним Гальштаттом, начиная с VII в. до Р. Х. связавшейся с Элладой через ее черноморские колонии. Та скийская культура, о которой мы говорили выше, культура смешанная из элементов иранских, обще-восточных и греческих, здесь, таким образом, встретила с совершенно готовым культурным укладом, с сложившейся культурной жизнью, с оседлым земледельческим населением, жившим в укрепленных поселениях, хорошо вооруженным тем же железом, которым вооружены были и иранцы“—с. 465—6.

1) „Для написания истории Боспора по археологическим материалам время далеко еще не настало, так как на каждый более или менее разрешенный вопрос приходится десятки других не разрешенных, без разрешения которых, однако, возможна не культурная история Боспора, а только выделение отдельных, часто не самых важных, черт ее“—с. 176.

українського народу. В цій літературі відбилося його інтелектуальне життя і його художні змагання, оскільки вони були втілені в слово. Історик не міг обмежитися лише справками, додатковими розділами до своєї основної праці—він поставив питання про літературний розвиток на Україні вповні самостійно, як щось самоцільне, а не службне. В новій праці підставою для розуміння літературної еволюції являється еволюція соціальних взаємовідносин, але на тлі їх головним об'єктом уваги історика стало художнє слово в його розвитку.

Відповідно до нового становища з'явилися і нові методи дослідження, було висунуто значіння формального боку пам'яток, „не що, а як“, по формулювці А. Н. Веселовського. В цім „історик“ зробив великий крок наперед в порівнянню зі спеціалістами „істориками літератури“. Хоч, проте, такі випадки вже бували: згадаємо „Литературное движение на Западѣ“ Н. І. Карєєва...

М. С. Грушевський не мав на меті дати догматично викладений компендіум, свод відомих фактів, або навчальний підручник: його завдання не бібліографічне і не педагогічне: „Стараючись сам можливо ясніш уявити собі нашу літературну творчість, за помічу культурно-історичних дослідів та індукцій, я бажав сею працею увести її інших в круг помічень—своїх власних і чужих, дослідів і студій над розвоєм нашого духовного життя і сеї його функції—словесного мистецтва, і то найширші круги нашого громадянства. Хотів дати їм відчутти і зрозуміти все те багатство почуття і гадки, краси і сили, яке вложено і заховане в нашій літературній спадщині“ (с. 5—6).

Хоч це завдання й важке, та воно повинно бути виконане. Але тут ми стрічаємо певну суперечність інтересів. З одного боку, ставлячи питання чисто науково, ми досліджуємо форми різних явищ життя—ці продукти історичного процесу, не можемо зрєктися завдання дослідження еволюції форм словесної творчости, словесного мистецтва, а між тим: „не еволюція мови, стилю і взагалі форми, як вона відбивається на творах письменників, а словесність, як функція людського соціального життя, відбитого в словесній творчости, реального буття, взаємовідносин творця й його соціального оточення, от що цінно пізнати в літературі громадянинів“ (с. 21). Але ж закони розвитку форм художньої творчости в слові мають і самі по собі великий інтерес для науки. Як поступає в тім автор нової „Іст. укр. літ.“? Він іде середнім шляхом: „Не тільки як факт соціального життя в собі, але як ключ до пізнання взагалі сього соціального життя на різних стадіях розвою чи то окремого народу, чи то цілих груп, рас і нарешті—цілого людства, пам'ятки словесної творчости мають значінне найбільше, незрівняне, й історія літератури, взята з такого соціологічного становища, набирає величезного значіння. Розуміється, сим не позбавляється значіння студіювання форми. Форма сама являється дуже важним культурно-історичним фактором і оскільки мова йде про студіювання творів артистичних, питання форми не можуть бути легковажені. Краса-ж перед усім се форма і в формі“ (с. 21). Це правда, але ледве чи можна погодитися з дальшим,—що *істориків літератури* дослідження форми цікавило коли небудь, хоч би „схоластично“. Питання вивчення форми з метою утворення історичної поетики, а також і теоретичної відродилися дуже недавно; що ж до українських та російських істориків літератури, то вони ніколи не розуміли її—як історію словесного мистецтва, і відносно формальної сторони пам'яток кидали кілька випадкових, побіжних слів, які через те не мали ніякого значіння. А звідси і той справедливий докір нашій старій школі, яка давала лише поверхові дати та висновки, і цим, в звязку з схоластичним способом

навчання убивала інтерес до минулого літератури та народньої словесности. Але ж шкільне навчання—лише відгомін того, що робиться на верховинах науки, а ці останні формою цікавилися ще менше, ніж еволюцією ідейного змісту старої, наприклад, літератури. А й школа, зовсім не цікавиться старовиною й, минулому літератури в ній нема місця.

Академик Грушевський зазначає у своїй передмові вихідні точки, з яких можна всестороннє, безпосереднє та глибоко увійти до лабораторії нашої старої словесної творчости. Цим зазначається і дальший шлях викладу, який базується на естетичній значимості пам'яток та їх подробиць і на соціологічних основах для з'ясування літературних фактів. Ці загальні методологічні уваги містяться на сс. 8—25 першого тома. В цих увагах, стислих і змістовних (про термін „література“, про історію літератури, яко наукову дисципліну, про завдання її, про філологічне, естетичне та соціологічне трактування літературних пам'яток, про взаємовідносини словесности усної та писаної) є одно непорозуміння. Кажучи: „Історія літератури дає завдання подати образ літературної творчости в вище поданим широкім розумінню „красної словесности“ в певній добі чи у певного народу в її історичнім розвою“, автор висуває далі старий як світ принцип вибору *найбільш важних* творів; історик літератури „коли він розпоряджує матеріалом багатим, всестороннім, добре захованим, він може вибирати з великого запасу традицій *тільки найважливіше* і найхарактеристичніше—спинятиметься на найбільших письменниках, найяскравіших репрезентантах доби, або найбільш визначних творах“. Вище той же самий принцип висловлений коротше: „історія—студіює літературний матеріал... вибирає з нього твори найбільш важні й характеристичні, щоб на них *спинити увагу читача*“, і т. д. З педагогічного погляду—це спосіб неминучий; але вважати його ідеальним для досягнення наукової істини—навряд чи слушно. Проти такого засобу, дуже розповсюдженого в істориків літератури, я давно вже висовував (з 1914 р.) потребу вивчення другорядних, третерядних письменників і тої масової традиції, яка завше буває найвиразнішим і найточнішим показчиком літературних смаків доби, їх утворення й зростання, аніж „видатні“ письменники та їх твори, які іноді залишаються *для своєї* часу, для сучасних їм читачів—„книгою за сім'ю печатями“. Не завше вони бувають „яскравішими репрезентантами“ своєї доби. А з другого боку—лише в творчості масового письменника літературний напрям досягає свого остаточного виявлення (як це показано, напр. у прекрасній книзі В. Жирмунського „Байрон и Пушкин“ 1924 р.). Коли розглядати словесну творчість, яко функцію, яко явище соціального життя, то ясно, що його треба розглядати в звязку з ним. Що ж уявляє з себе „суспільство“, яке творить це життя та літературу? Чи можуть бути поети, навіть найбільші поети одної соціальної верстви цього суспільства—репрезентантами всього суспільства? Чи будуть вони для другої верстви цього ж національного об'єднання такими ж великими як і для своєї, до якої вони належать? Дозволяю собі повторити ту гадку, яка звідси випливає: ні одна література не є чимсь суцільним: в той час, як одні з її „творців“ та „споживачів“ стоять на одному культурному рівні, другі—стоять на другому, незалежно від того, яких визнаємо ми „вищими“ або „нижчими“. Так само можна не погожуватися і з вибором в межах кожного групування—національного, групового або класового: вибір завше буде суб'єктивним у залежності від індивідуальних естетичних смаків того, хто робить цей вибір та його змагань в області суспільних симпатій та антипатій. Я давно вже пропонував замінити вибір *пам'яток* іншим засобом, який не виключає з області досліджування історика літератури *ні одного* твору

слова: треба лише припустити, що досліджуванню його підлягає вся сума словесної творчості, але розглядається з боку форми, щеп-то з боку комбінації, стилю, художніх ідей та образів, які піддають читачеві ряд емоцій; перевірку останнього дає велика кількість переспівів, наслідувань, запозичень в наступній літературі. У самого академіка Грушевського можна знайти приклад, який зтверджує правдивість і доцільність засобу, який я пропоную; у шановного історика в його новій праці ми бачимо *инше* відношення до літопису, ніж в його „Історії України-Руси“: його не цікавить документальна *правдивість* свідчень літописців, але за те цінне кожне образне слово, вираз, кожний своєрідний засіб композиції, кожна риса, яка здатна навіть у наші часи, коли проминув ряд століть з того часу, викликати у читача естетичні емоції.

Далі, дозволю собі завважити—в тих же вступних параграфах мені здається не зовсім влучне, а може й зайве протиставлення „фільольогічно-естетичного“ і „соціольогічного“ трактування літератури. Перш над усе незвичко і без пояснень вжито перший термін. Ми знаємо два способи естетичних оцінок: оден заснований на особистій вражливості судді і ні до чого не зобов'язує, нічого тривкого, сталого не дає і тому для науки цілком не потрібний; другий заснований на детальному аналізі формальної сторони пам'яток словесного мистецтва, їх техніки, який бере до уваги релятивно-статистичні данні вживання тим чи іншим поетом тих чи інших „*изобразительных средств*“ у широкому розумінню цього слова—оперує не словами „прекрасно“, „так собі“, „зле“, а незалежно від особистих симпатій та смаку виявляє якість того чи іншого твору чи письменника. Знаємо і засоби філологічного методу, які зводяться до бібліографічної підготовки матеріалу, до дослідів над тим, оскільки той матеріал заховався, до критики його тексту, до встановлення, чи він автентичний, чи підроблений, встановлення авторства, означення часу та місця появи твору і т. д. Що може мати проти цих засобів шановний автор „Історії Української Літератури“, що не раз користувався ними в своїх численних працях? Думаю, що треба розрізняти естетичний імпресіонізм, якому нема місця в науці, і формально-естетичний метод, який шляхом аналізу емпіричних фактів дає факти науково-встановлені; нарешті „метод соціольогічний“, який ми розуміємо не як якийсь окремий метод досліджування, а лише спосіб вияснення та освітлення літературних явищ, шляхом якого кожне з них і цілі їх групи дістають належне значіння в процесі еволюції людської творчості в слові й творчості взагалі. Але які б не були синтетичні висновки історика-соціолога, всеж таки для міцності йому таки неминуче треба користуватися філологічним методом, бо без філологічної критики матеріалу, як треба опрацьованого, завалиться всякий, хоч би найблискучіший висновок соціолога. Все це я пишу тому, що книгу призначено для широких верств громадянства, яке, а особливо в наші часи, і без того має нахил відноситися трохи поверхово до наукової праці та її методів.

Цими увагами з приводу деяких вступних параграфів я зовсім не хочу зменшити або понизити значіння нової „Історії Української Літератури“. Всю істотну, головну частину її—виконано дуже влучно, а особливо перший том, присвячений народній словесності, оскільки пам'ятки її можна привести до найдавніших часів (про думи, історичні пісні і т. и. мова буде далі). Цей перший том уложено по зовсім новій схемі і для пояснення величезного репертуару української пісенної та казкової традиції використано всі найновіші здобутки наукової думки. Автор починає з питання про зародження словесної творчості, стежить за розвитком та диференціяцією словесності; в ряді параграфів устанавлює со-

Україна. 1925, кн. 4.

ціяльну та культурну обстанову, в якій виростала українська народня творчість; характеризує долю народнього віршу та ритміки й переходить до перегляду матеріялу в царині обрядової поезії: до заклятъ, похоронних голосінъ, до робочої пісні,—всюди звертаючи увагу і на ліричну сторону, і на магічний характер цих останків найдавніших часів. Мені тільки здається, що це бажання довести їх прастаре походження не завжди переконує; я залишаюся при своєму старому переконанню про вплив штучної пісні Заходу, зокрема польської, на будову української пісні в XVII ст.; пісня про Плахту—типично штучна. Досить звернути увагу на подібність строфічної будови. Коли вона та інші аналогічні пісні ввійшли в широкі маси, це ще не означає того, що ми повинні вважати будову української строфи за щось споконвічне. Історія знає звичайний шлях; від культурної верстви—вшир, в оточення, що запозичає й розвиває навіть запозичене; чому тут припускати, що це виняток?

Дуже добре розміщено та досліджено дальший матеріял—пам'ятки народньої словесности, звязані з циклом господарських работ, що з давніх часів з'єднувався із рядом магічних дій і було пристосовано до календаря. Окремий великий розділ присвячено аналізу *мотивів* обрядової поезії, починаючи з обрядового величання (тут треба зазначити також магічне значіння побажань, що споріднюють їх із замовляннями). Уважно й при тому уперше в літературі загальних переглядів розглянуті „дружинна поезія“, „поезія подружка“ й „еротика“—у відношенню до тематики, а також доданий огляд характеристичних образів старої української поезії, що дожили до наших часів. Це—зовсім нові сторінки в історії студювання устної поезії, написані з великою спостережливістю і на основі великого й влучно вибраного матеріялу. Далі ак. Грушевський трактує устну оповідальну словесність, розрізняючи віршовані оброблення старовинних тем, прозаїчну казку і з'єднання прози з віршем, властиві старовинній поезії й інших народів. Напоследок закінчує автор цей том розглядом поглядів вчених на національний та національний елемент у казковому українському репертуарі і планом нових дослідів над українською казкою.

Другий том містить у собі початок огляду книжної словесности киявської доби, з початку письменности і до XII ст. Тут також перше, ніж навести й пояснити факти, автор подає вступні параграфи про долю письменної української традиції, про її релігійний характер, про класовий характер старої церковности та книжности, про освіту та школу. Коротко переглянувши пам'ятки перекладної літератури, автор переходить до оригінальних, але перед ними містить уваги про-якість і кількість матеріялу потрібного для студювання для збудовання схеми розвитку літератури в XI—XII ст. Полемізуючи з російськими вченими, що старалися довести „per fas et nefas“ „общерусскость“ старої літератури цієї доби, академик Грушевський одначе не хоче „йти сими слідами і перегинати в другий бік палицю загнену російськими погодинцями“ (ст. 53), а в дальшому викладі старанно вилучає з нього всі такі пам'ятки, як Поученіє Луки, Новгородська літопись, які можуть уважати північно-руськими. З схемою історичного розвитку, що автор подає далі (ст. 54 і дальші), можна вповні погодитися і вона добре обґрунтована. Цінні міркування про причини, чому заховалися пам'ятки української літератури на Півночі й загибель їх на Україні (ст. 57).

Виклад фактичної частини починається з доби Ярослава. Автор надзвичайно пластично дає образ не тільки найголовніших сюжетів, якими цікавилися в ті старі часи і які були розроблені письменниками XI—XII ст., але й характеризує стилістичні риси окремих пам'яток, оскільки ці риси вдається йому зберегти в уривках, що дано в перекладі. Про цей

спосіб—перекладу цитат—можна було б посперечатися з шановним автором „Історії Української Літератури“, як би сучасний читач знав порядно стару мову. Наші вражіння від стилю пам'ятки не будуть тотожні, коли ми користуємося перекладом чи оригіналом.

Великий розділ і—скажу—найбільш заокруглений та вдатний—це розгляд „Слова о полку Игоревѣ“ та близьких до нього пам'яток. Ні одно питання, що виникає при ознайомленні з цією пам'яткою не залишене без уваги. Цінні нові порівняння й широко проведений засіб пояснення „Слова“ в зв'язку з літописними оповіданнями. Лише де-не-де почувуються сліди невеликої відірваності автора книги від праць останнього часу.

У III томі оповідається про оригінальну літературу XII—XIII ст., головним чином про Київську та Волинську літопись і про вміщені в них оповідання; значна частина їх наводиться в уривках та перекладах. Нарешті видатне місце займає розгляд пам'яток ораторської прози XII—XIII в.в. Кліма Смолятича, Кирила Турівського та анонімів, Патерика Печерського, Моленія Даниїла Заточника. Думається, що акад. Грушевський занадто високо оцінив Кирила Турівського: досліди В. Виноградова що вийшли вже під час війни, значно зменшили його цінність, як оригінального письменника, бо виявили ще численні запозичення Кирила у Греків, непомічені Сухомлиновим. Я не певний також, що „Моленіє Даниїла“—справедливо зараховано до старих українських пам'яток, — в чому не певний, здається, й сам шановний автор (III. 224).

В передмові автор оповідає, як утворилася його „Історія Української Літератури“: на протязі ряда років—у заслання, у в'язниці, в переїздах, з утратою не раз зібраного матеріялу, часом далеко від великих бібліотек, які мали потрібний матеріял. Часом читач відчуває це, напр. у частині про народню словесність—про плачі (при трактованні їх варто було б навести матеріял із так званих княжих житій, де плачі—елемент необхідний), в частині про книжну словесність, у розділі про „Слово о полку Игоревѣ“ про недоговореність—див. характеристичну рису також скандинавського епосу того ж часу: „Verschleierte Darstellung“), про авторство Нестора (див. статю Бугославського), про літописи (див. праці Істрина, Перфецького), про Акіра (розвідки Григор'єва і Дурново не вповні використано), нові праці про Іосифа Флавія та Амартола на старому українському ґрунті (у Істрина—переклад було зроблено за Ярослава) і т. ин. Можна мати сумніви, чи відноситься переклад „Снів Шахайши“ до старої української традиції й т. ин. Але це все—деталі, що—як і дещо інше—будуть взяті на увагу в будучому виданні „Історії Української Літератури“, якого, незважаючи на сучасні несприятливі для друкування книг умови,—ми сподіваємося дочекатися, так само, як і продовження „Історії Української Літератури“ з XIII ст. до наших часів.

В. Петруц.

Типографія Києво-Печерской Лавры. Исторический очеркъ (1606—1616—1619 г.г.). Томъ первый (1606—1616—1721 г.г.). Составилъ профессоръ протоіерейъ Θεодоръ Титовъ. Киевъ 1918, 506 ст. Приложение къ первому тому. Киевъ 1918. 18+546 ст.—Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI—XVII в.в. Всезбірка передмов до українських стародруків. У Києві, 1924, II+18+546 стор.

Цю працю проф. Тітова було видруковано ще року 1918, але не довелось тоді ж випустити її в світ. Незброшуровані аркуші переховувалися в кїєво-печерській друкарні, де більша частина їх загинула під час заколоту рр. 1919—1922. Пощастило врятувати лише де-кільки примірників першої частини і їх укупі з додатком було випущено в світ.

Значно більше збереглося аркушів другої частини, які Всеукраїнська Академія Наук врятувала з друкарні й знову випустила вже року 1924 під іншим заголовком „Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI—XVIII вв.“ з передмовою акад. Кримського. Він зазначає, як пощастило добути з київо-печерської друкарні ті аркуші, що збереглися, та пояснює, чому їй дано інший заголовок: та частина праці проф. Тітова, до якої вона була додатком, за виразом акад. Кримського, „ніколи світу не побачить“; крім того назва „Приложеніє“ була аж надто вузька і абсолютно не відповідала широко цікавому змісту цієї книги“ (II).

Справді, праця проф. Тітова дає багатий матеріал для істориків української культури й літератури кінця XVII—поч. XVIII вв. Перша книга її має в собі передмову, 16 розділів та абеткові показчики — особовий і географічний.

В передмові автор зазначає, що викладатиме історію друкарні за період, відколи повстала вона, до року 1721. З цього року, за авторовими словами, почався новий період в історії печерської друкарні, коли, з наказу Синоду, в ній можна було друкувати лише церковні книги, та й то порівнявши з книгами петербурзького й московського друку. За своє завдання автор ставить показати читачам історичну долю Київо-печерської друкарні, визначити вагу її народньо-освітньої діяльності та її заслуги для Лаври, руського народу, руської церкви та всього освіченого суспільства. В першому розділі подано найелементарніші відомості з слов'яно-руської палеографії, в другому — популярний нарис історії слов'янського друку, а з третього розділу проф. Тітов переходить до виконання поставленого собі завдання. Він починає свій виклад з того, що з'ясовує питання про час, коли було засновано друкарню в Лаврі. На погляд проф. Тітова архімандрит Єлисей Плетенецький купив стрятинську друкарню Федора Юровича Балабана, певне — скоро після його смерті, щоб-то року 1606, у його спадкоємців та переніс її до Київо-печерської Лаври. Цьому припущенню заперечують свідчення сучасників про те, що друкарню було куплено пізніше, але проф. Тітов уважає, що ці свідчення треба чомусь розуміти не буквально. Стверджує він свій погляд мало доведеними міркуваннями, а саме тим, що добре впорядковану друкарню конче треба було купити негайно по смерті її власника, бо в противнім разі її міг-би купити хтось інший; або тим, що думка про продаж друкарні могла повстати в спадкоємців, певне, по смерті батька.

Припустивши, що друкарню купив Єлисей Плетенецький року 1606, проф. Тітов висуває й друге припущення, що перша книга, яку було видруковано в лаврській друкарні, — Акафіст року 1606, бо неможна припустити, що 10 років, до початку систематичного друку року 1616, друкарня стояла без роботи. На довід свого положення проф. Тітов наводить свідчення Феофана Шіянова про друкування акафісту року 1606, свідчення, якому й сам автор не надає значіння через його непевність, а також вказівку в книзі Акафістів року 1625, що пречистенський акафіст було видруковано й раніше цього часу й, очевидно, додає проф. Тітов, і раніше року 1616, але чому — невідомо. Третій довід, що малюнок титульного аркушу пречистенського акафісту у вид. р. 1625 та образ пречистої мають на собі сліди житку їх до того часу — теж не розв'язує справи на користь того, що акафіст видруковано року 1606. Проти проф. Тітова говорить і передмова до часослову року 1616, де Єлисей Плетенецький пише, що він вирішив видавати книги й у першу чергу часослов „аки предитечу“, бо всяку справу треба *починати* молитвою. А по році 1606 друкарня, на погляд проф. Тітова, не випускала книг до р. 1616. Мимоволі повстає питання, чому ж вона могла стояти без роботи, випустивши одну книгу,

мало не ті самі 10 років і не могла бути в такому стані до її випуску, коли навіть припустити, що друкарню куплено року 1606, що теж мало ймовірно.

„Дальшу історію друкарні“ проф. Тітов викладає „за роками керування печерських архимандритів цього часу“, бо „особа того чи іншого печерського архимандрита своєрідно, особливо відбивалась на діяльності друкарні за часи керування його монастирем та друкарнею“ (85). Викладові цього матеріалу автор присвячує 4—15 розділи своєї праці. Автор зазначає, які книги було видрукувано за того чи іншого архимандрита, оповідає історію друкування цих книг, описує зовнішній вигляд їх, знайомить зі змістом деяких з них, а також з передмовами, посвятами та кінцевими словами, занотовуючи відзначні риси, які характеризують видавництво за того, чи іншого періоду. Останній розділ має назву кінцевого, в ньому почасти зводиться поданий матеріал, почасти описується допоміжні установи при друкарні. Розглянувши історію печерського друку, проф. Тітов робить такі висновки. Друкарня була „не звичайним видавничим закладом, не комерційним“, „а іменно культурно-освітньою установою“ (453): вона видавала книги на благо церкви та на користь народню. В ній дуже рідко друкували книги на замовлення сторонніх видавців та авторів; коли такі випадки і траплялись, „то замовлення подавали майже самі духовні вчені особи, тісно звязані з печерським монастирем, його архимандритом, або друкарнею його“ (454), й тільки на початку XVIII віку друкарня змушена була, через урядові вимоги, виконувати державні роботи.

Книги, що видала друкарня, належать до різних відділів; так ось видавалося книги священні, цековно-відправні, церковно-практичного, повчально-гомілетичного та аскетично-повчального характеру. Всі ці книги не передруковувалося з готового оригіналу, а звичайно робилося новий переклад, або принаймні готовий переклад звірялося з оригіналом та виправлялося. На цю працю було зібрано в друкарні вчених діячів того часу, які допомагали архимандритові видавати книги. Їх притягалося перше з Галицької Руси, а пізніше з'явилися у Києві свої школи і свої освічені люде. Ці особи, крім виготовання книг до друку, складали також передні, кінцеві слова, показчики та додаткові статті, які мали полегшити читачам користування книгами (460). Ці самі особи складали й свої книги, які друкарня випускала в світ і які захищали інтереси „православної віри та російської народности“. Почали друкувати так само книги „для потреб шкільних та взагалі освітніх“. Особливої інтенсивности та продукційности досягає друкарня за Петра Могили, що використовував „усі ліпші розумові та освітні сили“ київо могилянської колегії „на потреби печерського друку та видавництва, яке набуває тепер цілком наукового характеру“ (462). За Петра Могили видано книги, що викривають істини православно-християнської віри й книги полемічні, при чому багато з них для ширшого розповсюдження друковано польською мовою. Запомога учених київської академії дає можливість друкарні видавати книги церковно-історичні та вчено-художні. Згодом більшає освітня діяльність друкарні: видається книги для школи, постачаючи їх навіть до Москвщини, а також книги для народу, де подається відомості не тільки церковно-богословські, але й політично-географічного та народньо-побутового характеру.

Найвідмітнішими особливостями печерського видавництва, за словами проф. Тітова, були науковість та планомірність його. Останнє пояснюється, з одного боку тривкістю лаврської традиції, з другого—тією обставиною, що „печерська друкарня користувалась тоді порівнюючи

більшою свободою й самостійністю в своїх видавничих намірах та роботах". „Цим значною мірою й пояснюється ту різноманітність та оригінальність, якими відзначались печерські видання XVII в. та початку XVIII". (468). Коли ж Київ-печерська Лавра „стала під благословення московського патріярха“, почались утиски свободної діяльності друкарні, які що-раз більшали, доки друкарня не опинилась у цілковитій залежності від московської духовної цензури та від російських друкарень“ (470)

У другій частині кінцевого розділу проф. Тітов говорить про допоміжні установи при друкарні, як ось паперова фабрика, словолитня, граверня, політурня та художня майстерня. Він подає імення граверів, відомості при них, їхню роботу, про джерела руських гравюр. Цей останній розділ має трохи чудний характер: з одного боку підбивається підсумки всьому сказаному, з другого—наводиться дальшу історію друкарні. Зручніше було-б поділити його на два, причому спочатку закінчити виклад, а потім перейти до висновків, до яких можна було-б додати ще кілька—а саме: 1. Діяльність друкарні не завжди була однаково інтенсивна; вона перше поволі зростала, дійшла максимуму за Петра Могили та Інокентія Гизеля, а потім знову почала підупадати. 2. Видавці піклувались не тільки про внутрішню гідність книги, але й про зверхню красу її. 3. В книги, яких видавалося, поволі заводиться українську мову, що потім придбала права громадянства нарівні з церковно-слов'янською та далі (з 1632 по рік 1661) переважала в книгах і, нарешті, знову зникла з книг і навіть передмов, що пояснюється утисками лаврської друкарні з боку московського мітрополіта. 4. Видавці піклувались про розповсюдження книг не тільки на Україні, але й по інших частинах Росії й навіть по-за межами її.

Наприкінці книги додано абеткові показчики: особовий та географічний.

Книгу оздоблено силою знімків з мініатюр, заставок, гербів, що були в тих виданнях, які розглядає проф. Тітов.

У другій частині своєї праці проф. Тітов видав передні слова по-святі, кінцеві слова до книг, що вийшли з київ-печерської друкарні за переглянутий час, а також деякі невеличкі твори цілком. Крім того, в праці проф. Тітова є примітки, де описується книги, з яких узято „додаток“, а також деякі інші видання печерського друку, що виходили в світ одночасно з даною книгою або в найближчі роки, при чому найбільше уваги дається зовнішньому виглядові того чи іншого видання.

„Додатки“ проф. Тітов друкує слов'янським шрифтом, і можна було-б сподіватись, що їх передано точно, але при порівнянні з оригіналом виявляється, що їх видано не дуже пильно. Наводимо приклади: на ст. 20 читаємо— „ХДАКШШІ“ зам. „ХДАКШІ“; „БГОЛЮБЕЗНЕ“ зам. „БГОЛЮБЕЗНЕ“; „ОУЧЛА“ зам. „ОУЧТЛА“; „БѢ“ зам. „БѢТ“; на 16 стор.: „ЧЛОБЕЧОМЪ“ зам. „ЧЛОБЕЧИМЪ“; „НѢКИМЪ“ зам. „НѢКИМ“; „СТАВИЛЪ“ зам. „СТАВНАЛЪ“; „ОУМЫСАЛИ“ зам. „ОУМЫСАЛЪ“; на 180 ст. „УЧЕКИВАНЕ“ зам. „УЧЕКИВАНЕ“; „ГОДНЫМЪ“ зам. „ГОДНЫМ“; „ФІГУРЫ“ зам. „ФІГУРЫ“ то-що. Й такі неточності у великій кількості трапляються у виданих пам'ятках.

С. Щелова.

Д. Антонович, *Триста років українського театру 1619—1919*. Прага. Український громадський видавничий фонд, 1925 р. стор. 272+1.

Зарано ще писати історію українського театру. По-перше і сама дисципліна історії театру останніми тільки роками зняла питання

про обсяг матеріалу, що розглядові її підлягає, та про методи, які їй самій властиві. По друге-ж і самий матеріал для історії українського театру надзвичайно розпорошений, і великої, підчас мало вдячної роботи потребують розшуки його, зведення до купи та критичне оброблення. Зрозуміло тому, що автор серйозної про український театр праці не може собі завдання такого ставити: „Праця—„Триста років українського театру“—ні в якому разі не претендує на те, щоб бути історією українського театру“—отакими словами починає свою книжку і Д. Антонович.

Написано цю книжку протягом 1920—1924 років, тобто одночасно майже з „Українським театром“ О. Киселя ¹⁾. До цього часу мали ми або короткі, або уривчасті начерки (передмова до „Корифеев украинского театру“, „25 років українського театру“ Л. М. Старицької-Черняхівської) або книжки, що своєю метою становили дослідження самої драми, обмежуючись до того ж давніми тільки часами (праці Н. І. Петрова, І. М. Стешенка). Книжка-ж Д. Антоновича, як і О. Киселя (за винятком останніх тільки розділів) цілком вже скерована в напрямок історії театру, як особливої ділянки мистецтва. Для справжньої історії, на думку автора „не досить літературної історії драми, а мусять бути дослідженими історія театрального репертуару, а також історія всіх інших галузів, що до купи складають одну цілу історію театального мистецтва, щоб-то історія розвою сцени, постанови, виконання і так далі й навіть історія розвою театального смаку у ширшій громаді, історія відношення громади до театру“ (3). Отже і витримано напрямка такого протягом всієї книжки. Загальні умови, що на тлі їх театр розвивався, зовнішня історія театру, уваги що-до окремих труп, методів постановок та гри, репертуар—от що освітлює у книжці своїй автор. Ба, більше: де-кілька сторінок присвячено опері українській; драми віддано значно менше порівнюючи до інших елементів театру уваги.

Книжка крім передмови (ст. 3—4) має чотири розділи: „Шкільний театр“ (7—52), „Свіцький театр“ (53—122), „Побутовий театр“, (123—191), „Революція у театрі“ (193—214); далі „Заключення“ (215—227), „Література“ (228—256),—„Іменний покажчик“ (257—272). Кожний період відділений певною датою: 1819 (постановка „Наталки-Полтавки“), 1881 (дозвіл вистав українських), 1905 (на сторінці 192 помилково зазначено—1917). В межах кожного періоду не додержується автор хронологічного принципу. Згадавши за свідчення про найдавніший театр український, непомірно (порівнюючи до дальшого викладу) увагу віддав автор „Слову о збуренню пекла“, наводячи з цього твору чимало витягів (12—19). Схарактеризувавши досить побіжно дальшу еволюцію української шкільної драми, не дає автор яскравій уваги про своєрідний жанр цей (цікаве, „Слово о збуренню пекла“ неможна вважати за характерне), про всі галузі його драматургії, про схоластичну традицію у ньому та безсумнівний у де-яких п'єсах стик з життям сучасним. Більше зупиняється автор на технічному боці слідом з Широцьким та Резановим подає він де-що про те, як власне українські шкільні вистави виконувалися, цілком слушно зазначаючи при цьому, „що методологічно було б правильніше раніше з можливою докладністю зібрати вказівки про технічне урядження шкільної сцени, розсипані іноді по ремарках п'єс, іноді в самих текстах п'єс, іноді в підручниках, іноді в адміністративних або господарських чи інвентарних записках і т. д.“ (32) Зупиняючись далі на відомих голандських ілюстраціях до „Блудного сина“, що подані були у виданні XVII віку, автор зазначає: „Позаяк рисунки роблено щоб вони служили вказівками для ви-

1) Мою рецензію на цю книжку див. „Черв. Шлях“, 1925 р. № 4.

конавців, то одержу персонажів на кону, перерисовуючи, здебільшого українізовано., а глядачів перед сценою залишено в голандських клинчатих шапках, що на Україні теж були розповсюджені, але не так загально". (38) Погодитися з цим, однак, не можна. Дослідник російських народніх малюнків Д. Ровинский, простудіювавши всі малюнки цікавого видання притчі про блудного сина, що збереглися до його часу, прийшов до висновку, що видавано цю „притчу“ тричі на прикінці XVII віку, але з тих-же самих гравувальних дощок. П'єса надрукована була в Москві; малюнки до неї робили московські-ж майстри під проводом голандського ритонника Пікара, що недовго перед тим (р. 1687) з'явився до Москви¹). Ровинский не знайшов відповідних європейських оригіналів для цих гравюр, але й керівництво Голандця, і робота московських майстрів—свідчать про те, що нічого спільного з Україною ці гравюри й не могли мати. До того-ж і вийшли вони друком у той час, коли не було у Москві театральних вистав; самий же факт, що видавали їх тричі, каже за те, що з'явилися вони не під впливами театральних вражень, і що не мали вони на меті давати вказівки виконавцям про мізансцени, або про вбрання, то-що. Нарешті зауважити можна, що були московські вистави занадто випадковим явищем, що-б для них видавати могли спеціальні малюнки.

Другий період українського театру названо в автора „Свіцький театр“, але мало характеризує загальний цей заголовок ту підготовчу добу українського театру, коли збиралися у ньому помалу елементи чистого вже українського театру. Спочатку розглядає автор кріпацький театр, що, на його думку, не мав великої художньої вартости (54). Треба проте зазначити, що давати такий загальний присуд на підставі небагатьох тих матеріалів, що про цей театр маємо—необережно. По деяких театрах учення, радше—дресіровка, провадилися так серйозно, що мала вона зрозуміло свої наслідки. І, як би ми не ставилися до піднесеного тону Шалікова, безсумнівно захопився він у Середній-Буді не тільки служінням „Терпсіхориних німф“ Венері, але й самому мистецтву. Звичайно, проте, мав цей кріпацький театр здебільшого місцеве, обмежене, значіння: рідко коли гостювали, та й то не на довго кріпацькі актори по великих містах. „На Україні—цілком слушно зауважає автор—свіцький театр зародився не на селі, не в панському дворі, а у місті, де доживав віку старий шкільний театр і назривала потреба до театру свіцького“. (56) Цей же період зародкового життя українського театру освітлено остільки ще мало, що казати щось певне за нього поки ще дуже важко. В автора-ж помічається, проте, тенденція зменшувати значіння чужоземних впливів у театральному житті України за ті часи. Так, читаємо ми в нього: „українські п'єси спочатку були з репертуару діалогів інтермедій і шкільної драми“ (57), що ж до Котляревського, то занадту вже ролю віддає автор шкільно-вертепній традиції в генезі творів Котляревського (47). Проте, зазначає він: „з дугого боку п'єси Котляревського написано під безпосереднім впливом сучасних італійських та французьких п'єс... Російський і польський репертуари, що прийшли з кріпацьким театром на Україну, навпаки на творчість Котляревського впливу не мали“ (59). Але тут не все гаразд. Перш за все не була шкільна традиція такою життєвою на початку XIX віку, і в свідькому ж театрові²). По-друге ж, віддаючи належне місце звязкові Котляревського з українською вертеп-

¹) Ровинский. Русские народные картинки. т. III, 5—38; IV, 520—522. СПб. 1881. (Сборник Отд. Рус. Яз. и Слов. XXV, XXVI).

²) Єдиним може з відомих фактів переживання духовної традиції на свідькому конові є чернігівські вистави 1828 р.—„Изгнание Адама и Евы“, „Смерть Авеля“. (Див. „Кіевск. Старина“ 1889. V—VI, 631—632).

ною традицією, не можна забувати, що форму своїх п'єс, а також і де-що з сценічної техніки запозичив Котляревський з нової комічної опери, що зазнав її не так безпосередньо з французьких та італійських взірців, а з російських їх перекладів та наслідувань, які міг він бачити і в Петербурзі і на Правобережній Україні, де існував не один тільки кріпацький театр; в харківському репертурі московські впливи безсумнівно були міцніші за польських, що з Лівобережжя туди заносилися. Друге-ж прибільшення того-ж таки роду, що на цих сторінках помічається—це ствердження, що „трупі, що грали по театрах на Україні, були здебільшого польсько-московсько-українські“ (57). Що в цих польських (на Правобережжі) та російських (на Лівобережжі) трупах виховувалися українські актори, що тут імені слід шукати джерел українського театрального стилю—це безумовно так, але трупи ці були або польські або російські, або польськоросійські, і український репертуар складав у них безумовно тільки незначну частину, яка протягом часу міцніла та поширювалася. Автор іде тут за Л. М. Старицькою-Черняхівською, що у книжці своїй „Двадцять п'ять років українського театру“ (К. 1907, 29—40) також переоцінювала значіння українського елементу в польських трупах. Тепер, після розвідки І. Брика (Драма з часів Коліївщини ЗНТі III. СХХХ) знаємо ми, „Heleną, czyli Hajdamasę na Ukrainie“ окрім сюжету, поданого до того-ж у специфічному освітленню згідно з ідеологією польського панства нічого українського в собі не мала. Друга-ж п'єса, що її згадувала Л. М. Старицька-Черняхівська, „Kraковіасу Nogale“—це опера закладчика польського національного театру в Варшаві Богуславського і теж ніякого відношення до українського народу не мала. Взагалі-ж, щось певне за цю ембріональну добу українського театру сказати можна буде тільки, зібравши всі розпорошені по газетах, журналах, мемуарах, а навіть і в архівному матеріалі факти. Що-ж до дальших років українського театру—30—40, то деякі авторові думки цілком правильно цю добу освітлюють. Хоч і не так підкреслюючи, як би це слід було зробити, зазначає автор ту традицію сценічного реалізму в грі українського актора, що вважає він спадщиною Щепкіна та Соленика (може, правильніше—породженням одного ґрунту). Досить багато уваги віддає автор і аматорському театрові, що підтримував українські традиції. Характеризуючи загалом театральне життя на Україні, зауважує він між иншим і байдужість глядачів, з якою раз-у-раз доводилося театрові боротися (86). На жаль обмежився тут автор самим констатуванням цього явища. Причини йому-ж полягали у нечисленності міського населення, у відсутності серйозних культурних інтересів серед нього. Взагалі-ж для всього XIX віку не тільки на Україні і Росії, — а навіть і подекуди на Заході театральні діячі давали більше, ніж це ринок спожити міг.

Що ж до окремих деталей в освітленні цього періоду—чимало б тут зауважень зробити можна; обмежуся небагатьома; деякі моменти у театральній кар'єрі Щепкіновій уявляє собі автор хибно. Занадто буде стверджувати, що Щепкін „вийшов з кріпацького театру Волькенштейнів“ (60); далі, нічого не відомо нам, щоб грав Щепкін у „Назарі Стодолі“ (90), або щоб не любив він „Горе от ума“ (76): роля Фамусова у цій п'єсі була одним з найкращих його утворень; перебільшено тако-ж і українську вимову Щепкіна (76) ¹⁾. Неправильно і те, що Квітчині п'єси негайно-ж виконував Щепкін (200); у Харкові був цей актор роками 1816—1821; Квітка ж почав писати п'єси значно пізніше ²⁾.

¹⁾ Див. про це М. Вороний. М. С. Щепкин. Сяйво, 1913, № 79, 172. В. Филіпов—Голос Минувшого. 1914. № 1, 224—230.

²⁾ див. А. Кизеветтер—М. С. Щепкин, М. 1916, 22-23. і Н. М. Баженов—Гр. Феод. Квитка-Оснозьяненко (Библиографический указатель). Изв. Отд. Рус. Яз. и Слов. Акад. Наук. 1910. № 1, 275.

Третій період українського театру починає автор з р. 1881, коли дозволені були вистави Українською мовою. Звертаючись до ролі знаменитого указу 1875 року, оцінює його автор більш вдумливо, ніж це робилося досі... „Цілий комплекс обставин, криза українського культурного життя може більш ніж указ 1876 року примушували український театр триматися простонародних побутових сюжетів“ (132). І далі: „... можна висловити певність, що український театр увійшов в період свого існування, який є періодом побутового театру не через примус жорстокого безглузлого указу, а через всю купність причин, що обусловлювали розвій українського театру“ (133; пор. 130, 139). По суті це цілком правильно: українська драматургія, як і вся література, трималася за 80-тих років самих простонародних сюжетів. Далі, зазначає автор, що у 90-х роках починає рушитися народницька ідеологія; відповідно до цього змінилися й вимоги громадянства українського до свого театру (192). Але, поруч з цим, помічається в автора тенденція виправдати відсталість українського театру тим, що він ніби-то протиставляв „театральність“—„літературності“ (136). Гадаю, проте, що досить необережною вважати можна загальну таку характеристику побутового українського театру; чимало його п'єс скомпановані були далеко не бездоганно; давали вони самі тільки невдалі повторювання кращих взірців. У звязку ж з цим стоїть і інше твердження автора про провінціямальний театр український, де працювали другорядні трупі. „Неперечно, що цей театр виробив свій окремий стиль, стиль лубка і балаганчика“ (139). А далі змагається автор виправдати провінціямальних Гаркунів-Задунайських. Але погоджуючись з тим, що „вони мали безпосередній стик з демократичним населенням і, як раз вони давали те, що від них вимагали“ (188), не слід би забувати про вартість того репертуару, що виробляли оці, як назвав їх ще 1905 року С. Єфремов,—літературні Бонавентури. І, як що називати вже речі на власні їх імення, то часто-густо скидався цей „балаганчик“ на справжній балаган.—У цьому ж розділі підкреслює автор ту різницю, що відзначала стиль постановки в українському побутовому театрі од театрального мистецтва 70-х та попередніх років—стремління до правди декораций, вбрання, самої гри акторів. Правильно зазначає автор, що Кропивницький продовжував традиції Щепкіна та Соленика. Цікаво тут додати, що деякі спільні з Щепкіним риси в самій манірі гри Кропивницького спостерігав ще Суворін, що бачив у ролі виборного обох акторів (А. Суворин. Хохлы и хохлушки. СПб. 1907, ст. 3). Слушно також характеризуює автор і гру Затиркевич: „це може вища точка іменно побутового театру, найбільш артистично удосконалене досягнення українського побуту на сцені“ (144): її ролі рідше ускладнялися драматичними чи ліричними моментами. Але разом з влучними окремими характеристиками та думками—цей розділ, що освітлює цей яскравий та викінчений до того період українського театру, не зовсім задовольняє читача; потрібні були б тут докладніші характеристики окремих труп і найвидатніших їх членів. Кидаються в очі і деякі помилки: трупа Старицького року 1884 до Петербургу не їздила (155): в сезон 1886-7 рр. грала вона у Москві, тоді саме, коли такий величезний успіх мало у Петербурзі товариство під орудою Кропивницького. Далі, освітлюючи галицький театр, перейшов чомусь автор до пізніших уже часів—900-х років (176-181). Не звернуто тут належної уваги на те велике значіння, що мав для еволюції українського театру факт перебування найкращих українських акторів поза межами Правобережжя, де зосереджувалось українське культурне життя. Поки що бракує нам певних відомостей, але і тепер вже можна сказати, що велику частину глядачів складала тут не Українці, а пуб-

ліка, що з приємністю дивилася на українських акторів як на „хохлів і хохлушек“. Що ж до українських глядачів, то стояли вони далеко од культурного життя; тому перебуваючи в далеких північних столицях, раділи вони будь якому українському театрові. ¹⁾ Зрозуміло, що стик з такими глядачами відбивався і на ідеології українських акторів, ви-кликаючи відсталість їх од вимог прогресивної української думки.

Почасти цю-ж саму думку знаходимо ми в автора, але не бере він на увагу місцевостів, де вистави відбувалися: „... в другій половині дев'ятдесятих років в українській громаді ще порівнюючи тонкою була поступова верства, що йшла до театру з новими вимогами, але дуже небезпечним для театру було те, що іменно з нею театр розійшовся, бо їй належала будучність..... Втративши позиції в передових лавах громадського руху, театр навіть кращих українських труп мусив спиратися на симпатії відстаючих верств, менш інтелігентних, які утворювали довкола театру відповідну атмосферу і тягли зі свого боку театр донизу, до своїх смаків, до відповідности своїм інстинктам“ (193). Отже, в цій усталеності театру, велику ролю безсумнівно відіграло те, що довгі роки найбільші прибутки давали театрові—не українські його глядачі; російська публіка з приємністю дивилася на віджитий вже як на ті часи мелодраматичний та побутовий примітив, поданий до того-ж в яскравому, соковитому офарбленню.—Зазначає автор між иншим і художню дегресію, що в цьому театрові відчувалася: „театр кращих великих труп..... не розвиваючись вперед.... неминуче опускався“ (193). „Старі корифеї української сцени почасти скінчили життя..... почасти постаріли в театральній граці.... Молодь, що їх оточувала..... не маючи талану остільки визначного, як їх проводарі, впадала в трафарет.....“ (201). Думку цю можна пристосувати й до раніших навіть часів. Багато обставин, що на них зупинятися тут не місце, сприяли до того, що український театр, склавшись у головних своїх рисах у 80-х роках, не пішов далі завойованих цих позицій. Найкращі утворення „корифеїв“ стосуються до 80-х років, і пізніші часи додали до них вже небагато. Те-ж саме зазначити можна і до стилю як постановок, так і драматургії: пізніші п'єси Карпенка-Карого до Суєти самої значно блідіші у театральному відношенні за перших його творів. Ця ж усталеність з'ясовує й те незадоволення театром українським, що почувалося серед свідомих українських глядачів у 90-х роках і особливо болюче після першої революції, коли дістав уже театр більшої волі. Змальовуючи-ж цю добу, автор пише: „Нещастя театру було не в тому, що він був добрий або лихий, а в тому, що він був один театр виробленої і усталеної фізіономії, а громада ждала різних театрів, або краще сказати театру з ріжними відтінками і ознаками“ (195). Але, говорячи про театр цих міжреволюційних років, треба мати на увазі не театр взагалі, а театр в певному оточенні. Таким бо театром, що мав свою постійну оселю, був за ті роки театр М. Садовського (цьому театрові віддав автор взагалі занадто мало уваги), що майже цілих десять років перебував в тому-ж самому будинкові, тк. зв. „Народном доме“. На жаль, не маємо ми історії цього театру, а вона безсумнівно багато спричинилася б до з'ясування історії українського глядача до-революційного, пояснила-б де що і до психології глядача сучасного. Отже, говорячи про цю добу театрального життя українського, не можна забувати за те, що був цей театр не тільки єдиним у Києві українським театром, але й єдиним простонароднім театром, що своїми цінами при-

¹⁾ І до останніх часів виставляли у Ленінградському українському театрові старі побутові п'єси.

ступний був широким колам населення. Обслуговуючи частину Києва, що далеко од неї було до великих театрів, притягав цей театр до себе не тільки українську, але й інших національностей публіку. І зрозуміло цілком, що робила касу не нечисленна інтелігенція українська, а міщанські українські і неукраїнські верстви; їхньому смаку задовольняв старий репертуар, що з охотою дивилися на нього й російські глядачі по-за межами України. І як що говорити вже про нещастя українського театру, то полягало воно не в тому, що українська публіка вимагала різноманітного репертуару, а в тім, що не знайшов у цій свідомій публіці театр твердої матеріальної бази. Це одна причина тому, що не вмів театр український підійти до „європейського“ репертуару. Критики того часу, що бесторонне ставилися до цієї справи, зазначали не погане виконання нових п'єс найкращими акторами українського театру (див. 204), але бракувало тоді ансамблю. І потрібно тут було нової вже школи акторської, яку і дала почасти драматична школа М. Лисенка. Звідти, а також і з російської сцени набрався той склад акторів, що утворив р. 1918 „Державний драматичний театр ім. Шевченка“ з непоганим, як на ті умови, виконанням європейських п'єс.

У цьому ж таки розділові торкнувся автор між иншим і цікавого, цілком не використаного ще нового матеріалу—це вистав серед військових-полонених по концентраційних таборах Австрії, Німеччини та Польщі. Дуже бажано було б зібрати тут усі матеріали та вдумливо їх обробити; цікаво дослідити, яких форм набирав цей театр, якими силами він обслуговувався і т. и.

Змалювавши розвій театру українського за всі 300 років, подає автор „заключення“, що в ньому підкреслює він головні з висловлених раніше думок—це демократичність цього театру, яка стала в ньому традиційною (215) та „революційний характер його розвою“ (216). Замірання шкільної традиції; указ 1876 року, що ніби то поклав рубя межу водевільному періодові цього театру, революція 1917 року, що розрубала всі муки народження нового європейського театру—отакі на думку автора революції зазнала історія українського театру. Що ці межі велике мали значіння в життю театру українського—це факт безсумнівний, але збільшувати їх характеризуючи терміном „революція“, хоча-б і з тими оговорками, що їх зроблено („революція ніколи не рве процесу історичного розвою, а тільки прискорює самий процес“, 216-217)—помилково. Зв'язок між окремими періодами театру українського тривав значно міцніше—і особливо це зазначити треба про 1876-81 роки: досить згадати про те помітне місце, що мали в репертуарі українських труп п'єси Котляревського, Квітки, Шевченка і навіть де-кого з інших того ж таки часу письменників. Але, щоб цей зв'язок зрозуміти, треба докладну подати характеристику репертуарної драматургії цієї доби і не самих тільки визначних письменників, але й „dii minores“ цього жанру.

Закінчують книжку 29 сторінок бібліографії, що дає порівнюючи до покажчиків Комарова багато нового матеріалу. Проте помилок та прогалин тут звичайно чимало. Так, книжку О. Киселя „Український вертеп“ видано не двічі, а раз—р. 1918-го у Києві (стор. 45). Що до Щепкінових „Записок“, то зазначив автор де-що з окремих розділів їх. що друкувалися по журналах; „Записки і письма.... М. 1864“. Краще посилатися тут на значно повніше видання, що зредагував онук актора—М. А. Щепкін (СПБ. 1914) і зазначити „Библиографию о М. С. Щепкине“ А. С. Полякова (Рус. Библиофил, 1914. № 7). Не зупиняюсь на інших помилках та неточностях: повна бібліографія українського театру—ще в майбутньому.

Підсумовуючи, зазначити можна, що цікава загалом та легко написана книжка Антоновича далека ще од тих вимог, що їх наукова історія українського театру становить, а почасти і од того, що при сучасному стані її обробки дати можна. Глибшої аналізи драматургії української, порівняння її з аналогічними фактами, точнішої її класифікації по певних стилях, докладніших характеристик найкращих акторів українських, більшої нарешті уваги до тлядача, що ним театр животіє та з сучасним життям стикається,—от чого бракує книжці Антоновича. Про те відзначити треба, що взято у ній цілком правильного курсу—на історію театру, а не драми, як це робили попередні історики українського театрального мистецтва.

П. Рулін.

Ол. Кисіль, *Український театр. Популярний нарис історії українського театру*. Книгоспілка 1925 р., 179 стор. Ціна 1 карб. 50 коп.

Це, як каже й сам автор в передмові, популярний нарис розвитку нашого театру й драми від початку аж до останніх днів. Поділено його на три головні періоди: „старий, що охоплює XVII—XVIII в.в. і характеризується пануванням схоластичної шкільної драми; середній — від кінця XVIII в. до заборони українського театру 1876 р. і новий, що починається з моменту відновлення українських вистав 1881 р. і характеризується з організаційного боку існуванням постійних українських труп, а з боку внутрішнього—своїм побутово-етнографічним характером. По-за цими періодами автор розглядає „театр народний, власне його елементи в народній поезії, галицький театр, що жив своїм окремим життям, і театр найновіший, вже часів революції, що характеризується швидкою зміною художніх форм і напрямів“. Не претендуючи ні на оригінальність, ні на повноту, автор, переробивши свою попередню працю „Театральний порадник“ (вид. Дніпросоюзу, ч. 4, К. 1920 р.), обмежився в своїй книжці тільки стислими характеристиками певних моментів, осіб та творів. Ця стислість іноді трохи шкодить справі й не дала авторові змоги намалювати, напр., яскравішу картину нашого старого театру. Так, напр., кажучи, що наша стара драма „внутрішнім характером досить специфічна й яскраво одбиває на собі погляди та інтереси тих соціальних верств, що її витворили (30 стор.), автор цього майже не показує. Крім того, тут в цьому розділі треба було трохи докладніше, навівши навіть деякі зразки, познайомити звичайного читача з нашою старою драмою, а то в його очах тільки мигтять різні назви, не залишаючи нічого конкретного, — це не на багато збільшило б розмір книжки. Докладніше написано другий розділ — про театр середньої доби — від кінця XVIII в. до 1876 р.: тут автор зібрав порозкидані по різних виданнях звістки про кріпацький та професійний театр цих часів. Ще краще написаний для звичайного читача третій розділ — про новий український театр: тут в стислих, але гарних описах подано характеристики наших видатніших драматургів цієї доби Кропивницького, Старицького, Карпенка-Карого, Винниченка, Лесі Українки й інших. Тільки даремно автор ставиться так суво́ро до наших старих драматургів та акторів (Кропивницького, Старицького, К.-Карого), кажучи, що „не можна, на жаль, визнати навіть видатніших діячів театру того часу за свідомих працьовників на громадській ниві, що розуміючи всю вагу театру для культурно-політичного життя, справді свідомо його використували б для цього. Вони були більше художниками, ніж громадянами“ (125 стор.). І коли український театр цього часу виконував велику роль громадську, то це, на думку автора, „залежало не від громадських тенденцій його працьовників, а через те тільки, що він був український і ху-

дожній“: „бо така вже сама природа мистецтва—воно що вище стоїть, як мистецтво, то більше набирає громадського значіння з того чи іншого боку“ (125 с.). Так казати, значить забувати всяку історичну перспективу, що її взагалі додержується автор в своїй книжці, коли розказує про ті умови, в яких доводилось працювати цим діячам, а віддати свідомо все своє життя українському театрові, зрікаючись не раз всяких приман, що йшли з чужого табору, це здається-бути дійсним громадянином, як на свій час і на своє розуміння.

Що до останнього розділу, де говориться про новіший театр наших часів, то його написано дуже слабо. Правда, тут не легко й говорити: театр наших часів перебуває ще в стадії утворення, але все-таки де-що вже зроблено, де-що вже й виявилось, і коли автор взявся вже до цієї роботи, то й треба було тут і розказати про це докладніше, а то автор обмежується тільки загальними фразами, що театр Гната Юри „культивував героїчно-реалістичний напрям гри“ (157), що „в театрі ім. Михайличенка, як принцип роботи, вживається колективний метод“... а „в роботі майстерень другої театральної організації—мистецького об'єднання „Березіль“, колективний метод не відіграє значної ролі“... (162).

До нарису додано „Бібліографічний покажчик“ головніших праць про наш український театр та драму, а також список головніших драматичних творів. Книжку видано гарно, з багатьма ілюстраціями.

М. Марковський.

М. Gaster, *Rumanian popular legends of the Lady Mary*. Folk-lore, vol. XXIY, с. 45—85. London 1923.

Др. Гастер звісний дослідник румунського фольклору, спиняється в цій статті над народними румунськими легендами про життя Марії. Він завважує, що писані життя святих і устні легенди про них стоять в живім звязку між собою і з іншими родами словесної творчости, що вдовольняють народню уяву з її потягом до героїчного, надлюдського. Ця потреба, що виявляється в народніх казках і в релігійних легендах, не лишає ясної границі між сими формами, так що вони всюду переплітаються між собою. Поганські міти вливаються в християнські легенди разом з чисто казковими мотивами, а далі орієнтальні романи, завезені рицарством з хрестоносних походів і короткі оповідання-анекдоти відбиваються на різних мотивах християнської легенди, чи то канонічної чи апокрифної. Автор справедливо підносить—щоб вже не раз завважувалось, що саме апокрифи—твори, поширювані християнськими сектами, особливо тісно звязані з казковим матеріалом, бо сектанти використовували його для своєї пропаганди, щоб притягти народню увагу цікавими, а разом з тим знайомими темами, яких не знали канонічні традиції. „Здається, каже він—що літературні рухи розливаються як хвилі океану, одна хвиля за другою покриває цілу поверхню. Один рід літератури проходить від одного народу до другого і витворює свого роду одноманітність в відношенню мас до сеї словесности“. Та що до румунської легенди він помічає, що вона розвінулась під впливом першої і почасти третьої з зазначених ним хвиль: народньої казки-легенди (устної і книжної)—і книжних апологів; а епічної літератури—власне тих романів, про котрі він говорить вище—румунський фольклор не виявляє.

Кілька легенд з життя Марії, які він аналізує в сій статті, виявляють багатство власне казкових мотивів, що переплітаються з біблійними епізодами. Автор завважує вірно, що народня уява ставиться до сих легенд цілком подібно як до казок,—з таким самим довір'ям, але і без більшої пошани. Святі народніх легенд часто виставляються в некориснім освіт-

ленню, що зовсім суперечить вимогам канонічної історії, і як видно—румунська легенда дуже характерна саме в сім напрямку.

Легенди, що займають автора в сій статті звязуються, з такими темами: народини Марії, народини Ісуса, утеча до Єгипту, та історія того як Марія шукає Ісусове тіло. Народини Марії в румунських легендах мають особливо типово-казковий характер. Гастер притягає сюди мотив казки про братів чи товаришів, що розходяться шукати яесь добро і зійшовшися після року, діляться своїми пригодами: так бездітний Іоаким і Анна розходяться в лісі, щоб вимолити у Бога дитину; в лісі-ж, де звичайні герої казок знаходять бажану річ, Анна знаходить чудодійний листок, від якого родить Марію. Гастер відзначає тут також вплив інших біблійних історій: історії народження Самуїла і Самсона, але вони затерлися під сильнішим впливом казковим. Записи сеї легенди містяться в кількох варіянтах в збірці Marian, Legendele Maicii Domnuli (Букарешт 1904).

Друга група легенд, обговорена Гастером—про Крачюна-Різдро. Різдро, по Румунськи Крачюн (укр. Корочюн) уявляється в сій легенді багачам у Вифлеємі. До його дому заходять Марія і Йосиф і просяться до хати. Крачюнова жінка була колись повитухою, але він заборонив їй виконувати своє ремесло; вона охоче б допомогла Марії при породі, але боїться чоловіка, нарешті ж помагає їй, за що п'яний Крачюн урізує їй руки. Та коли вона доторкнулась до пеленок Ісусових, у неї виростають руки з широкого золота. В наших легендах сей мотив ізцілення звязується з будучим вірним розбійником, в домі якого Марія родить.

Ще оден знайомий нам мотив в легенді про Крачюна-благословення волам і проклін коням. Тільки у Румунів Марія благословляє і проклинає за те, що воли стояли тихо, коли вона мучилась в породі і дихали теплим подихом на Ісуса, а коні своїм тупотінням не давали їй спокою, у нас же тут входить мотив ховання Ісуса від Іродових посланців: Марія сховала його під сіном і воли не торкали його, коні ж висмикували сіно і відкривали дитину (Чубинський I. с. 152). Тому і благословення і проклін стилізовано трохи инакше.

До мотиву проклинання належить ще румунська легенда про Марію і павука— що дуже нагадує грецьку легенду про Арахну і разом з тим виводить Марію злою та зависною людиною. Прокльони Марії се тема звісна в фольклорі багатьох народів, та звичайно сі прокльони пояснюються злобою даних звірів чи рослини до Марії, але в румунській легенді проклін викликаний просто завистю Богородиці. Ся легенда оповідає, що Марія, заложившись із павуком, хто буде тонше прясти, прогала заклад і зпересердя проклала його і сказала, що кожному, хто вб'є павука оберненою рукою, буде прощено сім гріхів.

Инша група легенд звязується з утечею до Єгипту. Румунська легенда оповідає, як втікачі заходять до святого Івана, що запрошує їх zostатись і з'їсти меду та овочів, а Марія на се оповідає про погоню ворогів; Іван каже, що се вже скінчилося і переказує історію мук Христових, так що в сій колядці зливаються мотиви переслідувань Ірода і історія мук. Гастер особливо відзначає сю рису як оригінальну, але вона дуже близька і до нашого легендарного матеріалу, де ховання Христа від Ірода зливається з страстьми. Те саме треба сказати про инший епізод сеї історії, що зустрічається в румунських колядках,—зустріч з сіячем. Утікачі питають дорогу до Єгипту у чоловіка, що сіє на полі; часто при сьому сіяч пізнає їх і поклоняється Ісусу. Слідом за утікачами надходить погоня—Ірод з військом, і питають сіяча, чи він не бачив Марії з сином. Сіяч оповідає, що бачив їх, як сіяв збіжжя, коли ж вояки дивляться на поле, бачить, що збіжжя вже виросло і достигло, і вони рішивши, що ся

зустріч була півроку тому, вертаються назад. Гастер завважує, що ся тема розповсюджена на Заході — а з східноєвропейських народів її, мовляв, мають тільки Румуни, тому він вважає її приналежною до сфери католицької пропаганди. Ся думка може бути вірна, коли ся тема справді не стрічається в грецьких джерелах. Але слова Гастера, що східноєвропейським народам вона не звісна, небережні, бо ся легенда не менше характерна для українського фольклору ніж для румунського (багато варіантів в Етнографічнім Збірнику т. 13).

Та найцікавішою з легенд, які наводить Гастер, здається нам колядка про шукання Христа, яке і у нас часто оспівується в колядках. В румунським тексті починається з того, що великий чоловік взяв велику сокиру, пішов в великий ліс, зрубав велике дерево і збудував велику церкву, в котрій сидить Марія, читає в книгах і шукає Ісуса та розпитує св. Івана. Той оповідає їй про страсті. Maica Precista іде плачучи по світі і зустрівши теслю і коваля, одного проклинає за те, що зробив хрест, важчий ніж йому казано, а коваля благословляє, бо він зробив цвяхи менші і лекші ніж треба було; нарешті зустрічає жабу, котра викликає у неї усміх, і за се теж стає благословенна: її тіло не згниє, а воду, в який вона живе, люде п'ють не боячись нечистоти...

Колядка ся дуже довга, до неї досить механічно привязане оповідання про нараду святих на горі Gagauz та їх делегацію до пекла і визволенні Ісусової душі, і нарешті розмова Марії з Ісусом, чому він дозволив себе замучити. Тут цікава подробиця в відповіді Христа Марії, що він зробив це не для себе і не для неї, а для св. Івана, свого хрещеного батька, і для всіх християн. Колядка кінчається вказівкою, що хто буде її прочитувати, буде мати добру смерть, — закінчення звісні і в нашій колядці на сю тему (К. Стар. 1893, XI, Волинь й ин.). Гастер надає дуже великої ваги саме сій „магічній“ стороні румунського фольклору, вважаючи її дуже старою, перед-християнською рисою. Але не годиться спускати з очей важку різницю між справжніми магічними замовляннями і звичайними народними молитвами, до яких народ ставиться подібно як до книжних молитов, котрі хоч теж набирають магічного характеру в народнім ужитку, але він являється тільки далеким відгомоном магічного світогляду. А так читач має часом вражіння, що автор ставиться до замовлянь і до молитов однаково як до магічних засобів, і вони однаково здаються йому пережитками далекого поганства, — так само як і в наведених легендах він бачить занадто багато перед-християнських елементів, перенесених з попередньої релігії. В дійсності майже всі легендарні теми являються мандрівними мотивами християнських літератур, але у Гастера се не ясно, чи він уявляє собі ту перед-християнську релігію такою-ж інтернаціональною як і сі легендарні теми чи, — спеціально румунською.

Катерина Грушевська.

Климент Квітка, Професіональні народні співці й музиканти. Програма для досліду їх діяльності й побуту. Українська Академія Наук. Збірник Історично-Філологічного Відділу: № 13. Праці Етнографічної комісії, вип. 2. У Києві, 1924, с. 114 літографного друку.

Ця книжечка, як каже автор, призначена для людей „охочих працювати над дослідом народнього життя в його теперішності та в його минулім“. В інтересах сього досліду мусимо побажати їй як найширше розійтись по цілій українській території, бо з великою поширеністю вона може відповідно прислужитись тій цікавій справі, в інтересах котрої виступає її автор. Програма обіймає дуже широкий матеріал не лише що до різnorodности його змісту, але що до поширення в просторі. Велика увага в

ній віддана музикам і музиці закордонної України, особливо Галичини і Буковини. Вона повинна буде покликати до роботи велику силу збирачів і дослідників з різних далеких кінців нашої землі. Від праці сих далеких кореспондентів буде залежати висвітлення нового незвичайно цікавого питання про українських народніх професійних музикантів, їх творчости впливів на народню музику і т. д.

Після передмови, в якій автор з'ясовує значіння досліду народньої інструментальної музики й народніх професійних музиків, зовсім занедбаного в нашій музичній етнографії, як се він виявляє,—в книжці маємо спеціальний розділ про дослід кобзарства і ряд окремих розділів—квєстіонарів присвячених таким питанням: громадське становище, наука, репертуар, організація, хатне життя, поведирство, зовнішній вигляд кобзарів та лірників. Далі такі розділи: торбаністи, скрипники, бубністи, басисти, цимбалісти, троїста музика, дударі, трембітанники, музиканти пізніших типів і чужоземні музиканти; в більшості сих питань програма вперше відкриває дослід на українськїм ґрунті. Питання що до непрофесійної гри на музичних інструментах відкладаються до окремої програми. Так само окрему програму буде присвячено питанням виробу й строю музичних інструментів.

З особливим інтересом треба визначити дуже детальний квєстіонар про лірників і кобзарів, їх мистецтво, побут і соціяльну організацію. Останнє питання особливо цікаве не лиш тому, що сі музики довго являлись сторожами дорогоцінного скарбу нашої культури: історичних і моралістичних дум, але й тому, що при своїй приналежності до найнижчої класи населення—жебраків—вони творять надзвичайно цікаві форми товариських організацій, що не повторяються з такою виразністю у інших музикантів. Сі організації з одної сторони звязані, як вказує автор, з цеховим устроєм, з другої, можна додати,—вони своєю таємничістю, замкненістю та ізольованістю від решти громадянства помітно звязуються з тими об'єднаннями відунів та знахарів, які в етнології звичайно називаються „таємними товариствами“, і відіграли таку величезну ролу в будуванні людської суспільности. Питанню про організації кобзарів присвячений досить великий розділ: с.с. 55—64 і в додатках с. 112—113, і тут з особливим признанням треба зазначити питання (на с. 64 і в додатках) про об'єднання кобзарських організацій з організаціями звичайних жebraків. Сі жebraцькі об'єднання не менше цікаві для етнології, але за браком мистецького інтересу менше притягають уваги збирачів матеріалів, і тому такі запитання, що зачіплюють і їх побут, дуже цінні. Бажаючих збирати відомості про кобзарів і лірників Музично-етнографічний кабінет закликає звертатися до нього за вказівками про те, в яких місцевостях звісні живі ще кобзарі, або єсть недавня пам'ять про померших.

Не маючи змоги спинятись на інших розділах програми, мусимо завважити, що всі квєстіонарі до окремих розділів зложені дуже уважно, прозоро і інформативно бо, за допомогою окремих питань рисують одночасно загальний образ тої галузи, яку радять досліджувати, тому можуть служити інформативними нарисами і для не збирачів. В інтересах збирачів, може було б тільки краще поділити питання на дрібніші уступи, щоб дати ліпший перегляд окремих деталей. Також корисно було б частіш перебивати сі питання пояснюючими замітками, щоб улекшити орієнтування в темі досліду.

Не сумніваємось, що ся цікава сторона української громадськости, представлена в такій живій, заохочуючій формі, притягне багато дослідників і з'уміє скермувати увагу громадянства на досліди діяльности й побуту народніх професійних музикантів. Треба побажати їм успіху в сій праці, можливо сприятливих умов для неї, а Музично-етнографічному Кабінетові спроможности як найскорше познайомити нас з результатами надзвичайно цікавого діла, що він отсе розпочинає.

Катерина Грушевська.

The Slavonic Review. A Survey of the Slavonic Peoples, their History, Economics, Philology and Literature, 1924 (vol. II № 6, March 1924 ст. 465—672; vol. III, № 7, June 1924, ст. VIII+240. vol. III, № 8, December, 1924, ст. XV+241—480.)

В одній з рецензій (Україна, 1924, I с. 181) я мав нагоду розповісти історію французького „Інституту Слов'янських Студій“, що виник з політичних і культурних звязків нових слов'янських держав з Францією, утворених війною і після-воєнними подіями. До певної міри аналогічним явищем була „School of Slavonic Studies“ (що теж можна перекласти як „Інститут Слов'янських Студій“) при лондонському університеті—King's College. На чолі її став проф. Бернар Пейрс (Pares), спеціаліст по історії Росії, що брав активну участь в воєнних подіях—мали ми його нагоду бачити і в Києві, декорованого російським Георгієм, а від англійського уряду дістав він за сі заслуги титул пера. Поруч нього звісний своїми студіями історії Австро-Угорщини (її національних відносин) Р. В. Сетон-Уотсон (Scotus Viator), що перед війною побував і у Львові, з'єднуючи українських співробітників для задуманих збірників про слов'янські народи; потім, під час війни, стояв на чолі інформативного бюро воєнного міністерства, і як особливий приятель Чехів зняв фундувану чеським урядом „Масарікову катедру“ для історії Центральної Європи. Їх заходами, при сім інституті, накладом „королівських видавців“ товариства Eyre and Spottiswood в Лондоні, стало від р. 1922 виходить отсе виданництво: *The Slavonic Review*.

З одного боку се орган згаданого Інституту, з другого—тісно з ним звязаного Англо-Російського Літературного Товариства, що заснували 1893 р. Мекензі Уолес, Казалет і Полен. Його члени за свою річну вкладку, 1 фунт, одержують се видавництво. Голова Т-ва, проф. Пейрс, фактично веде сей журнал, і zarazом провадить, як секретар, патрональний комітетом Інституту (Advisory Slavonic Committee), зложеним з делегатів сього товариства, членів асоціації славистів і різних заінтересованих інституцій: російської секції лондонської торговельної палати, Чеського товариства Великобританії і под. Інститут, А.-Р. Товариство і видавництво ставлять собі завданням, кожде з свого боку, об'єднувати всіх, хто интересується Слов'янством і „розвивати добрі відносини між світом англійської мови і світом Слов'янським“. Фактично об'єднують вони різні „російські товариства (Russia Society) й інші аналогічні товариства Англії, а з минулого року роблять також енергійні заходи, щоб організувати паралельну мережу також і в Америці. Проф. Пейрс торішнього літа відбув для сього подорож по Америці і заручився згодою старшого з американських славистів проф. гарвардського університету Куліджа й інших учених. Після сього, для звязку, поруч англійського редакційного комітету *Slavonic Review* (Пейрс, Сетон Вітсон і Гаррі Вілямс) організовано паралельний комітет американський—S. N. Harper, R. J. Kerper, R. H. Lord. Поруч *Sl. Review* ухвалено розпочати видання (як при паризьким Інституті) підставових творів з історії, літератури, економіки слов'янських народів, граматики і словарів; в ред. комітет ввійшли з англійської сторони Пейрс, Сетон Уотсон і Невіль Форбс (оксфордський славист), з американської Кулідж, Гарпер (Чікаго), Ноіс (Каліфорнія). Та поки що комітет сей, видко, не розпоряджає на се діло забезпеченими фондами і відкликається до підтримки всіх заінтересованих, і тим часом головним ділом для нього зістається видання *Sl. Review*, що ведеться головно лондонським гуртком славистів.

Як видно з проспектів, що друкуються в *Sl. Review*, в лондонським Інституті обслуговуються, силами англійськими і російськими, головно росій-

ські дисципліни: історія, література, мова, етнографія, право й економіка (Пейрс, Святополк-Мірській, Раффі, Вільямс, Мейендорф), менше дисципліни чеські, юго-слов'янські і польські. Крім Лондону є „Інститут російських студій“ в Ліверпулі (Босвель, Сліпченко, Вільямс). В вісьмох інших університетах по одному професору або лектору російської мови. В Америці головними огнищами славистики: Гарвардський Університет в Масачузеті (історики Кулідж, Лорд, Блек, лінгвіст Л. Вінер), „Колюмбія“ в Нью-Йорку і чикагський університет; викладаються передусім дисципліни російські, в другім ряді мова церковно-слов'янська, чеська, польська, болгарська, сербська, литовська, історія Візантії і Балканських країв.

Slavonic Review об'єднує поки що славістів Великобританії та слов'янських учених—особливо з нинішньої російської еміграції. Між бувшими професорами King's College бачимо низку нинішніх політичних діячів як Масарік, Гаврилович—нинішній посол Югославії в Лондоні, Залескі—польський посол в Римі, або теперішніх професорів в своїх рідних краях; вони рахуються членами King's College і служать сполучниками його видавництва з різними слов'янськими краями. З російської еміграції в журнали пишуть Бахметев, Булгаков, Лоский, Маклаков, Мейендорф, Мірський, Мякотін, Ремізов, Родічев, Струве й інші. Виходить він трьома книжками річно: в березні, червні і грудні, три книги становлять один том, але тому що журнал почав виходити від червня 1922 р., томи не відповідають річникам. Відмінно від органа паризького Інституту: Revue des études slaves, що має характер спеціально науковий, дослідчий, призначений для учених спеціалістів,—орган лондонського інституту призначається перед усім, як я вже вище згадав, для членів Англо-Російського Літературного Товариства, і має характер „вістника літератури, науки й громадського життя“ для широкої публіки, багато місця уділяє перекладам слов'янської белетристики, дає місце статтям на теми політичні, пера політичних діячів; тільки виймово стрічаються статті дослідного характеру. Хоч українські дисципліни не мають спеціалістів між тими славістами, що гуртуються навколо видавництва, в нім давалось місце й українським авторам: була стаття В. Панейка про політичні українські перспективи, Р. Смаль-Стоцького про українські наукові осередки, Д. Дорошенка про українську історіографію. Редакція дійсно по змозі старається держати своїх читачів в курсі літератури, мистецтва й науки всіх слов'янських народів, як се ставить своєю програмою,—але головну увагу займає російське.

Розуміється, засновання катедри українознавства в однім із сих інститутів велико б посунуло ознайомлення закордонних кругів з українською культурою й наукою. Пок. Е. Дені, голова паризького Інституту Слов'янських Студій, висловляв мені ще в 1919 р. своє щире переконання, що український уряд повинен заснувати катедру української філології в Парижі, як се зробили інші слов'янські уряди для ознайомлення західного світу з своїм життям. З заведенням більш нормальних відносин між нашою федерацією і західнім світом се встане справді перед українським урядом як одно з чергових завдань, і буде мати важні і корисні наслідки для нашого культурного життя, що досі, не вважаючи на зусилля одиниць, зостається поза обрієм європейського світогляду.

М. Грушевський.

Хроніка.

Археологічна Секція, при історично-філологічному відділі Всеукраїнської Академії Наук, почала своє нове існування при Академії разом з іншими секціями Українського Наукового Товариства, коли його прилучено, в 1921 р., до Академії.

Археологічна Секція ВУАН має своїм завданням: а) Наукові студії археологічного матеріалу України, б) поширення археологічного знання серед широких кол громадянства. Маючи на увазі обидві ці мети Археологічна Секція в році 1924 улаштувала 6 засідань, з яких 4 були прилюдні і відбулися в великому приміщенні (зала буд. ВУАН, бульв. Шевченка ч. 14), при повній залі слухачів і ілюструвались діяпозитивами. На сих 4 засіданнях було заслухано лекції проф. М. О. Макаренка з серії „Археологічні відкриття останніх часів на Україні“, 2 засідання були спільні з Історичною Секцією і Комісією Старого Чернігова. Всього за рік було заслухано такі доповіді: М. О. Макаренко „Скарб з Перещепина“, „Могила Солоха“, „Мордвинівська Могила“, в останньому докладі було ілюстровано нові наукові методи розкопок великих могил; „Городище Монастирище“—результати розкопок городища типу „болотяних“, надзвичайно цікавий матеріал, що до вивчення старослов'янської культури. М. Я. Рудинського—Неолітичне становище в урочищі „Біла Гора“ коло м. Полтави (цінний науковий матеріал, що до студювання неолітичних осель); І. В. Морилевської—„Архітектурні обміри собору Спаса у Чернігові“, Серія доповідів з історії монетного обігу на Україні: В. А. Шугаєвського—Самостійна Українська монета за Хмельницького, Неселовської—„Брацлавські тинфи“, Єршова Анатолія—„Осьмаки“ і лядські на Гетьманщині. Частину сих доповідів надруковано в ХІХ томі „Записок Українського Наукового Товариства“—„Науковий Збірник за р. 1924“ (доповіді Макаренка, Шугаєвського, Неселовського і Єршова).

Ботанічна Секція при фізично-математичнім відділі Всеукраїнської Академії Наук. Протягом останніх 4-х років (після приєднання Б. С. Укр. Наук. Т-ва до ВУАН), праця Секції полягала 1) в упорядженні прилюдних засідань для заслухування наукових докладів та вирішення біжучих справ, 2) в виданні органу Секції „Укр. Бот. Журналу“ та 3) в праці окремих комісій—термінологічної, визначникової і инш.

Протягом р.р. 1921—25 (до квітня) улаштовано було 19 засідань, де було зачитано такі доклади (25): 1) акад. Е. Вотчал. „До фізіології живичних процесів в звязку з технікою підсочки сосни“, 10. IV. 1921. 2) акад. П. Тутковський. „Azalea pontica L на Волині“. 3. VI. 21. 3) Ю. Стоянів. „Геобарії флори України по літературних даних I. Труды Дорпатського Ботанічн. Саду“. 3. VI. 1921. 4) проф. О. Яната. „Загальне ботаніко-географічне обслідування Кримської Яйли“. 3. XII. 1921. 5) О. Соколовський. „Флористичні та фенологічні спостереження над рослинністю Полтавської С. Г. Досв. Станції та її найближчих околиць“. 12. II. 1922. 6) Дузь-Крятченко. „Про хондріозоми пилкових зерен та вистильних клітин“. 1. IV. 1922. 7) В. Фіни. „До флори Уманщини“. 19. XI. 1922 8) Д. Зеров та П. Оксіук. „Нові знахідки. Equisetum Telmateja Ehrh. на Україні“. 19. XI. 1922 9) проф. М. Цінгер (зачитав Я. Лепченко). „Як рослина захищається від людини“. 3. XII. 1922. 10) проф. О. Яната та С. Гребеньова. „Нові рослини Кримської Яйли“. 3. XII. 1922 11) акад. О. Фомін. „Ялівці флори Кавказу та Криму“. 13. III. 1923. 12) В. Різниченко. „Природні умовини самого південного родовища торфів на Україні“. 29. III. 1923. 13) В. Фіни. „Міцеліоподібна пилова трубка у бука“. 29. III. 1923 14) А. Окснер. „Про нові і більш рідкі рослини Єлисаветського“

повіту“. 26. IV. 1923 15) Д. Зеров. „Літературні дані що до біології сфагнових мохів“. 26. IV. 1923 16) О. Архимович. „Матеріяли до ліхенології України“. 24. V. 1923. 17) Я. Лепченко та О. Соколовський. „До флори пісків Полтавщини“. 24. V. 1923. 18) акад. О. Фомін. „Ботаніко-географічні райони України.“ 14. VI. 1923. 19) Д. Зеров. „Торфові мохи околиць м. Київa. 22. II. 1924. 20) А. Оксер. „Матеріяли до флори обрїсників (Lichenes) Минської губ.“. 22. II. 1924. 21) В. Фінн. „До історії відкриття подвійного запліднення“. 20. III. 1924. 22) П. Оксіюк. „До вивчення адвентивної флори України“. 20. III. 1924. 23) В. Матюшенко. „До історії розвитку Українських торфовищ та їх районування“. 9. VI. 1924. 24) О. Соколовський. „Рослини асоціації Дніпрової запладини під м. Київом“. 16. II. 1925. 25) акад. О. Фомін. „Види та форми р. Ephemera Кавказу та сумежних країн“. 19. III. 1925. Не дивлячись на великі труднощі з друкуванням, за цей час видано було два томи „Українського Ботанічного Журналу“ до 6 друкованих аркушів кожний. Щодо праці комісії, то термінологічна комісія зібрала досить великі матеріяли по укр. ботанічній термінології та номенклатурі, що їх передано Бот. Секції Інституту Наук. Мова, яка складається з членів Секції. Визначникова комісія вела підготовчу працю по вивченню визначника флори України, а зараз Бот. Секція ВУАН разом з Бот. Секцією С.Г. Наук. Ком. України складає такого визначника, що має вийти в світ ще цього року. На чолі Секції стоїть Рада, що складається тепер (на 1. I. 1925) з таких осіб: Голова—акад. О. В. Фомін, заступник голови—проф. О. А. Яната, секретар—Дм. К. Зеров, члени проф. В. В. Фінн та проф. М. Г. Холодний, кандидати—Я. Х. Лепченко, О. І. Соколовський та П. Ф. Оксіюк. Членів Секції р. 1921 було 30; тепер їх 39.

Наукове життя Чернігова 1914—1924 р. (докінчення). *Наукове Т-во в Чернігові* засноване було року 1920-го¹⁾ яко філія Київського, згідно з уповноваженням на те з Київського У. Н. Т. виданого представникові Ініціативної групи²⁾ Г. Г. Холодному. Після повернення його з Київa 6/X—1920 р. обрано тимчасову Раду. Статут згідно вимоги Губерніяльної Народньої Освіти змінено скасуванням наукового цензу, поділу членів на дійсних і співробітників і приєднанням завдань по стежинню за планом процесів революційного життя.

Під час 1-х Загальних Зборів 13/II—1921 р. в складі Т-ва було 31 чол. й два представники Наросвіти. В травні того ж року кількість членів збільшилася на 19 чол., а року 1923 р. досягла 60-х чоловіка.

Постійна Рада зформувалася так: Голова—Г. Г. Холодний (залишавсь на цій посаді до від'їзду в-осени 1924 р. до Київa), Секретар В. Ю. Зубок, члени: Шугаєвський В. А., Шматько М. К., Заушкевич Д. О., представник Губерніяльної Народньої Освіти Голік Т. Н.

Перші заходи Т-ва—заснування „Наукової Бібліотеки“ й Етнографічного Музею. Перше з цих завдань, при активній допомозі Губерніяльної Народньої Освіти (через прихильність до Т-ва Зав. Губерніяльної Народньої Освіти К. С. Дорофеїва), виконано, почасти в спосіб вилучення книжок з давніших книгозбірень (Громадської, Просвітянської, складу Губземства і т. д.), частково купуванням в осіб приватних коштом Губ-Нар-Освіти. Коштовним придбанням Наукової книгозбірні стала частина бібліот. колиш. Милорадович (а саме—відділ „Малороссія“) переданої за

¹⁾ Перші збори членів-установників відбулися 11/IX 1920 р. Спочатку був намір заснувати просвітнє об'єднання з популяризаторськими завданнями (Проект Статуту 1919 р.) Але в-осени 1920 р. установники вирішили закласти філію У. Н. Т. Київського.

²⁾ Ініціативна група складалася з Зубка В. Ю., Карповича О. Р., Коновала В. І., Кошового І. А., Луговського Б. Л., Усаїцманка С. П. й Холодного Г. Г.

наказом Наросвіти з III-го Музею. Бібліотека й до останнього менту уявляла з себе предмет турбот Т-ва.

Етнографічний Музей склався з решток Кустарного Складу Земства, Етнографічного Відділу II-го Музею, подарунків фундатора В. Юх. Зубка й придбань. На думку установників Музей мав існувати при товаристві, але утримуватись коштом Губ-Нар-Освіти. Влітку того ж року чималу шкоду Музеєві спричинило вміщення до його приміщення¹⁾ „мощей“ Тодоса Углицького й при них добової варті. Врешті через брак замків туго набиті селянською одежою скрині спорожніли й зносили з Комендантом не мали наслідків, аж доки Музеєві не пощастило втікти від „чудотворного“ сусіда на виставку „Чернігівщина“, керовником якої був Зав. Етн. Музеєм Зубок В. Ю. Після скінчення виставки в обох її будинках малося розмістити Т-во з Музеєм і Книгозбірнею, але один з будинків невдовзі занято під Робполклініку, а в другім Музей і до цього часу.

В Квітні 1922 року помер В. Ю. Зубок, що був хворий на туберкульоз і не звертаючи на здоровля уваги невтомно працював більш року для Музею й Т-ва. Після його смерті Музей, що ще за його життя відійшов до відома Губ-Нар-Освіти, остаточно втратив звязок з Т-вом.

З наукових доповідей зачитано в 1921 р. П. К. Федоренка: „Зіставлення схем російської й української історії“, Шугаєвського В. А. „До історії Київ-Печерського скарбу“, Г. Д. Мохно „До історії Батурина“, Шугаєвського й Холодного „Шеставицьке Городище“.

В Травні того ж року відряджено було до Київ, для звязку з У. Н. Т. й Академією та копіювання термінологічних (недрукованих тоді) матеріалів, члена Т-ва Б. Л. Луговського.

Влітку 1921—на Етнографічний З'їзд що не відбувся відряджувано Луговського й Лебеда А. Д., що привезли деякі програмні матеріали.

В році 1922-му Т-во заходилося коло влаштування цільових популярних лекцій, але довелось обмежитися святами Шевченка, Сковороди (про останнього зачитали доповіді Б. М. Шевелев і Г. Д. Мохно).

Заслухано доповіді І. В. Моргилевського „про досліди в св. Софії Київській“, А. В. Верзілова „про сучасну українську мову“. Виявлено допомогу Губархові впливом на Губ-Нар-Освіту в відведені йому помешкання кол. Дворянського Зібрання. Велися зносили з ВУАН про приєднання до неї Черн. Н. Т-ва. Вшановано пам'ять В. Ю. Зубка спорудженням на його могилі надгробку. Вживалось заходів до притягнення студентства ВУЗ'ів до праці Т-ва. З невиконаних намірів варт визначити змагання до заснування Музею Місцевої Природи (ініціатор М. К. Шматько).

В році 1923-му влаштувалися свята Шевченка й Коцюбинського (з походом і зборами в 10 роковини смерті останнього). Заслухано доповіді: М. М. Чиркова „Худ.-філос.-концепція Гайдамаків“;—В. В. Дубровського „О бѣглыхъ крестьянахъ въ XVIII вѣкѣ“; Пилипенка Б. К. „Мистецтво народне і наші претензії до сучасного малярства“.

В Липні 1923 року засновано Етнографічну Секцію Т-ва, що почала працю заходами коло придбання кореспондентів. Проїзд в-осени діялектично-музично-етнографічної експедиції Квітки й Курило використано для придбання й розмножування програмів. Велось збирання матеріалів про старцтво та дослідження місцевого сел. будівництва.

На початку року 1924-го засновано філію Т-ва на Сновщині, але взагалі рік 1924-й—рік занепаду Черн. Т-ва. Натомість починає розгортати діяльність Етнографічна його Секція. Продовжувано досліди будівництва, обслідувано Ярмарки Десятуху й Воздвиженський. Використано

¹⁾ Першим приміщенням Музею й Т-ва був флігель кол. Дворянського Зібрання—нині Канцелярія Губ-Арху.

вплив на місцеве вчительство, перебування влітку в Чернігові акад. Грушевського й влаштовано по його від'їзді кілька інструктивних доповідей, про збирання етнографічних матеріалів. Влаштовано також нарочите засідання Т-ва на Курсах, під час якого зачитано доповіді: 1) П. К. Федоренка „Витривалість культурних переживань“, 2) Пилипенка „Етнографічна праця на Чернігівщині“, 3) Верзилова „Діалекти Чернігівщини“, 4) Холодного „Про збирання термінологічних матеріалів“, 5) Луговського „Репертуар і побут профспівців і картковий учот“. Роздано представникам всіх районів губернії, що були на курсах по перепідготовці вчителів більш як 700 карток для учоту професійних співців губернії (й кілька сот термінологічних карток). Спеціально про проф.-співців готується до друку розвідку 1) „Літо серед Старців“. Вкупі з Держмузеєм готується обслід гончарного виробництва Сновщини. В листопаді 1924 р. відбулися збори, що мали переробити статут Т-ва й спричинити оживлення його праці, бо через деякі обставини юридично-наукове Т-во з середини 1924 року не існує.

Програма Культурно-Історичної Комісії ВУАН для збирання матеріалів, що вияснюють значіння огню в світогляді українського народу. В українським етнологічним матеріалі розкидано дуже багато відомостей про визначне місце яке займає огонь в господарстві та інтелектуальнім життю нашого народу. В різних казках, прислів'ях, звичаях виявляється велика повага і інтерес народу до сього важного і могутнього фактора культури, від якого так тісно залежить добробут і здоровля людини,— який являється таким цінним помічником, а разом з тим таким страшним ворогом усієї людської праці і стремління до ліпшого життя. Се значіння огню влучно висловлене в прислів'ю „Огонь та вода, то добро й біда“ (Етнографічний збірник, XXIV. Франко, Приповідки, т. II, с. 468).

Але загально помічено, що інтерес українського народу до огню не пояснюється тільки сими господарськими міркуваннями, пошана до нього розвивається немов в якусь релігію, чи краще сказати— вона говорить про останки колишньої релігійної пошани до огню. В дуже багатьох місцях української території помітна віра в надприродні прикмети огню, так що його називають святим, не дозволяють говорити про нього без пошани, і думають, що в відносинах до огню треба дотримувати особливих заходів, ніби певного церемоніялу: „огонь святий мститья, як його не пошануеш“ (там же). З прикладу інших старинних або мало розвинених народів з'яємо, що люди на ранніх степенях культури часто дивляться на огонь як на божество і віддають йому релігійну честь на рівні з іншими божествами, або навіть вважають його своїм найвищим богом. Одначе різниці між сими примітивними релігіями значні і сам той факт, що у нас є сліди особливої пошани до огню, ще не дозволяє зачислити наших предків до „огнепоклонників“. Він тільки ставить питання, якого роду була та честь, що мав огонь у наших предків? чи він справді вважався богом, як у Персів і Індусів, або у старинних Перуанців, чи просто могутнім таємним еством, як у більшості більш примітивних народів? Стан наших пережитків не дозволяє відповісти на се питання зразу, для сього потрібні спеціальні досліді. Вага таких дослідів очевидна, бо беручи на увагу велике місце, яке займає огонь в житті людства взагалі, і те значіння яке він має у нас, сі досліді, розкриваючи точне значіння огню для старо-українського світогляду, вяснять одну з його важних підвалин. А разом з тим такий дослід може відкрити і де-що з тих шляхів, якими ходили культурні впливи, що звязують Україну з іншими культурами світу

1) „Уздвигенський Ярмарок 1924-й“.

Хоч не можна сказати що значіння огню для українського фольклору не доцінювалось нашими етнологами, але до тепер не маємо спроб всестороннє в'яснити його значіння і характер вірувань про огонь. Так само не маємо систематичної збірки фольклорних матеріалів зв'язаних з огнем. Дуже цінні відомості розкинені по майже всіх наших етнографічних збірках, але організованої спроби збирати матеріал спеціально до цього питання в широких розмірах не було. Правда, маємо дуже цінну спробу нашого заслуженого етнографа і співробітника нашої комісії В. Г. Кравченка збирати фольклорний матеріал, зв'язаний з віруваннями про огонь в Житомирським повіті. Сей матеріал опублікований вже в часті в 1920 р. в його збірці „Звичаї в селі Забрідді Житомирського повіту на Волині. Етнографічні матеріали зібрані Кравченком Васильом“. Житомир, 1920. Матеріал зібраний по анкеті в сім селі, с. 11—12, показує, що потреба в науковім досліді огню живо відчувалася в етнографії.

Щоб улекшити науковий дослід сього питання, Історично-культурна комісія вирішила зайнятися між иншим збиранням відомостей про існуючі погляди на огонь, звичаї поводження з ним, уживаючи огню в різних святочних нагодах, і легенди та казки зв'язані з огнем і його функціями. Для такого збирання призначена ся програма. Складаючи її, ми керувались двома серіями міркувань. По-перше, ідучи за вказівками нашого фольклору, що знаходяться в різних українських етнографічних збірках і виявляють загальний напрям, думки нашого народу в його поглядах на огонь, ми стараємось висвітлити ті питання, до яких нарід виявив своє увагу особливими звичаями, висловами або легендами. По друге, виходячи від того значіння, яке має огонь для всіх примітивних народів взагалі, яке він мусив мати і для наших далеких предків,—ми хотіли б в'яснити, як ставиться, або ставився український нарід до сих питань, що займали більшість народів в примітивнім періоді культури. В зв'язку з сими міркуваннями ми беремо на увагу такі питання:

Ми не знаємо нічого певного про те, яким способом первісні люди відкрили котрий небудь зі способів роблення огню; не знаємо теж такого некультурного народу, що не вмів би добувати огню яким небудь механічним засобом. Але більшість примітивних народів, тих що ми знаємо з сучасних етнографічних описів, знаходяться в таких культурних умовах, коли добування огню все ще зв'язане з чималими труднощами і не стало річею цілком загально доступною. Сі народи здебільшого стараються не добувати огню на кожную потребу, але переховують жар чи в попелі, чи в посуді, аби від нього запалити новий огонь, коли се буде потрібно. Деякі дослідники помічали навіть, що часто не всі члени якогось племені чи села уміють самі робити огонь, але мусять звертатись до „спеціалістів“. Сей огонь здобутий з таким трудом має надзвичайну цінність для примітивної людини; ідучи в дорогу, його беруть з собою і на спочинках його охороняють старанно від непогоди, вітру і иншого нещастя. Етнологічні досліді людського житла виявляють, що ідею штучного захистку, дому, примітивна людина, завдячує саме свому бажанню охоронити від непогоди огонь, своє найбільше добро. Але охорона огню, чи краще жару вимагає не тільки сих матеріальних заходів, — в уяві примітивного людства, для нього потрібно засобів нематеріальних, магічних. З сих відносин випливають обставини, що надовго лишают свої сліди в побуті, а саме: користування огнем зв'язується з різними обмеженнями або формальностями громадського, а разом релігійного характеру. З'являється думка, що огонь ніколи не повинен погасати в печі, бо се може викликати нещастя, і в зв'язку з тим виростають різні повір'я і заборони. Або, в инших випадках, утворю-

ється правило, що кожна людина не повинна добувати огню на власну руку, що се повинен робити хтось оден для всіх, найкраще людина що репрезентує весь громадський колектив, себто ватажок. Ще дальше йдучи, з'являються погляди, що добувати новий огонь можна лиш в певні дні і тільки з захованням якогось церемоніялу.

Всі ці думки належать до певного культурного шаблю і певної форми економічного побуту і тільки там мають свою повну силу. Але їх відгуки зустрічаються часто і у культурних народів, тому їх можна й слід шукати у нас. Адже на Гуцульщині ми маємо дуже архаїчний звичай пастухів, що пасуть ціле літо худобу на полонинах, добувати з початку літа „живий огонь“, який не повинен згасати за цілий час побуту в горах. Сей огонь може запалити тільки старший між пастухами, „ватаг“, і тільки при допомозі дерев'яного інструменту, тертям. Се ситуація дуже подібна до тих відносин які звсіні пр. в деяких народів Банту в південній Африці. (Про живий огонь Шухевич, Гуцульщина V і Матеріяли до укр. етнології т. XV: Онищук, Останки.) Маємо теж сліди особливих заходів для переховування огню в звичаю з Литинського повіту „годувати огонь“, ставити біля огню горщик з водою і поліно, щоб він мав що їсти й пити—(Чубинський, т. IV; в Остерськiм повіті ставлять воду щоб він „не плакав“, Малинка).

Різні українські звичаї свідчать, що огонь вважають чимсь надзвичайним, святим, що вимагає особливої пошани і певних форм у зноснах. Огонь не слід розгрібати ані затоптувати ногами (Онищук, Останки; Кравченко, Звичаї). Не слід замітати брудним віником, яким хату вимітають (Литинський пов., Житомирський пов., Чубинський, I). Не можна плювати в нього, ані говорити на нього неприличних слів (Харківський, Луцький пов.—Чубинський I, Дрогобицький пов.—Франко, Приповідки).

Легенди і казки, що розповідаються у нас про походження огню, теж виявляють його святість; він зв'язується з різними оповіданнями про святих і ангелів, а у Гуцулів і на Поліссю його часто самого вважають ангелом. Або його початок зв'язується з примітивним дуалізмом: з вірою в боротьбу доброго начала і злого, і створення огню приписують нечистій силі.

Нарешті ужиток огню в різних святочних церемоніях ясніше ніж все инше говорить про культову пошану до нього. Так на Новий Рік палять сміття, що не виміталось підчас Різдва; через цей огонь скачуть, а димом підкурюють дерева. Такий звичай розповсюджений на Далекім Сході, існує у нас на Гуцульщині (Шухевич, Гуцульщина). В деяких місцях на Великдень кладуть огні кругом церкви. На Купала скачуть через огні і т. д. Маємо теж слід осіннього свята в честь світла чи огню в звичаю „женити комен“ або „лучник“ (другий комин, через який виходить чад від лучини)—його записано м. и. в 1890-их рр. в Пинську. В весільних піснях є прохання до комина, щоб він бурю проганяв. (Етнографическое Обзоръніе, 1898, р. З. П. Шейн, Женитьба комину).

Огонь грав велику ролю і в весільнім обряді; в багатьох місцях молодих, що входять в дім молодого переводять через горючу соломку, або їх коней переводять через гарячий попіл з огню, що лежав серед дороги, поки чекали молодих (Чубинський, IV).

Ось ті загальні вказівки, які дає нам дійсність для шукання точніших відомостей про місце огню в світогляді нашого народу. На початок ставимо такі питання збирачам:

1) Скільки разів на день розводять огонь в печі, і в яку пору? Чи кожний раз на ново, чи zostавляють жару з попереднього огню?

2) Яким способом роблять огонь? Чи все тільки сірниками, чи кре-

- салом, чи звісні ще й інші способи? Може трутть два шматки дерева один до другого? Як добували огню старі люди, поки ще не було сірників?
- 3) Чи цілий рік роблять огонь однаковим способом, чи може є такі дні (пр. св. Вечір, Новий Рік, св. Юрія—6/V н. с.), коли не слід запалювати його сірником, а тільки кресалом, або добувати його з дерева?
- 4) Чи існує погляд, що на Новий Рік, або на Юрія не повинно лишатись жару з попереднього дня, а слід добути нового огню?
- 5) Чи є звичай називати такий огонь „святим“ або „живим огнем“?
- 6) Як палять вперше в новій хаті, чи роблять се звичайним способом, чи як инакше?
- 7) Чи є звичай брати з собою огню в горщику, або инакше, в до-рогу, або на ніч на пасовиско? Як се робиться?
- 8) Коли розкладають огонь під голим небом, як вибирають для сього місце? Чи роблять які небудь заслони від вітру?
- 9) Коли трапиться, що огонь треба розводити в дощ (пастухам, рубачам в лісі), або ховати від дощу, чи будують над ним який небудь дашок? Як шукають відповідного дерева, що могло б горіти в дощ, або взагалі коли погода вохка?
- 10) Що роблять, щоби загасити огонь в полі, чи в лісі, коли він вже не потрібний? Чи розгрібають жар, чи затоптують? Чи нема думки, що не слід затоптувати його, або розгрібати, а треба лишити, щоб він вигорів?
- 11) Чи є звичай виходячи вечером з хати брати горючу ломаку („головню“) або спеціально запалювати ломаку від огню?
- 12) Коли приходиш до хати з такою головнею, чи можна кинути її в піч, чи слід загасити окремо? Чи існує прислів'я, що не слід „огонь до огню присувати“ або досипати? Чи говорять се тільки, щоб сказати— „се даремна робота“, чи й справді вважають недозволеним досипати жар з одного огню в другий?
- 13) Чи піч вимітають тим самим віником, що й хату, чи мають для того другий віник?
- 14) Чи нема звичаю „годувати огонь“, класти коло огню поліно і горщик з водою? Як поясняють сей звичай?
- 15) Чи нема такої думки у старих людей, що в ночі не слід говорити про огонь, або коли говорять, то називати його якимось инакше, з більшою пошаною, то-що?
- 16) Чи нема думки, що в огонь не слід плювати або мочити, або говорити про нього погано, особливо нічого незвичайного?
- 17) Чи є звичай хрестити огонь? Чи кожний раз як запалюють, чи в особливих нагодах?
- 18) Чи не кажуть, що до огню слід мати такуж пошану як до хліба?
- 19) Чи кажуть, що коли огню не шанувати, то він пімститься? Як пімститься? Чи буде пожежа, чи блискавка ударить в хату, чи хвороба нападе? Які саме хвороби вважаються такою пімстою огню?
- 20) Чи називають огонь „святим“?
- 21) Чи проклинають огнем („щоб тебе огонь спалив“)? Чи такий прокльон вважається дуже страшним? Чи не кажуть, що огнем і ворога проклинати не слід?
- 22) Чи нема звичаю палити чого небудь в печі під час бурі, щоб грім не вдарив в хату? Що палять в таких разі н. пр. свячене зілля? Яких заходів вживають від пожежі? Яких замовлянь та молитов?
- 23) Коли трапиться пожежа які бувають перші заходи для погашення? Чи буває щоб підчас пожежі голосили? Як саме голосять?
- 24) Чи вважають звичайно на те, куди йде дим з огню, і що говорять про се?

25) Які приказки кажуть про огонь?

26) Які казки розповідають про огонь? Чи думають, що він завжди був, чи звідкись узявся? Що робили люде, як не було огню? як варили? Чи огонь старший від людей?

27) Звідки взявся огонь? Хто сотворив огонь? Бог чи нечиста сила, і як саме?

28) Чи був огонь колись звірем, або людиною?

29) Чи все огонь був такий як зараз? чи може горів без диму, не грів? Як що він був не такий, то чому змінився?

30) Чи не розказують, що колись весь світ був в огні?

31) Чи може огонь спочатку був тільки в одному місці і звідти його хтось добув, та роздав по людях.

32) Чи не розказують в казках як кому небудь було доручено стерегти якогось вогню і кара була визначена сторожеві, коли б огонь погас? В яких казках трапляються такі епізоди?

33) Чи не оповідають про звірів або птахів що живуть в огні, або їдять огонь? Спеціально огнених (або золотих) корів, биків?

34) Що кажуть про огні на болотах?

35) Що кажуть про огники на могилах? Чи сі огники з'являються на могилах добрих людей, чи навпаки? Чи на всяких?

36) Чи нема звичаю смалити дітям волосся на голові на хрест, хрестити їм голову огнем? Для чого се робиться?

37) Чи був коли небудь звичай щоб „підкурювали молоду“ на весіллі, коли вона їде з молодим до його хати, переводили її, або коней молодих через огонь перед ворітьми? Який огонь тоді палили?

38) Чи запалюють огні на Івана Купала, 7/VII н. с.? Чи скачуть через сі огні? Чи приказують що небудь при тім?

39) Що кажуть про сей огонь, чи він такий як інші, чи більш святий?

40) Чи запалюють огні на Новий Рік і Юрія? Чи є звичай, чи був колись, щоб тим огнем підкурювали дерева? Для чого се робиться?

41) Чи палять для сього сміття, чи звичайні дрова, або солому?

42) Чи підкурюють також худобу (скотину)? Чи не підкурюють худобу з усього села, коли буває якась хвороба? Чи не добувають для сього вогню тертям?

43) Чи не розкладають огнів кругом церкви в великодну ніч? Що кажуть про сі огні?

44) Чи є звичай, або був колись—„женити комин“, або свічку на Семена (14/IX) або іншого дня в-осени? Як се робиться? Чи співають тоді пісні і які?

45) Чи не розповідають, що на кінець світа буде такий великий огонь, що спалить усе? З чого станеться сей огонь?

Відповіді посилати на адресу: Культурно-Історична Комісія Академії Наук, Київ, вул. Короленка 37 пом. 12-а.

Листи й матеріали на адреси установ Академії пересилаються на підставі декрету Раднаркому С. Р. С. Р. 326. XII. 1922, декрету Раднаркому У. Р. С. Р. 9. III. 1923 та обіжника Наркомпочтел 2. II. 1923 за № 32/212—що добре зазначити і на конверті.

Усталення українського правопису. Постановою ради народніх комісарів УРСР 23 Липня с.-р. організовано при Нар. Комісаріяті Освіти, під головуванням Нар. комісара освіти Державну комісію для усталення українського правопису. Комісії доручено скликати в сій справі конференцію з участю широких кол наукових і літературних сил, і подати на обміркування її проєкт правил, який буде вироблений комісією,

і потім, не пізніше 1 січня 1926 внести його на затвердження ради народніх комісарів. Дня 1 серпня скликано до Харкова членів комісії на перше засідання і на нім організовано, на основі плану поданого проф. О. С. Синявським, сім підкомісій для поодиноких питань: правопис окремих літер в незмінних частях слова, флексії, чужі слова, пунктуація та інші допоможні знаки, упорядкування алфавету, граматична термінологія, словничок важких у правопису слів. На день 15 жовтня підкомісії повинні закінчити свою роботу.

З бажанням послужити можливо вдатному розв'язанню сеї многоважної справи, що має перед собою не тільки безпосередні практичні завдання, але має также глибоке значіння культурне, а навіть і політичне, Редакція з сею книгою відкриває свої сторінки для дискусійного обговорення належних сюди питань—в можливо короткій формі, і починає сеї „правописний куток“ дезидератами проф. Є. К. Тимченка.

Desiderata в справі нашого правопису. Невдовзі мають відбутися наради в справі нашого правопису, що в теперішнім своїм стані несистематичности і непослідовности викликає справедливі нарікання в нашім громадянстві.

Коли справді має відбутись реформа, а не кластися латки на убогім жупані відомих „Правил“, то учасникам нарад перш над усе треба погодитися на певних принципах реформи. Ці принципи мусять бути керуючим і міродайним чинником в переведенні дискусій і охороною перед тим, щоб ці дискусії не обернулись в боротьбу особистих уподобань та при звичайні з розв'язанням питань мітингово, більшістю голосів, без жадної системи, пляновости та підставових умотивувань.

На наш погляд такі три принципи треба покласти в основу реформи, і всяку думку, що їм суперечить, треба згори відкинути без дискусії:

1. Кожному звукові (звуковому типові), належить щоб відповідала окрема літера, і щоб лічбі звуків дорівнювала лічба літер, інакше кажучи, щоб їх було не більше як звуків і не менше, і щоб одна літера не виконувала функцій другої.

2. В основі правопис має бути загально фонетичним, але в тих випадках, де ми діалектично маємо різні фонетичні варіанти, то віддавати перевагу тому, що удає правильну фонетичну еволюцію, а не є вислідом пізніших процесів аналогічних.

3. В правопису іноязичних слів віддавати знаками нашого письма як-найдостотніше їх вимову, коли на це дозволяють його графічні засоби, в противнім разі знаками, що найближче відповідають звукам того язика, що з нього запозичено слово.

З першим принципом вяжеться проблема нашої графіки. Чи нам залишатися й надалі при „гражданці“, чи перейти на латинку? Лишаєчись при „гражданці“, повстає питання, як її найліпше пристосувати до нашої мови, згідно з виставленим принципом, що проти його маємо такі хиби в теперішній графіці:

На звуки **дз** і **дж** ми не маємо окремих знаків, звук **й** (**й**), то ховається в лігатурах **я**, **ю** і в знаках **ї**, **є**, то виявляється в окремому знакові **й** (перед шестіткою на початку і в середині слова та по голосівці в кінці слова). Літера **ь** не виражає жадного звука, а вказує тільки на палятальний відтінок попередньої шестітвки. Ту саму функцію виконують так само літери **я**, **ю**, **ї**, **є**, що разом з тим мають і другу функцію відзначати два звуки **ј+а**, **ј+у**, **ј+і**, **ј+е**, себ-то цілий склад. Ці їх дві функції не що йно утрудняють графіку зайвими правилами, а мають ще й ті хиби, що

1. затемнюють морфологічну суставність слова: б'ю або бю, бою, боїще=бј-у, бој-у, бој-іще.

2. спричинилися до відомої ріжнотанітної умовности в означенні груп: губній+ј (бја, бје, бји, бју, вја і т. д.), як це ми маємо в таких написаннях як бја, бје, бю, вја, вю і т. д., б'я, б'ю б'є і т. д., б'ья, б'ью, б'ье, навіть б'ья, б'ье. б'ью і т. д., і нарешті

3. з науково-педагогічної сторони викликають надзвичайно шкідливе (з нього часом не можуть виборсатися навіть фахові фільольоги) змішування в свідомості літери зі звуком ба навіть зі складом через те, що знаки я, є, ї, ю, в теперішнім уживанні асоціюються з цими трома ментами.

Лігатура **щ** править за літеру двом шелестовим звукам **ш** і **ч**.

Літера **і** виконує теж дві функції, то відбиваючи звук **і** (з колишніх **о**, **е**, **ѣ**, перед **ј** і по **ј**, та з **иї** в наслідок стягнення) і звук **и** (на початку слова з винятком невідомо чому позиції перед **н**, в слові **хїба**, та в випадках діалектичної аналогії: **тїні**, **відомості**, і т. ин.).

Всі ці графічні недокладности і непослідовности дасться легко усунути в такий спосіб:

1. Для звуків **дз**, **дж**, прийняти знаки сучасної наукової транскрипції.

2. Знак **щ** викинути.

3. Звук **ј**, що відіграє в українськїм, як і в інших словянських язиках таку важну і самостійну ролю, потребує конче означення у всіх його позиціях спеціальним знаком. Історично виробилося таке означення знаком **й**, модифікацією знаку **и**, хоч в інтересах зближення з латинкою, що у нас спостерігається з XVI віку, і ідуци за прикладом сербів, та маючи прецедент в графіці Драгоманова і проєктові М. Тулова (Филологіческія Записки 1879, IV—V) можна б сміло упростити його в **ј**, себ-то прийняти модифікацію літери **і**, тим більше, що лігатури **я**, **ю** постали з **іа**, **іѳ**, себ-то **і** перед голосівками виконувало функцію **ј**. Таким чином замість теперішніх написань **я**, **моя**, **є**, **моє**, **її**, **його**, **Юрко**, **мою** можна б писати просто і однотанітно: **ја**, **моја**, **је**, **моје**, **јіјі**, **јого**, **Јурко**, **моју**.

4. Що до способу відзначати палятальний відтінок шелестівки, то в цїм питанні ми маємо досі два проєкти, оден Драгоманова, що на це вживав літери **ь**: **дъадъо**, **въухати**, **тъагати**, **синъе**, **день** і т. ин.; другий М. Тулова, що перед голосівкою відзначає мякість шелестівки знаками **я**, **ю** і т. д., а перед шелестівками і в кінці слова значком **'**; і пише: **сяје**, **ден'**. В проєкті Драгоманова та перевага, що він дає на оден спосіб відзначати мякість шелестівки, тим часом як Тулов на два. За те Тулівський проєкт має ту перевагу, що не дуже порушує традиційні звички а разом з тим знакам **я**, **ю**, **є**, **ї** надає тільки одної функції виражати мякість шелестівки перед голосівками **а**, **е**, **і**, **у**, щоб виразити ту мякість перед **о**. Тулов уживає знаку **ѳ** (кращеб уживати знаку **ѳ** напр.: **лѳх**).

Драгоманівський спосіб відзначати мякість шелестівки перед голосівками з винятком **о** у нас не прищепився. Причина цього лежить не тільки в забороні від рос. цензури, не тільки в тім, що ця система занадто порушала графічні звички, засвоєні так в російській школі, як і в дотогочаснім українськїм писанні, і не тільки в тім, що бракувало впливового й багатого на засоби видавництва, що масою б своїх видань призвичаїло громадянство до нової графіки, а також і в естетичнім і утилітарнім моменті: часте написання знаку **ь** неприємно вражало око і тамувало самий процес писання.

Розв'язати це питання здається нам що можливо в двох напрямках: в строго науковім, себ-то означувати мякість в оден спосіб у всіх пози-

ціях, напр. значком *'*, або компромісовим, але практично може догіднішим способом Тулова — перед голосівками *я, ю, є, ї, ѓ*, а перед шелестівками *і* в кінці слів значком *'*, або навіть літерою *ь*.

5. Літери *и* треба б писати у всіх тих разях, коли вона відбиває давні звуки, що відзначалися знаками *и* і *ь*, а значить і на початку слів і в злучникові *ї*, і в слові *хіба*, і в формах родового, датного та місцевого відм. одн. і іменового та причинового множ.: *печи, відомості* і т. ин., а літери *і* писати тільки тоді, коли вона відбиває звук *і* з колишніх довгих *ѣ, ѓ, ѣ*, перед *і* і по *і*, та в стягнених формах, одже *підпечи, нис-носа, дід-діда, їх, Росія, добрі з добриі*. В графіці Желехівського слушно розрізнялося і з *о* і *ї* з *ѣ ѣ*, бо перед *і* з *о* шелестівка не м'ягчитья, тим часом як перед *і* з *ѣ, ѣ* вона м'яка. Тулов замість знаку *ї*, пропонував *і*, а замість *і* знак *ѣ*, і писав *нис—носа* і *нис—несла*. З наукового погляду ці відтінки, що підносяться до двох цілком відмінних звуків і мають різні рефлексивні в живій сучасній мові належало б заховати і в графіці нашої. Противники цього вказують на ніби практичну недогоду, бо в деяких діалектах звуки *і* і *ї* помішалися в вимові; але викидом *ї* практичні труднощі може й не усунуться, бо постане графічне плутання *і* і *и* в таких випадках як *нис—носа, сіль—соли* і т. ин.

Виходячи з другого принципу, гадаю, належить щоб у нашій правописувці відбилася фонетична засада, як вислід історичної еволюції, напр., ми повинні писати: *чорнобривий, тривога, дрижати, гирло, глатати*, а не *чорнобрівий, трівога* і т. д. на тій підставі, що тут звук *и* розвинувся з складотворчих *р* і *л*, а не з *о* і *е* як гадає лаїк прирівнюючи наші форми до російських і даючи останнім примат.

Далі: через зник слабих *ь, ѣ* в українським постали нові групи шелестівок, що їх не було давніше, і вони мали свій одмінний розвиток. Так, коли через зникнення *ь, ѣ* стикалися дві однакової артикуляції замкнені шелестівки, то вони упрощувалися в одну, напр.: *п'ядесят, шісьдесят, дев'ядесят, з п'ятьдесят, шісьтьдесят* і т. д.; *м'якиі, м'якиі* з *м'якькии*.

Коли стикаються два спіранти близької (зубний і палятальний) або однакової артикуляції, і при тим другий спірант перед шелестівкою, то перший уподібнюється в артикуляції другому, а другий при тим зникає, напр.:

сьс, шьс > сь: *руський з руський, міський, з міський, а це з міський, товариський з товаришський, чеський з чешський, насський з нашський* і т. ин. *зьс, жьс > зь*: *кавказський з кавказський, вразський з вражський, музтво (музьтво) з мужьство, мнозтво з множьство* (форми: *мужество, множество, церковно-книжні*). *Різтво з рожьство* через ступінь *розство > розтво > роздво* (т між двома голосними перейшло в голосний *д*). А в тим разі. як за другим спірантом стоїть голосівка, то звичайно він заховується, напр.: *свати з сьвати*.

Коли стикаються зубні, замкнений і спірант, то утворюється відповідний аффрикат; так, напр.:

тс (т'с') > ц (ц'): *багачтво з багачьство, багачько з багачьско-брацтво з братьство, діцький з дїтський, свїцький з свїтський*; *два^н нацять з дванатьцять*, а це з *дванадьцять*.

дс (д'с') > дз (д'з') внаслідок асиміляції *с* попередньому *д*: *сусідзтво з сусідьство, сусідзький з сусідський*.

Коли аффрикат *ч*, себ-то *тш*, стикається з замкненим *т*, то утрачує перше *т* (себ-то замик), і група упрощується в *шт*: *пошттивий з почьтивий* (потшттивий).

Група *ст*+шелестівка, з винятком груп *стр* (*страх*) і почасти *стк*

з стьк (хустка, пуста, кістка, але невіска; в словах як пуста і т. д. т затримується певно під впливом форм споріднених: пустий, хуста і т. п.) упрощується в с+шелестівка, напр.: скло з стькло, щасливий з щастливий; пісний з пістьяий, вісник з вістьяик, шістьнацять з шістьнадьсять.

Д зникає, як середній член тришелестової групи, з винятком груп здр і здв напр.: кожний з кождьвий, пізно з поздьно, милосерний з милосердьний. В групі здк, під впливом споріднених форм д звичайно затримується, напр.: гвіздка з гвоздька, хоч діалектично гвізка.

В зникає між двома шелестівками, напр.: півтора з пів-втора (польвтора), перший з первний (първшій), черцю з червьцю, об'язати з обвьязати, з'ялити, з зв'ялити, обітріти з обєітріти (обвьтріти), ззязати з зязати, а це з с'в'язати і т. ин.

Л зникає в групах слн, сльск, напр.: умисний з умисьний, Радомиський з Радомиський.

Н зникає в групах зял, зяк, рнд, рнч; напр.: боязливий, з боязньливий боязкий з боязнький, черця з черньця (при ченця), горця з горньця (при горнець), черчик з черньчик (при ченчик).

Коли стикаються с, з з ч, дж, або ш, ж з ц, або т з ч, або ж ч з ц, то перший звук уподібнюється другому в артикуляції і діалектично в фонації. Уподібнення в артикуляції як загально українське, мусіло б увіти в правила правопису; напр.: крашче з красче, вужче, з вузче, їжджу з їзджу, кашці з кашці; візці з нізці, очче з отче, кацці з качці.

Помякшення ш, ж, ч, що ми достереігаємо в деяких формах діалектично, не повинно б мати місце в правилах загально-українського правопису.

Виходячи з третього принципу не слід би писати ла, ло, лу, в інозичних словах запозичених пізніше XIV віку. Це тим, що наше ль, ближче до л ніж велярне л, а з другого боку і вухо українське приймає чуже л як ль, тим часом як російське як л; довід на це в людських запозиченнях з інших мов, напр.: блякавз, ляда, ляк, лямпа, лямпарт, плян, пляц, баляси, білет, шпалери, холера, льоник, льос, льох, люнт, люшня, пюндрувати, літера, публіка, ліберія, лібра, літра, салітра, баль, рашпель, дишель шальвія, і навіть стодоля при пл. stodoła, палц (Чуб. II, 167) при пл. pałac.

Одже закінчуючи наші desiderata ми ще раз заакцентуємо, що в нашій правопису мусять найти собі місце загально-українські фонетичні явища. В правопису фором, що мають говірково різні варіанти, треба дати перевагу, на наш погляд тим, що удають фонетичний розвій, а не аналогічні утворення. Так, напр.: треба б дати перевагу формам: синові проти синові, печи у всіх відмінках, де це и з колишнього и і т. ин.

Що ж до питання, чи писати ся разом з дієсловом, чи ні, то це питання графіки, значить цілком конвенціональне, річ графічних звичок: в цьому ми можемо піти, або з усіма іншими слов'янами, або тільки з росіянами. Ідучи за росіянами, треба б вяснити, між іншим, як писати годило б ся чи годилобся, чи українець мусить переробляти свою форму цього виразу на подібну до російської: годилося б? ¹⁾

Є. Тимченко.

¹⁾ Друковано правописом автора.

З м і с т

	стор.
Від Редакції	3
Осип Гермайзе , 1905 рік	5
Сильвестр Глушко , З селянських рухів. На Чернігівщині 1905 року	9
Пилип Клименко , Три відозви 1905 року Р. С. Д. Р. П. на Україні	64
Іван Щітківський , З жовтневих днів у Києві	66
Маніфест 17 жовтня в тогочаснім українськїм тексті	—
Контр-революційні відозви в Катеринославщині	70
Осип Дроздов , Грудневий політичний залізно-дорожній страйк у Конотопі 1905 року.	72
Ілля Галант , Житомирський погром 1905 року	88
Наталя Романович-Ткаченко , На дорозі до революції	103
Сергій Козуб , 1905 рік в творчості Коцюбинського	129
Сергій Буда , З селянських настроїв по революції 1905 року	148

Критика, звідомлення, обговорення:

М. И. Ростовцев, Эллинизм и иранство на югѣ Россіи, 1918, ...	151
M. Rostovtzeff, Iranians and greeks in South Russia, 1922.	151
M. Rostovtzeff, Les origines de la Russie, 1922.	151
М. И. Ростовцев, Скиѣя и Боспоръ, 1925, ст. VIII+623 <i>акад. М. Грушевського</i>	151
М. Грушевський, Історія української літератури, частина перша, т. I, II, III, 1923, <i>акад. В. Петца</i>	158
А. Титовъ, Типографія Києво-Печерской Лавры, 1918. — Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI—XVII в.в. 1924, <i>С. Щеглової</i>	163
Д. Антонович, Триста років українського театру, 1619—1919, 1925 р. <i>П. Руліна</i>	166
Ол. Кисіль, Український театр. 1925 р. <i>М. Марковського</i>	173
M. Gaster, Romanian popular legends of the Lady Mary, 1923. <i>К. Грушевської</i>	174
К. Квітка, Професіональні народні співці й музиканти. Програма для досліду їх діяльності й побуту. 1924, <i>К. Грушевської</i>	176
The Slavonic Review. A Survey of the Slavonic Peoples, their History Economics, Philology and Literature, 1924 р. <i>М. Грушевського</i>	178

ХРОНІКА:

Археологічна Секція при історично-філологічному відділі Всеукраїнської Академії Наук.	180
Ботанічна Секція В. У. А. Н. (1921—1924 р.р.)	180
Наукове життя Чернігова	181
Програма Культурно-Історичної Комісії ВУАН для збирання матеріалів, що вияснюють значіння огню в світогляді українського народу	183
Управління українського правопису; Desiderata в справі нашого правопису, проф. <i>Є. К. Гимченко</i>	187

Ціна 1 крб. 25 к.

№ 19271.

